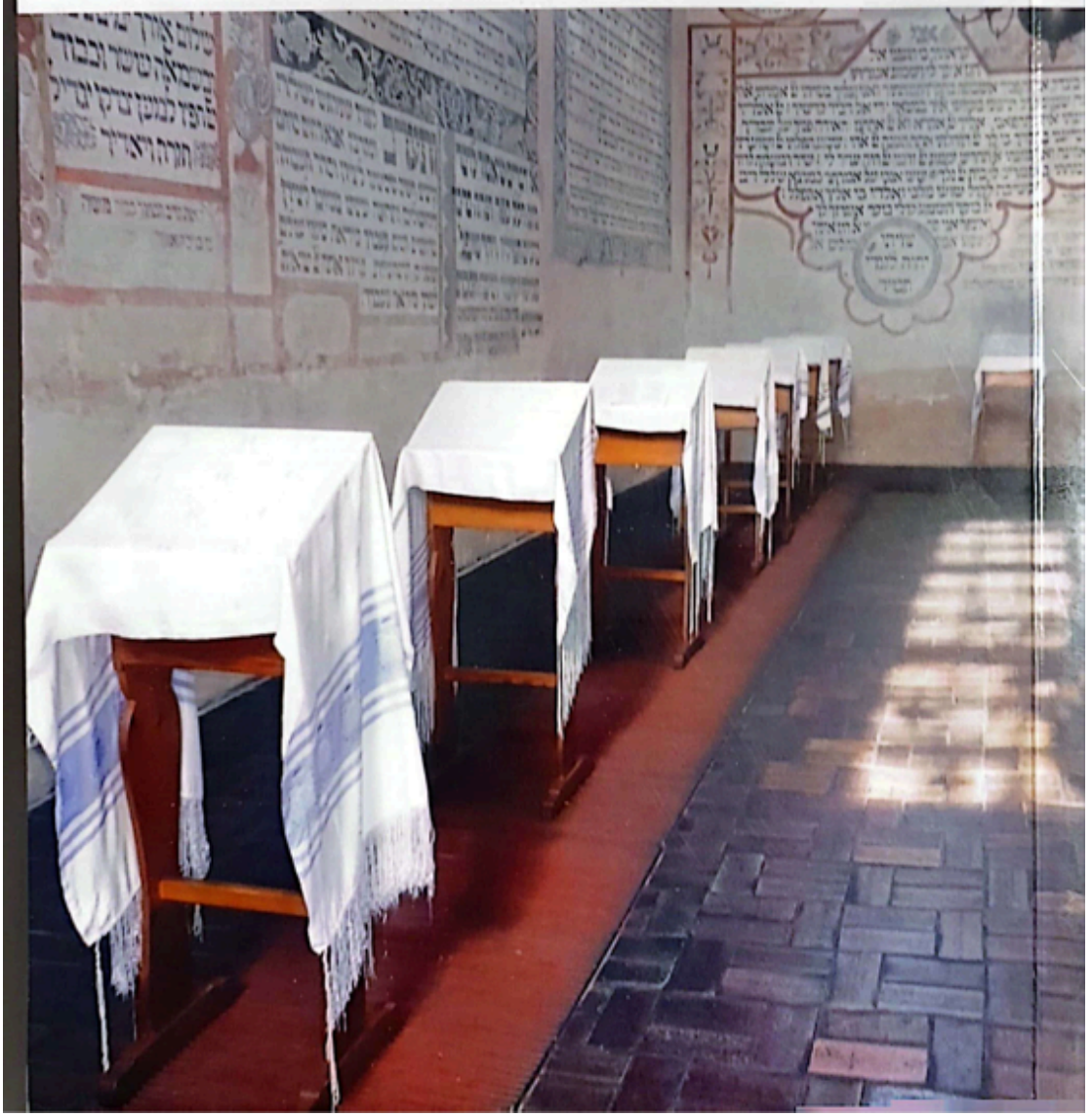
מרדכי (סמיאטיצקי) סָמיד

תולדות יהודי פולין

מראשית התהוות היישוב היהודי בפולין עד השואה

הערות, עדכונים ושחזור מקורות: יפעת רווה

תולדות יהודי פולין
מראשית התהוות היישוב היהודי בפולין
עד השואה

מרדכי (סמיאטיצקי) סָמיד

מהדורה דיגיטלית
בתוספת קישורים למקורות מקוונים

הערות, עדכונים ושחזור מקורות: יפעת רווה

כל הזכויות שמורות לעדנה ורד

עריכה לשונית של התוספות: דליה טסלר

הגהה: רות תמיר

עימוד ועיצוב עטיפה: גל הראל

הצילום על העטיפה: אריה ורד, 2010 (בית הכנסת בטיקוצ'ין-טיקטין, פולין)

למהדורה הדיגיטלית:

- **בתוכן העניינים** - יש ללחוץ על שם הפרק המבוקש בכדי לעבור אליו.

- **בגוף הספר** - יש ללחוץ על המלים המסומנות בקו תחתי למעבר לקישורים (מעל לקישור תופיע גם תיבה עם כתובת האתר המקושר, שאינה חיונית לצורך קריאת הספר או לתוכן הקישור).

המערכת עשתה ככל יכולתה לאתר את בעלי הזכויות לגבי החומר שנלקח ממקורות חיצוניים; נודה על הבאה לידיעתנו של כל הערה, טעות או השמטה.

לילדינו ערן, נֹגה וטלי

לנכדינו אוֹרי, נעם ואייל

באהבה

תודה

לפרופסור ישראל גוטמן - חוקר שואה בכיר, ראש המכון הבינלאומי לחקר השואה ב"יד ושם" לשעבר, על נכונותו לקרוא את כתב היד ועל שחיזק את ידינו במסע לקראת ההוצאה לאור.

לבתיה דביר - חוקרת שואה בכירה ב"יד ושם", מרצה ומדריכה בנושאי פולין והשואה, שעודדה אותנו להוציא את כתב היד כספר.

ליפעת רווה - על פועלה הרב והבלתי נלאה למען הבאת הספר לדפוס.

לאריה ורד - על התמיכה במהלך הפקת הספר והחוויה המשותפת.

ליעקב סמיד ז"ל - ששמר את החיבור ונפטר בגיל 102, שבועות ספורים לאחר שכתב את ההקדמה לספר.

ליהודה רווה - שתרם לנו רבות מנסיונו ומהידע המקצועי שלו בתחום ההוצאה לאור.

לדליה טסלר - על עבודת העריכה המסורה ורבת הידע של התוספות וההערות, שהשכילה אותנו הן בתחום הלשוני והן בתחום המהותי.

להוצאת "מערכת" בקבוץ דליה: נחום סיון, גל הראל ורות תמיר - על העבודה המסורה במהלך ההוצאה לאור של המהדורה המודפסת.

תוכן העניינים

מרדכי סמיד (סמיאטיצקי)/ פנינה סמיד

הוקרה לאחי מרדכי, החי במלותיו הנצחיות בספרו זה/ יעקב סמיד

תמונת משפחת סמיאטיצקי

הקדמה/ יפעת רווה

לקורא/ מרדכי סמיד (סמיאטיצקי)

תקופה ראשונה: ימי הביניים

פרק א: ניצנים

יהודי – נסיך פולני. הכזרים. הרודאניים. מטבעות של יהודים. הפריבילגיון של בוליסלאב. נדידה מגרמניה.

פרק ב: ראשית זדון

כינוסי הכמרים וגזירותיהם. ה"מוות השחור". יהודי ליטא. העירונים ופעולותיהם כלפי התחרות היהודים. "ויתורי" היהודים. גידול האוכלוסיה היהודית.

תקופה שנייה: עד גזירות ת"ח

פרק ג: החוק והנוהג

מלחמת המעמדות בפולין. המלכים. הכמורה ושנאתה ליהודים. האצילים מפיקים תועלת מהיהודים. איבת העירונים. שתדלנים יהודים. חלוקת היהודים ל"פרטיים" ו"מלכותיים". ספרות אנטישמית. "מרוצות התלמידים".

פרק ד: דרך החומר

מסחר. בנקאות. היתר עיסקא. חכירות. חזקת החכירות. חכירות באוקראינה. הירידים. המלאכה. חבורות האומנים.

פרק ה: משפט ומשטר

חזקת הקהילה. מסי החזקה. פליטים. פרנסים וטובים. גלילות. "ישובים". ועד ד' הארצות וועד מדינת ליטא. תפקידיהם. פנקסים. ענשים. ערכאות של עכו"ם. המאבק בתחום הקהילה.

פרק ו: באוהל התורה

החדר, תפקידו ומגרעותיו. הישיבה. "חבר" ו"מורנו". ר' יעקב פולק, ר' שלום שכנא ותלמידיהם. הרמ"א. המהרש"ל. כהונת ראשי הישיבה. הפילוסופיה. הקבלה המעשית והעיונית. בעל "שני לוחות הברית". בעל "מגלה עמוקות". הרפואה. הנדסה. ידיעת הפולנית. ספרות ביידיש. "צאינה וראינה". ספרות חילונית. משחקי פורים. בתי דפוס.

פרק ז: הליכות יום יום

"חברות קדושות". נסיעות. טיפול ב"אורחים". ברחוב. ה"הקדש". ריפוי עממי. הקזת דם. בעלי שם. שבת. חג הפורים. מנגנים. הדראמה העממית.

תקופה שלישית: עד אבדן פולין

פרק ח: מָגוֹר מחוץ (עד שנת 1772)

אנוכיות המעמדות. גזירות ת"ח. מרד חמילניצקי. פלישת הרוסים. פלישת השוודים. עלילות הדם. המלך סוביסקי נוטה חסד. מלחמת האחים והפורענויות בימי אוגוסט השני. העלילה בצוזמיר. המומר סירפינוביץ'. הצעה לשיעבוד גמור של היהודים. גזירת ההיידמאקים. התעללות האצילים. תעמולה ספרותית. פקודת האפיפיור כנגד עלילת הדם. ביטול ועדי הארצות. גזירת גונטה. החלוקה הראשונה של פולין.

פרק ט: מחנק מבית

מספר היהודים. מלאכה. דפוס ראם. מסחר החוץ. מסחר היין. יהודי ברודי. חלפנות. קבצנות. הכנסת האורחים. הגירה פנימית. המוזג הכפרי. ירידת הקהילות. כובד המסים. התחרות בין היהודים. צרות העין. ניצול העניים. התקיפים. פניות לערכאות של עכו"ם. הפילפול. אמונות הבל. סגפנות. קיפוח האשה.

פרק י: עקירה והתפשטות

הגירה לארצות המערב ולאמריקה. פדיון שבויים. הזמנת רבנים לחוץ לארץ. מלמדים מפולין. שאלת העגונות. עליה לארץ ישראל.

פרק י"א: תעתועי גאולה

שבתי-צבי. ר' נחמיה הכהן מכחיש אותו. המרת ה"משיח". חרם על השבתאות. ספיחי השבתאות. עליית ה"חסידים" לא"י. חכם צבי ומלחמתו בשבתאות. ריב

יעקב עמדין ויונתן אייבשיץ. יעקב פראנק. הוויכוחים בקאמיניץ ולבוב. התנצרות הפרנקיסטים.

פרק י"ב: החסידות

תולדות חייו של ר' ישראל בעש"ט. החסידות – צירוף רעיונות ואורח חיים. עבודה מתוך שמחה. ערך הכוונה. סלחנות. הצדיק ושלטונו. השוואת זכויות האשה. ר' דב ממזריץ'. ה"מתנגדים". הגר"א. חרמות על החסידים. עליית החסידים לא"י. ויכוחים ותעמולה ספרותית. יחס החסידות לא"י. "צדיקיות".

פרק י"ג: יצרים חיצוניים

דיכוי היצרים החיצוניים. דרישות ההשכלה וזרמיה. טוביה הרופא. ר' דב מבוליחוב. ר' ישראל זאמושץ'. שלמה מימון. ה"ביאור". מלחמת השמרנים.

פרק י"ד: פרכוסי-קץ

תנועת התיקונים בחברה הפולנית. הצעות ל"תיקון" היהודים. החלוקה השניה של פולין. גדודו של בֶּרק יוסלביץ'. החלוקה השלישית של פולין.

תקופה רביעית: עד ימינו

פרק ט"ו: העול המשולש

קרעי פולין. ה"סבלנות" בגליציה וגזירותיה. מס על הנרות ועל הבשר הכשר. "אביב העמים" ושוויון הזכויות ליהודי גליציה. הדוכסות הוורשאית. דחיית שוויון הזכויות. "הממלכה הקונגרסאית". בית המדרש לרבנים בוורשה. מרידת נובמבר. היהודים בצבא המורדים. "תחום המושב" ברוסיה הצארית. ועדות ו"תיקונים". קיפוחים כלכליים. דיכוי הקהילות. ה"חטופים". בית המדרש לרבנים בווילנה.

אלכסנדר השני ונטייתו לליבראליות. מרידת ינואר. הפרעות ב-1881. המהפכה בשנת 1905. נקמת הממשלה. החרם הכלכלי ב"ממלכה הפולנית". התעשיה בשגשוגה. לודז' וביאליסטוק. ההגירה.

פרק ט"ז: בכנפי המסורת

החדרים. הישיבות. ישיבת וולוז'ין.[1] המלחמה בין החסידים למתנגדים. היזקקות לערכאות. מות הגר"א. משתה החסידים. נקמת המתנגדים. חצרות הרבנים החסידיים. אמונה ביכולת לעשות מופתים. פדיונות מהמבקשים להגיע לרבנים. ראשית המאבק בהשכלה. ראשית התחברות השמרנים והמתבוללים למאבק משותף בציונים.

פרק י"ז: פורצים וגודרים

הגורמים לתנועת ההשכלה. סוגי המשכילים. התבוללות. אנטוני אייזנבוים. הרץ הומברג. השכלה בכוח הזרוע. הנהגת ספרי הלימוד של הומברג על ידי הממשלה האוסטרית. פתיחת "טמפל". רצח ד"ר אברהם כהן. התפתחות התעשיה. תנועת הפועלים. קיפוחי הפועלים היהודים. שביתות. שמואל ליברמאן. שבועה בתפילין שלא להפר שביתה. מפלגת הפועלים היהודית. הבונד. פרעות. ראשית תנועת חיבת ציון. הרב שמואל מוהליבר. שפ"ר. אסיפת קטוביץ'. החלפת השם ל"חובבי ציון". חלוקת התנועה לזרם דתי ולזרם חילוני. הוועידה הציונית במינסק. ביקור הרצל בפולין. חדרים מתוקנים. לימוד הלשון העברית. ריב הלשונות.

פרק י"ח: אספקלריית הרוח

---

[1] בנוסח המודפס של הספר, המשך התוכן הוא השלמה שאינה מצויה במקור, בשל אבדן העמוד האחרון של תוכן העניינים המקורי. לאחר פרסום הספר נמצא אותו עמוד, והוא מובא בסוף המהדורה הדיגיטלית של הספר.

חקר התרבות והלשון העברית. הפצת ההשכלה והמדע. המאבק בין ההשכלה לדת והנסיונות לגשר ביניהן. שירה וספרות עברית. הוצאות ספרים בעברית. עיתונות וכתבי עת. ספרות ועתונות ביידיש. שימוש בעיתונות על ידי הבונד והתנועה הציונית. תיאטרון יידי ועברי.

פרק י"ט: בעבדות פולין המשוחררת

מלחמת העולם הראשונה. חשדנות כלפי היהודים. אגודת ישראל. תבוסת גרמניה ועצמאות פולין. פילסודסקי. פרעות ביהודים. התחייבות פולין להבטיח את זכויות המיעוטים. חוקת מרץ והפרת הסעיפים הנוגעים לשוויון הזכויות. מניעת משרות ממשלתיות, דרגות קצונה בכירות, משרות עירוניות וענפי כלכלה שונים מיהודים. הגבלת מכסות במוסדות להשכלה גבוהה. תוספת מסים על היהודים. תעמולה אנטישמית. מחלוקות פנימיות. המאבק לשוויון זכויות. ירידת פילסודסקי מהשלטון והשתלטותו המחודשת. עליית "אגודה". דיכוי ההתנגדות לפילסודסקי. עידוד פרעות נוספות. חקיקה נגד שחיטה כשרה. חרם כלכלי ומדיניות ה"אדרבה". התגברות ההשפעה הנאצית והתקנת ספסלים ליהודים באוניברסיטאות.

פרק כ: בבית וברחוב

השלכות איחוד פולין על הקהילות השונות. יהודים במקצועות החופשיים כעילה לאנטישמיות. המאבקים בין הציונים, המתבוללים וה"אגודה". הקמת מוסדות חינוך עבריים ורשת "תרבות". בתי ספר יידיים-עבריים. ישיבת חכמי לובלין. המכון למדעי היהדות. ייוו"א. ספריות יהודיות ועבריות. ירידת קרנה של העברית.

נספחים

נספח א': האחרית

פלישת הגרמנים. חלוקת פולין בין רוסיה וגרמניה. השלמת הכיבוש הגרמני. ריכוז היהודים. סגירתם בגטאות. היודנראט. הרעב בגטאות. פתיחת בתי ספר, ספריות ותיאטראות בגטו. עבודת כפייה. אקציות. הובלה למחנות ההשמדה. התארגנות המחתרות. פרטיזנים. שירה עממית בתקופת השואה. חיסול הגטאות. מרד גטו ורשה וגטאות אחרים. כניעת גרמניה לבעלות הברית. פרעות בניצולים. נסיון ההגנה של הממשלה הפולנית. הגירת היהודים שנותרו בפולין. ועד הקהילות. תיעוד תולדות יהדות פולין והשואה.

נספח ב': לוח תאריכים

מקורות

לעיון נוסף

מרדכי סמיד (סמיאטיצקי)

מרדכי סיים בהצטיינות את הגימנסיה העברית בביאליסטוק בשנת 1929. הוא החליט להמשיך לימודיו הגבוהים. באותה שנה לא היו עוד לגימנסיה העברית זכויות ממשלתיות ולכן למד שנה אחת בגימנסיה פולנית ונרשם לאוניברסיטה בוורשה, בה הוסמך כמגיסטר למשפטים וגם כמוסמך לפילוסופיה. לאחר מכן למד במכון הגבוה למדעי היהדות וסיים אותו בשנת 1937. בכל שנות לימודיו היה תלמיד מצטיין.

בשלהי 1939, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, עזב את פולין והגיע ארצה. קליטתו לא היתה קלה על אף שליטתו בשפה העברית. באותה תקופה שרר בארץ חוסר עבודה. לא היו לו האמצעים לעבור תקופת התמחות לקבלת רשיון עורך דין, ובלית ברירה פנה להוראה בבית ספר תיכון.

בשנת 1941 התגייס לחיל הרגלים של הצבא הבריטי, לפלוגה שהיתה גרעין הבריגדה היהודית. תוך כדי שירותו בצבא העמיק את ידיעותיו: כששהה במצרים - באגיפטולוגיה, וכששהה באיטליה - באמנות הרנסנס ורומא. שם גם למד את השפה האיטלקית, ובמשכורתו הצבאית הדלה רכש ספרים מקצועיים.

עם הבריגדה היהודית הגיע מרדכי לאירופה ועבר את החוויות הקשות של הפגישה עם שארית הפליטה. הוא השתחרר מן הבריגדה בשנת 1946. תקופה קצרה עסק בהוראה ולאחר מכן עבד כעורך ומתרגם בהוצאת הספרים "אמנות" של שושנה פרסיץ.

ביום הכרזת המדינה גויס לצה"ל, ועם שחרורו, בפברואר 1949, חזר לעבודתו ב"אמנות". בהמלצתה של חברת הכנסת שושנה פרסיץ, מינה אותו דוד בן-גוריון לעורך "דברי הכנסת". בתפקיד זה זכה להערכה והוקרה.

מרדכי היה מרוצה מאוד בעבודתו זו, והתכוון להוציא לאור את ספרו, "תולדות יהודי פולין עד מלחמת העולם השניה", ולהמשיך בלימודים - כדי לקבל תואר דוקטור בהיסטוריה יהודית.

כל תכניותיו נקטעו. אחרי מחלה קצרה נפטר פתאום, בי"א באייר תש"ט (1949). השאיר את אשתו פנינה, ובת יחידה בת שנה, עדנה, ואת אָחיו פישל ויעקב, ייבדלו לחיים ארוכים.

תמצית אישיותו והוויתו הם הדברים החקוקים על מצבתו (אשר הוצעו למשפחתו על ידי ידידו, הסופר יצחק למדן), 'איש הספר והעט'. אכן, איש הספר והעט היה מרדכי, למדן בלתי נלאה, איש אשכולות.

פנינה סמיד[2]

---

[2] הדברים נכתבו בשנת 1991 על ידי פנינה סמיד ז"ל, אשתו של מרדכי, בספר **הגימנסיה העברית בביאליסטוק (פולין) 1919-1939** (חיפה: תשנ"א, נערך על ידי יעקב סמיד, אחיו של מרדכי), עמ' 192.

הוקרה לאחי מרדכי, החי במלותיו הנצחיות בספרו זה

חיינו שנים רבות כאחים תאומים - סקרנים, משתאים, משתובבים, וגם לומדים: אחי לי ואני לאחי!

אמא ואבא הכינו לנו בית חם ואוהב, ארוחה במועדה, מטה מוצעה. ורק פניהם החרוטות, ועיניהם השקועות רמזו על דאגות וייסורים, שמאתנו הם היו רחוקים.

כשמשפחתנו עברה לגור בעיר טיקטין, למדנו ביחד בחדר ובבית ספר חילוני. כשעברנו לגור בביאליסטוק למדנו ביחד באותו בית הספר העממי. ואחר כך יחד בגימנסיה העברית, אותה סיימנו בהצטיינות.

כתאומים חשנו, אם כי בהפרש גיל של שלוש שנים היינו. אך ילדים לא נשארנו. במהרה למדנו שאנו הקצה המסיים של מסכת תרבותית יהודית שרשית שלבלבה במשך מאות שנים בשדות וערי פולין, בה פרחה הלמדנות והשקדנות, בה הנצה החסידות, ובה הוצתה הציונות. בה קמה הגמנסיה העברית הראשונה. ממנה יצאו חלוצים וחולמים, ויהודיה רשמו בהיסטוריה את גבורת גטו ורשה ברבות הימים.

מוטל - אתה אחי הצעיר, אך כשרונותיך עולים ומעולים. עם סיום הגימנסיה נפרדו דרכנו: כאשר למדת באוניברסיטה בוורשה, אני נסעתי ללמוד הנדסה בטכניון הגרמני הגבוה בצ'כיה. כאשר עליתי ארצה, אתה סיימת שלושה תארים בוורשה, עבדת כמורה והתמודדת עם חוק ומשפט, עם הגות ותורה, עם לשונות ותרבויות. עד שבשנת 1939 החלטת אף אתה לעלות ארצה, והספקת לחצות הגבול רגע קט לפני סגירתו על ידי הגרמנים.

ושוב נפגשנו. אלא שלא ידענו כמה קצרה תהיה הפגישה.

מוטל אחי: יחד עם פישל אחינו ספגנו את אוצרות היהדות ואת משנת הציונות. ואלו בנו בתוכנו מצפן ותודעה; וכך שלושתינו, בברכת ובתרומת אחינו הבכור, ישראל, הפלגנו לאותה מולדת שכוחה, שממנה נודו אבותינו לפני אלפיים שנה. ובזכות מצפן פנימי זה נצלנו והנצנו משפחות - כאן בארץ ישראל!

שפתך צחה, הגיונך חד, ודמיונך בונה עולם. ויותר - נחנת בכשרון ההתמדה וההעמקה. כך בכתיבתך וכך בתרגומיך. כל הקורא פרק ועמוד מהספר המלומד הזה מוצף כאחת מהתעוד השלם כל כך של עם גולה, של תרבות בנכר, של מאבק קיום והתמודדות על הזהות ועל ההמשכיות ההיסטורית. באהבה ובהוקרה כתבת את העבודה הזו. בצניעות אקדמית ראויה, בדקדקנות היסטורית בלתי מצויה - כתבת וסיימת - חתמת בפרק הנורא מכל: הטבח, ההשמדה - הסוף. ויודע אני שתוך כדי הכתיבה האקדמית זלגה לה דמעה מלוחה על הנייר המתמלא; שהרי על אבא ועל אמא אתה מספר, את אחֵינו ואחותנו אתה מתאר.

קרובים היינו, אחים טובים, וכשסיימת הכתיבה - נתת לי את כתב היד כלשונו: לקרוא, להעיר ולשמור. כאילו שידעת שחייך בוערים על פתיל קצר - נסתלקת מאיתנו. התייתמה לה עדנה בתך, נתאלמנה לה פנינה זוגתך. ואת שני אחיך ובן אחותך - הנצר הניצל - השארת בלי החום שממך נאצל. אבלים אנו יום יום ומתנחמים ביוצאי חלציך ההומים בשדות הארץ. נרגשים מאוד אנו לקראת זה היום בו יוצא לאור חיבורך ההיסטורי המעמיק, המתאר את כל תולדות הספור היהודי בפולין, שגם ספגה אותנו וגם התעללה בנו לסרוגין.

אני, שזוכר אותך מילדות, בחרות, ובגרות, מעיד זה היום, שבמלים המלומדות והאוהבות של זה הספר מצויה ומרחפת רוחך ונשמתך ממש כפי

שהיתה מצויה באישיותך המקרינה כל ימי חייך הקצרים. ובמלים אלו תזכה לחיי נצח, שלמי עוד כמוך הם ראויים.

יעקב

פורים התשע"א

מרס 2011

משפחת סמיאטיצקי

עומדים מימין: ישראל ✡, יעקב, פישל, יהודה ✡, מרדכי ושרה ✡

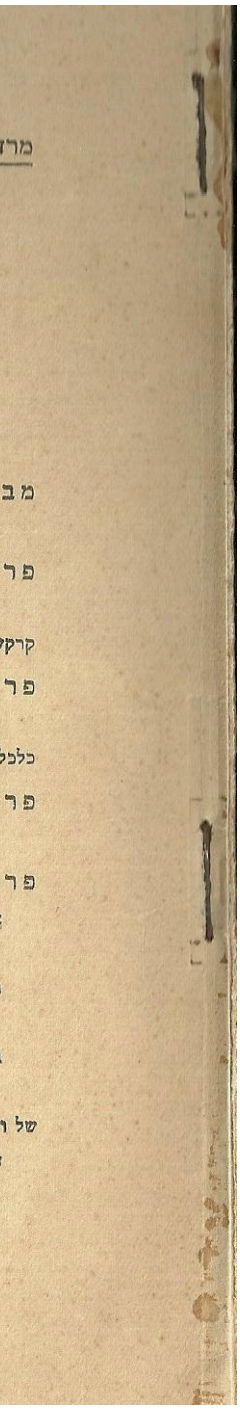
יושבים: ההורים פרידה (לבית קושניר) ✡ואליהו ✡

צולם בביאליסטוק, תרפ"ז (1927).

✡ - נרצח בשואה

רשימת בני המשפחה שניספו בשואה (באיות siemiaticki), באתר זיכרון ליהודי ביאליסטוק.

עמוד השער מהמאמר "חזקת הקהילה" שיצא לאור בוורשה בשנות ה-30'

הקדמה

"...עף לו טווס הזהב בלי לחדול
למערב, לחפש את ימי האתמול..."
(איציק מאנגר, תרגום: בנימין טנא)

מסעי שלי אחר "ימי האתמול" החל בפברואר 2010, כשראיתי לראשונה את כתב היד של הספר הזה בביתם של עדנה ורד, בתו של מרדכי סמיד (סמיאטיצקי), ובעלה אריה. הדבר היה עם פטירתה של פנינה ז"ל, אשתו של מרדכי ואמה של עדנה. כתב היד הזה, שאותו עמד מרדכי לפרסם כספר, נותר גנוז מאז מותו בשנת 1949, והוא בן שלושים ושבע שנים בלבד, ועד פטירת אשתו, למעלה משישים שנה לאחר מכן.

בהסכמתם של עדנה ואריה - הסכמה שעליה אני אסירת תודה - לקחתי אלי את כתב היד, שהיה מודפס במכונת כתיבה ישנה. המטרה המקורית היתה רק להדפיסו מחדש במחשב, ואולם עם סיום ההדפסה הסתבר לי שמקורות הספר אבדו. בשלב זה היה ברור לי שעליי לנסות לשחזרם. התחלתי להסתובב בחנויות ספרים חדשים ומשומשים, להסיר את האבק מספרים ישנים, לחפש באינטרנט, ובעיקר לקרוא, ולקרוא ולקרוא. אט אט הצטרפו חלקי הפאזל זה לזה. התחלתי למצוא במובאות שבספר את עקבות ספריהם של שמעון דובנוב, מאיר בלבן ושמעון שיפר, מן הבולטים בהיסטוריונים הרבים שנרצחו בשואה. שמות הרחובות שהזכיר מרדכי בהקדמתו הפכו עבורי לאנשים בשר ודם.

מדיית האינטרנט סייעה בידי באיתור מקורות, בפרט מן המשפט העברי. אני מודה לד"ר מיכאל ויגודה, מנהל המחלקה למשפט עברי במשרד המשפטים, על סיועו באיתור רבים ממקורות אלו באמצעות "פרויקט השו"ת" של אוניברסיטת בר אילן. נעזרתי רבות גם באתרים "דעת", "פרוייקט בן-יהודה", אתר "יד ושם", HebrewBooks, המכון המדעי למדעֵי היהדות (yivo) ועוד. ברור לי כי לו היה כתב היד נמצא עשור או שניים קודם לכן, לפני עידן האינטרנט, לא היתה כל אפשרות מעשית לאתר את מקורותיהם של רבים מן הציטוטים שבספר.

השלב השלישי כלל היכרות מחודשת עם ספריית האוניברסיטה העברית, והתעדכנות באמצעות מאמרים חדשים. אחד המקורות המרכזיים לשני אלה היה קובץ המאמרים **קיום ושבר**, שאחד מעורכיו, פרופ' ישראל גוטמן, ניאות לקרוא את טיוטת הספר טרם פרסומו, ועודד אותנו לפרסמו.

טווס הזהב משירו של איציק מאנגר ליווני במלאכת איתור המקורות: הוא נכלל בקובץ **שירי המגילה** בתרגומו הנפלא של פרופ' דוד אסף, והקישור בין קטעי שירים שונים לבין המאורעות שנזכרו בספר התבקש מאליו. במיוחד קלע למטרה איורו של נעם נדב, שבו נראים מטוסים גרמניים הרודפים אחר טווס הזהב המבועת, המחפש את ימי האתמול.[3]*

ספר זה הוא אכן חיפוש אחר ימי האתמול: קודם כל אחר ימי האתמול ההיסטוריים של יהדות פולין, שעד להיתקלותי בכתב היד של ספר זה נקשרו בתודעתי - ואולי גם בתודעתם של עוד כמה מבוגרי מערכת החינוך בישראל - בעיקר עם השמדתה של יהדות זו בשואה. והנה נגלתה לעיניי היסטוריה שלמה, מרתקת, ובעיקר: חיה. כפי שאין כל אפשרות לסכם חיים שלמים של

---

[3] * קישור לגרסת האנימציה של נעם נדב, הזכור לי לטוב מתקופת לימודיי הקצרה ב"בצלאל", ונעם משולם (לחן: דובי זלצר, ביצוע: מייק בורשטיין). באדיבות פרופ' דוד אסף.

אדם ברגע מיתתו, כך גם עוול הוא להתייחס ליהדות פולין אך ורק מזווית הראייה של הכחדתה, ולהתעלם מאלף שנות החיים שקדמו לה. בחלקן היו אלה שנות שגשוג, בחלקן שנות רדיפות ובחלקן שנים שבהן היו השגשוג והרדיפות שלובים אלו באלו, בעוד כוחות מורכבים, מאבקים פנימיים ואינטרסים נוגדים מניעים אותם. בימים אלו של שנאת זרים נודעת חשיבות יתרה להתוודעות אל היסטוריה קדומה זו.

הוצאת הספר לאור היא גם חלק מחיפוש אחר ימי האתמול הפרטיים של מרדכי, שבתו עדנה היתה בת שנה בלבד כשנפטר ולא זכתה להכירו, כפי שלא זכו לכך גם נכדיו ערן, נגה וטלי, וניניו אורי, נעם ואייל. מרדכי עצמו הצליח להימלט מפולין ב-1 בספטמבר 1939, שעות ספורות לפני הכיבוש הגרמני, ולהצטרף לאחָיו פישל ז"ל (סבי) ויעקב ז"ל. אולם בפולין נותרו הוריו אליהו ופרידה, אחָיו ישראל, יהודה ושרה ומשפחותיהם, בכללם אחיינו התינוק ישי. למעט אחיין אחד - מוני - שהצליח לשרוד ולהגיע לארץ, נרצחו כולם, כנראה בגטו ביאליסטוק, וזכרם הוא חלק בלתי נפרד מספר זה.

את נוסח הטקסט בכתב היד לא שיניתי ברובו, למעט תיקונים של פליטות קולמוס, שינויי כתיב לפי הכללים הנהוגים כיום והשמטות קלות שנדרשו עקב חלוף הזמן. הידע הלשוני של מרדכי היה כה מעמיק, שעריכה של הטקסט שלו היתה בבחינת "כל המוסיף גורע". לכל היותר נדרשו הבהרות למילים שמשמעותן כיום שונה, ואת אלה הוספתי בסוגריים מרובעים (להבדיל מהבהרותיו של מרדכי בטקסט המקורי, המופיעות בסוגריים רגילים).

כאמור לעיל, אבדה רשימת המקורות, ולכן היה צורך לשחזר את המובאות ולהוסיפן לספר. שחזור המובאות מופיע בהערות השוליים וכולל מקורות שבהסתמך על מועד פרסומם ועל תוכנם יש להניח שהיו לנגד עיניו של מרדכי. נוסף על כך כוללות הערות השוליים גם מקורות עדכניים יותר,

לאור מחקרים ופרסומים שיצאו לאור בששת העשורים שחלפו מאז כתיבת הספר, וכן תוספות וציטוטים הרלוונטיים לנושאים השונים.

ירושלים, תשע"א יפעת רווה

לקורא

חרבותיה של יהדות פולין צריכות לימוד.

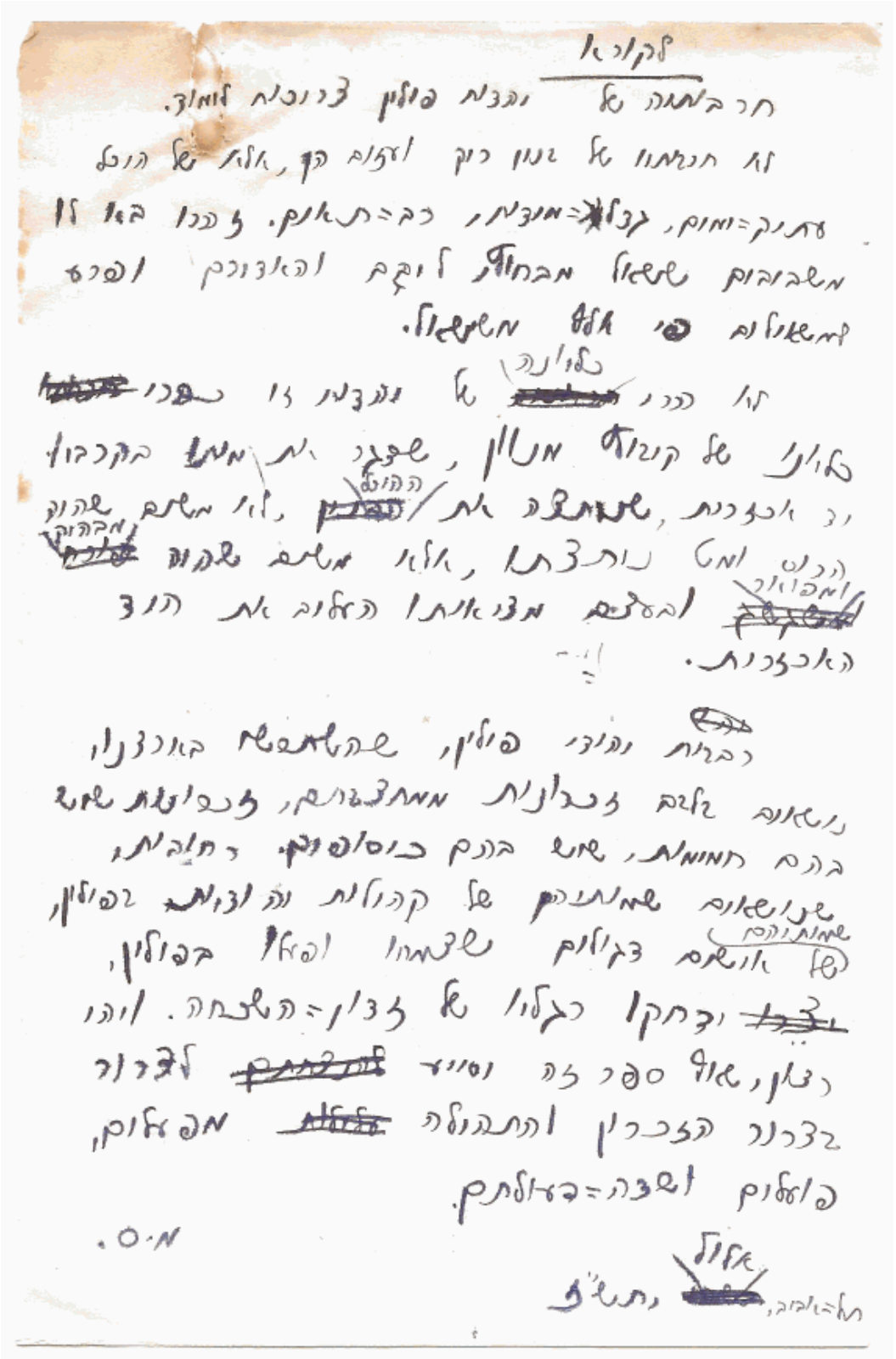
לא חרבותיו של בניין ריק ועזוב הן, אלא של היכל עתיק ימים, גדל מידות, רב תאים. זהרו בא לו משביבים ששאל מבחוץ, ליבֶּם והאדירם ופרע למשאילים פי אלף משִישאַל.

לא הרי כליונה של יהדות זו כהרי כליונו של קיבוץ מנוון, שדגר את מותו בקרביו. יד אכזרית, שניתצה את ההיכל, לא משום שהיה הרוס ומט ניתצַתו, אלא משום שהיה מבהיק ומפואר, ובעצם מציאותו העליב את היד האכזרית.

רבבות יהודי פולין, שהשתרשו בארצנו, נושאים בלבם זכרונות ממחצבתם, זכרונות שיש בהם חמימות, שיש בהם כיסופים. רחובות, שנושאים שמותיהן של קהילות יהודיות בפולין, שמותיהם של אישים דגולים שצמחו ופעלו בפולין, ידחקו רגליו של זדון השכחה. ויהי רצון, שאף ספר זה יסייע לצרור בצרור הזכרון והתהילה מפעלים, פועלים ושדה פעולתם.

תל-אביב, אלול, תש"ז — מרדכי סמיד

"לקוראי" בכתב ידו של מרדכי סמיד

לקוראי

חברת עמנה של יהדות פולין בדרכה לעמוד.

זו תמציתו של שנון רוח ועקרה קל של הומור סתירה=ומור, קצר=מועמד, כה=תשוקה. לכבוד הוא זו משבחות שישנו מבחוץ לוקח להאוכלים ושפרה לשאולים פי אלף משישנו.

לעורך של עמנה זו שבכדי לעורך של קיבוץ מעלין, שפקד את מעט המקבוץ ובו אוכלוסיה, שתשקה את ההומור, לזו משפט שהוא מהקהוי ובלעם ומט נותבתו, לזו משפט שהוא ומהקהוי להשקיע מאמציהו להעלות את הרוח באוכלוסיה.

בברית ובידי פולין, שהתפשט באוכלוסי נושאה גלגה בעבודות מתחבושת, בשבועות שחוב בהם תמומות, שחוב בהם בוסטונים, תלבושת, שנושאים שמותיהם של קהילות וה עבודה בפולין, (שמות נהרס) של אושפיזים בלונים שנשמרו ופעלו בפולין, ובתקופ כללו של בעלון=התעתה. ויהי בעלון, שוב ספר לה ומוזר לבדוק בבנה הבכורין והתבוללה מפעלים, פולנים ושפה=בעולתם.

מ.ס.

אלול תשל"ג, תל-אביב

תקופה ראשונה:

ימי הביניים

פרק א: ניצנים

לתדהמת החדוה, שקפצה על כל תפוצות הגולה מחמת התגיירות הכזרים (הכוזרים) והתגשמות החזון על גאון-מלוכה בישראל, בא הקץ עם התמוטטותה הגמורה של מלכות כזר (במאה הי"ג, לפי המחקרים החדשים).[4] איש לא פילל אז, שבשטחים הגובלים את המעצמה הכזרית עתיד לקום קיבוץ יהודי גדול, שאף על פי שלא יחונן בריבונות ממלכתית כמו הכזרים, ייפתח בפניו שדה נרחב לפעולה תרבותית-עברית מקורית, שבארץ הכזרים המתייהדים לא היה לה כמעט זכר.

איש לא פילל ולא יכול לפלל. לא העתיד בלבד היה סמוי מן העין, אלא אף על הנעשה בהווה בשטחי פולין הגיעו לעולם החיצוני הדים או בני-הדים בלבד. בתי-האבות והמטות הפולניים, שעסקו בציד ובמרעה-צאן, בכוורנות ובחקלאות ביערות ובשדות המבותרים בוויסלה, בווארטה, בדנייפר, בדנייסטר[5] וביובליהם, לא באו אז אלא במקרים נדירים בלבד במגע עם הארצות הרחוקות ואפילו הסמוכות. לעתים רחוקות היו חוצים את ארצם סוחרים מדורבני יוזמה נועזת, שיכלו להתבונן בפסילי הסלאבים, במדורות-התמיד שלהם, להטות אוזן לאגדותיהם על מלחמות גיבורים בנחשים ובמפלצות דמיוניים.

---

[4] איטיל הבירה וערים נוספות נחרבו כבר בשנים 966-969, בידי נסיך קייב סביאטוסלאב: שמעון דובנוב, **דברי ימי עם עולם**, עמ' רפז. במאה ה-13 פלשו המונגולים למזרח אירופה והחריבו חלקים ניכרים ממנה; כנראה לכך הכוונה ב"התמוטטות הגמורה".

[5] נהרות במזרח אירופה, כיום בשטחי פולין ואוקראינה.

יש רמזים, וקלושים הם, שבשטחים שנכנסו לאחר כמה דורות לתחומיה של מלכות-פולין, התקיים יישוב יהודי דליל עוד במאה השמינית. אגדה אחת מספרת, שכשכָּלתה שושלת-השליטים הפולניים הטרום-היסטוריים לבית **פּוֹפְּיֶיל**, החליטו גדולי המדינה למסור את שבט השלטון לידי האיש, שייכנס ראשון העירה. השעה שיחקה ליהודי **אברהם פרוחובניק**; הוא נכנס ראשון, אולם ויתר על זכותו לטובת העַגְלָן [עגלון] **פּיאסט**, והלה נהייה למייסד שושלת השליטים המפורסמת.[6]

במאה ה-ט' וה-י' היו עוברים בפולין במסעותיהם לארצות המזרח הסוחרים היהודים, שנקראו בשם "ראדאניים"; משמעותו של שם זה לא נתבררה כל צרכה.[7] יתכן, שכמה מהם החליטו לקבוע את דירתם בפולין.

---

[6] בלבן ו, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 3. ש"י עגנון מספר על כך בסיפורו "משומרים לבוקר":

"בימים ההם אין מלך בפולין, כי המלך פּוֹפְּיֶיל מת בעלות העכברים בארמונו... ויהי כי עברו ימים רבים ולא מצאו איש כלבבם ויאמרו, אשר יבוא מחר אל העיר בתחילה הוא ימלוך עלינו... ואברהם הכפרי עולה במעלה העיר להתפלל עם העברים תפילת הבוקר. ויראו השומרים איש בא העירה ויתקעו בשופרות ויריעו לפניו יחי המלך... וימאן אברהם לשום כתר מלכות פולין בראשו... ופיאסט איש אדמה נצב בראש המחנה וישא קולו ויקרא, שמעו אלי כל אנשי פולין, עד מתי תשם הארץ באין מלך עוצר בעם... ויצא אברהם ויעמוד בפתח הבית ויאמר, לא אמלוך אני עליכם ולא ימלוך אחר עליכם. פּיאסט ימלוך עליכם, בחרו בו... וישמעו שרי פולין וימליכו את פּיאסט ותהי המלוכה לפּיאסט..." (**פולין - סיפורי אגדות**, עמ' 287-288).

[7] שיפר משער כי מקור השם הוא מוצאם מאזור הנהר רודאנוס (שמו הלטיני של נהר הרון). בהערת העורך נאמר, כי יש הסבורים שמקור המילה בפרסית וכי משמעה נוסעי דרכים: שיפר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", בעמ' 156; לפי הערת עורך נוספת באותו עמוד, עצם התיישבותם של סוחרים ראדאנים בפולין שנויה במחלוקת. יש גירסה שלפיה גם מקור יהודי קוצ'ין שבהודו באותם סוחרים ראדאנים: אליהו בירנבוים, "הודו, קוצ'ין"

זרם מהגרים כביר, הראשון בתולדות ההגירה היהודית לפולין, בא מהמזרח, מארץ הכזרים. הגירת הכזרים גברה בעיקר אחרי חורבן ממלכתם. עקבותיה של הגירה זו נשארו בשמותיהם של כמה מקומות, שנגזרו מהמלה "כזר" או "כובאר" (שם של שבט כזרי) והמצויים לא בלבד בגלילות, שהיו סמוכים לארץ הכזרים, בצדה הדרומי-מזרחי של פולין, אלא אף במרכזה.[8]

השליט ההיסטורי הראשון בפולין הוא **מיֶישקו (מיטשיסלאב) הראשון** (בסוף המאה ה-י'), המוחזק חוטר מגזעו של פיאסט הנזכר למעלה. בחצרו של מיישקו ביקר הסוחר ה"ראדאני" **אברהם בן יעקב**, שהשאיר רשימות מעניינות

(מתוך: המדור יהודי עולמי ב"מקור ראשון", בחלק "ההגעה לחופי קראלה"), מאתר "דעת".

[8] בלבן I, שם, עמ' 1. היישובים שמזכיר בלבן הם: Żydowska Wola, Żydowo (מלשון ז'יד, יהודי), Kozarze, Kawiory. ואולם בהערת העורך מצוין, כי מאוחר יותר פירש בלבן את השמות הקשורים ל"כזר" או "כובאר" פירושים אחרים, וכי השמות שמקורם ב"ז'יד" ודאי אינם מלמדים על מוצא כזרי. שיפר מציין גם יישובים בשם כוזרה וכוזאז'וב: שיפר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 155, וראו גם **פרקים בתולדות היהודים בפולין**, עמ' 20. עוד על הכוזרים ראו: היילפרין, **קיום ושבר א'**, עמ' 21. על הוויכוח בעניין שיעור צאצאי הכוזרים בקרב יהדות פולין ראו: רוסמן, **קיום ושבר א'**, עמ' 61, הערת שוליים 2; שטמפפר, **קיום ושבר א'**, עמ' 263, הערת שוליים 2; קסטלר, **השבט השלושה עשר - ההיסטוריה הכוזרית ומורשתה**; Khazaria באתר אנציקלופדיית יִיווֹא (המכון המדעי למדעֵי היהדות, להלן הערה 429).

על ארצות הסלאבים בכלל ועל פולין בפרט;[9] הוא מזכיר מכרות מלח, השייכים ליהודים. מיישקו קיבל את הנצרות הלאטינית (היינו, שמרכזה ברומא, בניגוד ליוונית שמרכזה בקושטה).[10]8א על ידי כך נתהדקו הקשרים בין פולין לבין ארצות המערב. אף נתאפשרה התחלתו של זרם הגירה יהודי ממערב. זרם זה, שנגרם על ידי הרדיפות והנגישות באירופה המערבית, היה חזק בהרבה מזרם ההגירה המזרחי. אולם ידיעות מבוססות על זרם זה יש לנו רק מסוף המאה הי"א. סופר-דברי-ימים צ'כי מספר, שבשנת 1098 לערך נדדו רבים מיהודי בוהמיה מחמת פרעות בארצם לפולין.[11] החל משנת 1138 היתה פולין מפוררת ומפורדת לנסיכויות קטנות שלעתים היו נלחמות זו בזו. אין לנו פרטים על מצבם של היהודים בכל אחת מהנסיכויות. בשנת 1161 פרצו שוב פרעות בפראג והן הולידו הגירה שנייה של פליטי צ'כיה לפולין.

---

[9] משנת 965: שיפר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 156. ראו גם **פרקים בתולדות היהודים בפולין**, עמ' 16. אצל בלבן, **תולדות היהודים בקרקוב א'**, בעמ' 11, נזכר גיאוגרף ערבי בשם אִבּרהים אבן יעקוּבּ, שערך מסע בשנת 965 בארצות הסלאבים. נראה שהכוונה לאותו אדם, וכי הזיהוי של בלבן נבע מכך שרשימותיו של בן יעקב השתמרו בערבית.

[10] 8א קישור לסרטון "ההיסטוריה המונפשת של פולין" (Animowana Historia Polski) של תומאש (תומק) בגינסקי מ-2010, שבתחילתו מוצגת התנצרותו של מיישקו וניפוץ האלילים בשנת 966.

[11] הפרעות ביהודים במערב אירופה בימי מסע הצלב הראשון, המכונות גזירות תתנ"ו (1096). ההיסטוריון הצ'כי הוא כנראה: Bondy-Dworski, Zur Geschichte der Juden in Böhmen, Mähren und Schlesien, Praga 1906 vol. I, המצוטט בהקשר זה אצל בלבן, **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 12, הערת שוליים 4 והטקסט שלידה. מקור צ'כי נוסף, הכרוניקאי קוסמס, מוזכר הן אצל בלבן, שם, והן אצל וייז'י וירוזומסקי, **קרקוב**, בעמ' 29, הערת שוליים 2 והטקסט שלידה.

היהודים עסקו בתקופה זו בעיקר בחקלאות. בסוף המאה הי"ב התחילו עוסקים במסחר. הם סחרו באריגי-פלאנדריה המפורסמים בתקופה זו, ובעבדים.[12] היהודים היו חוכרים מהנסיכים הפולניים את המיטבעות, זאת אומרת, היו משלמים למחכירים סכום קצוב למפרע ורכשו את הזכות המונופולית להוציא מטבעות. בחפירות נמצאו מטבעות, שכתובותיהן הן או בשפה העברית או בשפה הפולנית, אולם באותיות עבריות, כגון "משקא מלך", "משקא קרול פאלסקי" (משקא מלך פולין),[13] "קרל לישקוס" (המלך לֶשֶׁק). היהודים לא נתקלו באותו פרק זמן בתחרות כלכלית, שכן לא התקיים

---

[12] בלבן מציין טענה, שלפיה מקור המילה "סלאבים" הוא מהמילה הלאטינית sclavi, כלומר עבדים, כמקור אפשרי המלמד על סחר עבדים באזור באותה עת: בלבן ו, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 3. כמו כן מובאים הכינויים "כנען" או "ארץ כנען יוון" (אצל בנימין מטודלה), כמתייחס לארצות הסלאביות, בשל ההקשר התנ"כי של בני כנען כעבדים: שיפר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 157; **פרקים בתולדות היהודים בפולין**, עמ' 17. ברוב הלשונות הסלאביות לעומת זאת נקשר מקור המונח "סלאבים" לשורשים אחרים כגון "סלובה" (מלה או אות), ויש הטוענים "סלאבה" (תהילה).

[13] קישור לתוכן, שער ומטבעות, צילום המטבעות בעמוד האחרון; בלבן ו, **בית ישראל א'**, עמ' 3; **פרקים בתולדות היהודים בפולין**, עמ' 25-27. מטבעות אלו מזכיר ש"י עגנון בסיפורו 'קדומות':

"...וישכון ישראל בטח בפולין ימים רבים. וישלחו ידיהם במסחר ובכל מלאכה ועבודה. וה' ציוה אתם את הברכה ויברכם בארץ ויצא להם שם בגויים. ויסחרו את הארצות מסבוב ויצקו גם מטבעות. הלוא המה המטבעות אשר משקה מלך פולסקי חרות על המטבע או משה קרול פולסקי. הפולנים יקראו למלך קרול. ויהי בהיותם בארץ וימצאו יער צומח עצים ועל כל עץ מסכת אחת ממסכתות הש"ס חרותה על העצים.... ויאמרו איש אל רעהו, הנה באנו אל ארץ אשר בה ישבו אבותינו מקדם. הכי קרא שמה פולין? אמרה כנסת ישראל לפני הקדוש ברוך הוא רבונו של עולם, אם עדיין לא הגיעה שעתי להיגאל מגלות זו שהיא דומה ללילה, פה לין עמנו עד שתעלינו לארץ ישראל" (**פולין - סיפורי אגדות**, עמ' 287).

עדיין מעמד [עירוני] בפולין. תלמידי בתי הספר התחילו כבר מתנפלים על היהודים, והנסיכים נהגו לקנוס את הפורעים.[14]

יישובי יהודים היו מצויים בתקופה זו בעיקר בפולין המזרחית. בעטיין של התנפלויות הטטרים מצד מזרח במחצית המאה הי"ג נמחו הקהילות בגלילות המזרחיים.[15] אולם אז בא זרם מהגרים חדש מאוסטריה ומצ'כיה, שהצמיח קהילות בגלילות המערב. המתיישבים החדשים זכו בתעודה הראשונה מטעם הרשות, שאישרה את קיום היישוב היהודי בפולין והעניקה לו זכויות להתפתחות רב צדדית: ה"פריבילגיון הכללי", שניתן בשנת 1264 על ידי **בּוֹלסלאב החסיד,** נסיכה של קאליש. פריבילגיון[16] - או, כפי שנהגו היהודים לקרוא, "קיום" - זה נשען על הקיומים של דוכס אוסטריה משנת 1244 ושל מלך בוהמיה משנת 1254.

מסמך זה הבטיח ליהודים את חירות הנפש והרכוש, חופש התנועה, הגנת בתי התפילה ובתי הקברות. חרף תקנות הכנסיה הנוצרית הורשו

---

[14] **דברי ימי עם עולם**, עמ' שיג; וייז'י וירוזומסקי, **קרקוב**, עמ' 30, הערת שוליים 4 והטקסט שלידה; קנסות הוטלו לעתים על הורי המתנפלים, ומשלא השיגה ידם לשלמם, היו נשלחים לעבודת פרך במכרות: שיפר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 158; **פרקים בתולדות היהודים בפולין**, עמ' 23. בתעודה משנת 1226 בדבר תשלומים שנגבו מהעוברים דרך שלזיה נאמר כך:

"...בישוף ברסלא [ורוצלב].. העניק מחדש תוקף לתשלומים הישנים והצודקים של המכס.... לפי דרישתו של הנסיך קאזימיר.. ובהתייעצות עם אנשים יודעי דבר. לפיכך ... יש לשלם מטבע כסף אחד עבור מעבר נשים ועבדים המובאים למכירה בעד כל אחד ואחד, **ותשלום זהה עבור מעבר יהודים, על אף שאינם מובאים למכירה..."** [ציגלמן, **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, בעמ' 30].

[15] שיפר, שם, מאתר "דעת", עמ' 158. קישור למקבץ מפות היסטוריות של פולין מאתר "info-poland" (אוניברסיטת באפלו, ניו יורק; האוניברטיסה היאגלונית, קרקוב).

[16] מלטינית privus legus. מילולית: "חוק פרטי".

היהודים לקנות ולמכור כל מיני סחורות, בלי להוציא מן הכלל מכולת,[17] לסחור עם הנוצרים. נוצרי, השומע זעקת עזרה של יהודי, חייב להושיט לו עזרה. בהגנת היהודים מעלילות שווא התקין הקיום, שאסור לחייב יהודי בדין, אם במשפט מופיע כנגדו עד נוצרי בלי עד יהודי. נאסר להאשים יהודי ברצח לצרכי דת (עלילת הדם), בלי עדותם של שלושה נוצרים ושלושה יהודים; כשאין המאשים משכנע את בית הדין, הוא מתחייב מיתה. נאסר להזמין יהודים לדין בימי חגיהם, לאכסן בבתיהם חיילים. היהודים היו כפופים לבית דינו של הנסיך או של שופט המוסמך על ידו. כששני בעלי הדין יהודים, אין השופט הנכרי רשאי להתערב בלי הסכמת שניהם.[18]

בדרך כלל נשפטו היהודים לפי חוקיהם ומנהגיהם. הפריבילגיון הכללי קבע את הבסיס לאוטונומיה המשפטית של היהדות הפולנית ואיפשר לה לבצע את העיקרון הגדול של הדין הישראלי, שאסור ליהודים בענייניהם הפנימיים להיזקק ל"ערכאות של עכו"ם" (לבתי המשפט של נכרים). הפריבילגיון נתחבר בהתאם למושגים של ימי הביניים, שחִלקו לכל קבוצה באוכלוסיה חוקים ומוסדות מיוחדים ומבודדים. שליטי פולין בדורות הבאים היו מכניסים לפריבילגיון שינויים לפי דרישות זמנם והיו מאשרים אותו בחתימתם. אולם יש להדגיש, שלא כל תקנותיו של הפריבילגיון נתגשמו בחיים, כגון, למשל, אלו הנוגעות לעלילות הדם.

במחצית השנייה של המאה הי"ג החל בגרמניה מצב של "אין-מלך". מהלומות "משפט האגרוף" שהשתלטו בארץ זו, ניחתו בעיקר על גבם של

---

[17] במובן של מצרכי מזון.

[18] לנוסח מתורגם של כתב הקיום הכללי (przywilej generalny) של בולסלב החסיד (Bolesław Pobożny, 1221-1279), ראו: ציגלמן, **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, בעמ' 47-50, וכן לקט המקורות הנספח ל**בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", בעמ' 231. ראו גם **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 12; **דברי ימי עם עולם ה'**, עמ' 127-128.

היהודים והבריחו חלק גדול מהם לפולין. בארץ זו לא היו פרעות. אמנם בעת ההיא התקיימה בפולין ראשית התיישבותם של הגרמנים, הפלאנדרים, ועוד, שייסדו את הערים בפולין והפכו במשך הזמן לשכבה המופלגת באנטישמיות בארץ זו; אולם בתקופה זו נחשבו כאן כגֵרים, לא היכו עדיין שרשים בארץ זו; השפה חצצה ביניהם לבין יתר תושבי הארץ. לא היה להם הכוח המספיק לתקוף את מתחריהם ה"כופרים", שקהילותיהם היו מושרשות ויכלו בשעת הצורך לגייס את הונם ואונם של חבריהן ואפילו לקרוא לעזרה את הקהילות האחיות. בעלי האחוזות, שלא רחשו חיבה יתרה למהגרים החדשים, היו אף הם מגינים על היהודים. הנסיכים הרשו ליהודים להתעשר, בתנאי ברור ומבורר שיפרישו חלק מהונם הצָבוּר לאוצרו של הנסיך.

הידיעות על מצבם הרוחני של היהודים מצומצמות מאד. היניקה הרוחנית באה לפולין מחוץ לארץ. לשם היו שולחים יהודי פולין את בניהם ללמוד בישיבות (אפילו בלונדון), לשם היו פונים בשאלות בעניינים דתיים ומשם היו מזמינים את רבניהם. לפי דובנוב, היהדות הפולנית בתקופה זו אינה אלא "סניף ליהדות הגרמנית".[19]

[19] **דברי ימי עם עולם ה'**, עמ' 126, 130.

פרק ב: ראשית זדון

אויב חזק ובעל השפעה אזר את חלציו למלחמה ביהודים ובזכויותיהם, ומלחמה זו הוחזקה בימים אלה אחד מתפקידיו הראשיים: **הכנסיה**. היא מילאה תפקידה זה כהוגן כל ימי עצמאותה של פולין. הכמרים ראו בפריבילגיון של בּוֹלסלאב מקאליש הפרה מפורשת של דיני הקודש, הקאנונים. כשנתכנס בשנת 1267 בברסלאו [ורוצלב] ועד הכמרים, שהשתתפו בו גם נציגיה של הכנסיה הפולנית, דן בשאלת היהודים והקדיש ל"פתרונה" חמישה סעיפים בהחלטותיו. "מכיוון שפולין היא שתיל חדש בקרקע הנצרות, יש לחשוש שהאוכלוסיה הנוצרית תושפע בנקל מאמונות ההבל של היהודים ומגרעותיהם".[20]

לשם בידול הנוצרים מהיהודים יש איפוא להתקין בערי פולין גטו.[21] שכונה מיוחדת מותחמת בחומה, גדר או חריץ, מיתר הרחובות. בעת תהלוכות נוצריות חייבים היהודים לשבת כלואים בבתיהם. אסור להם למכור לנוצרים מצרכי מזון. אסור שיהיה להם יותר מבית כנסת אחד בעיר, אסור להם לבנות בתי כנסת חדשים. אסור להם להיות מוכסנים או בעלי משרה פומבית אחרת. עליהם לחבוש כובע מיוחד כאות-קלון. נישואי-תערובת אסורים. אם יהודי הוא בעל-אחוזה, חייב הוא לשלם ממנה מעשר לכנסיה,

---

[20] לנוסח החלטות נבחרות מכנס ברסלאו בשנת 1267 (בתרגום שונה מעט) ראו: ציגלמן, **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 68-69.

[21] המונח עצמו מאוחר יותר: מקורו באיטליה והוא נזכר לראשונה בשנת 1516: **דברי ימי עם עולם**, עמ' תא. מקור השם כנראה בבית היציקה החדש (Ghetto nuovo) בוונציה, שבסמוך לו הוקצתה ליהודים שכונה מיוחדת למגוריהם.

שהרי הוא תופס את המקום שבו צריכים לגור נוצרים, החייבים בתשלום מעשר.

בשנת 1279 נתקיימה ועידת הכנסיה באופֶן [בּוּדה, כיום חלק מבודפשט], שבה השתתפו שוב כמרים מפולין. בין השאר הוחלט על חובת היהודים לשאת כתם אדום על הבגדים.[22] בשנת 1285 החליט כינוס הכמרים בלונטשיץ לאסור על היהודים את חכירת המכסים, המסים או המיטבעות. תקנות הכמורה מתקופה זו ומהתקופות המאוחרות לא נתגשמו ברובן. היהודים לא נשאו בפולין אות קלון, אפילו אחר כך, כשהותקנה חובה זו על ידי הגופים המחוקקים של הממלכה.[23]

המלך **קזימיר הגדול** (1333-1370)[24] לבית פיאסט, בנו של **ולדיסלב**,[25] שהצליח לאחד את קרעי הממלכה, התמסר לסידור החיים הפנימיים של הממלכה מתוך אהבת שקט והערכה כנה של כל המעמדות. בשנת 1334

---

[22] בלבן ו, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 5; הקהילה היהודית בבודפשט, מאתר בית התפוצות. לנוסח החלטות הכנס בבודה ראו: ציגלמן, **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 69-70. החובה לשאת סימן זיהוי מנומקת בכך שהמצב שבו בתיהם של היהודים, "הנסבלים הודות לחמלה הנוצרית", אינם נבדלים בסימן היכר חיצוני ממגורי הנוצרים (בניגוד לחוק הקנוני), וכי מצב זה טומן בחובו סכנות רבות. קישורים לכתבה על חיוב בני הינדו באפגניסטן בתקופת הטליבן לשאת סימן זיהוי, ynet, 23.5.01, ולגלריה טלאי צהוב, מאתר "יד ושם".

[23] בלבן ו, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 5; על שלושת כינוסי הכמרים (סינודים) בברסלאו, בודפשט ולונטשיץ ראו גם **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 35; **דברי ימי עם עולם ה'**, עמ' 128-129.

[24] אלו היו שנות מלכותו של קזימיר (בפולנית קז'ימייז' - Kazimierz), שנולד ב-1310. על קז'ימייז' נאמר כי "כשהחל למלוך על פולין, היא היתה בנויה עץ, וכשמת – היתה בנויה לבנים": **סיפורה של פולין**, עמ' 12.

[25] ולדיסלב לוקייטק, "בעל האמה", שכונה כך על שום קומתו הנמוכה: **סיפורה של פולין**, עמ' 11.

חידש את ה"קיום" של בּוֹלסלאב מקאליש ופרש את תקפו על כל הממלכה.[26] האצילים התנגדו באותו זמן לזכויות היהודים במידה שהם נפגעו מהן. הם היו לוֹוים כסף מהבנקאים היהודים על יסוד שטר חוב או על יסוד משכנתה על אחוזתם. במקרה של העברת [חלוף] מועד הפרעון היו היהודים טורפים מהם את אחוזותיהם. לפיכך החליטו האצילים בוועידת וישליצה, שליהודים מותר לדרוש רבית בעד שנתיים בלבד; מותר להם להלוות סכומים קטנים בלבד ורק על יסוד עבוט, שכן "היהודים זוממים להרוס את הנצרות וליטול מהנוצרים את אחוזותיהם".[27] ההחלטה לא יצאה לפועל.

הארס של שנאת ישראל הלך ונספג. כשהשתוללה בפולין המגפה הקרויה "המוות השחור" (1348-1349), נספה לא פחות משליש האוכלוסיה הפולנית. האשימו גם כאן, כמו באירופה המערבית, את היהודים בהרעלת הבארות. לפי דברי אחת הכרוניקות, השמידו אז בפולין את כל היהודים.[28]

---

[26] **דברי ימי עם עולם ה'**, עמ' 264; בלבן I, שם, עמ' 7.

[27] **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 145. עיסוקם הייחודי של היהודים בהלוואה בריבית עקב הגבלת זכותם לעסוק בתחומים אחרים, היה כידוע למוטיב מרכזי ביחס הנצרות ליהודים בימי הביניים. אכן היו מקרים של גביית ריבית מופרזת נשך מלוֹוים חלשים, שלא יכלו לעמוד על שלהם: כהנא מציין מקרה של הלוואה בריבית שהסתכמה ב-557% ריבית שנתית בפוזנה (1399) ובמקרה אחר, בלבוב, 240%. פוגרומים היו דרך נוחה להשתחרר מן ההתחייבות להחזיר את ההלוואות שתפחו בעטיין של ריביות מעין אלו, והכמורה ניצלה מצב זה לקידום מדיניותה: **פרקים בתולדות היהודים בפולין**, עמ' 65, 99. על הפולמוס סביב העלאת מחזהו של ויליאם שייקספיר "הסוחר מוונציה", שבמרכזו מלווה-ברבית יהודי בכתבה "מי אנטישמי?", ynet 8.12.11.

[28] הכוונה כנראה לכרוניקה של סטניסלב, ראש המנזר באוֹליווה, המצוטטת בתרגום מלטינית אצל בלבן, **תולדות היהודים בקרקוב א'**, בעמ' 16-17. לפי כרוניקה זו -

"...הרעילו [היהודים] בכל גרמניה ובכל פולין, אם באמצעות שליחיהם, יהודים מוסווים, אם בסיוע נוצרים נפשעים משוחדים, את המעיינות והנהרות, שמהם שואבים הנוצרים מים לבישול. עד שלא נתגלה הדבר נספו מרעל זה נוצרים רבים, ועל שום כך

אולם נראה, שהיהודים נפגעו רק בגלילות הגובלים בגרמניה. מצבם של היהודים נתבסס עוד יותר בסוף מלכותו של קזימיר. לפי פקודתו משנת 1356 בנוגע ללבוב הורשו הגרמנים, הארמנים, היהודים והטטרים ליהנות מזכויות שוות בשלטון העיר, ולכל עדה ניתנה הזכות להישפט בבית דינה המיוחד.[29] לפי אגדה אחת, נטה המלך חסד ליהודים בגלל אהבתו ליהודיה אסתר.[30]

אחרי מותו של קזימיר עבר כסא המלוכה ללודביג ההונגרי, שלפי אחת הידיעות רדף את היהודים בכוונה לנצרם. אבל אין עדות מקויימת לכך.

השמידו את היהודים בכל גרמניה ואלמניה וכמעט בכל פולין, מקצתם הרגו בחרב, אחרים שרפו באש ואחרים הטביעו במים".

ראו גם **דברי ימי עם עולם ה'**, עמ' 265; **פרקים בתולדות היהודים בפולין**, עמ' 71. קישור למאמר של מרדכי ברויאר, "'המוות השחור' ושנאת ישראל" (מתוך קובץ מאמרים בעריכת שמואל אלמוג, ירושלים: תש"ם).

[29] לנוסח הפקודה ראו: ציגלמן, **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 34.

[30] לפי אותה אגדה העניק המלך לאסתר ("אסתרקה"), בתו של חייט, ארמון ליד קרקוב; היא ילדה לו כמה ילדים; הבנות התחנכו לפי דת משה וישראל והבנים – ברוח הנצרות. מובא מפי ההיסטוריון הפולני יאן דלוגוש בכמה מקורות: **דברי ימי עם עולם ה'**, עמ' 267-266; **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 17; ראו גם **סיפורה של פולין**, עמ' 12; חנא שמרוק, "סיפור אסתרקה וקזימיר הגדול", **ספרות יידיש בפולין**, עמ' 207 ואילך; וראו ש"י עגנון בסיפורו "הלב והעיניים":

"...וירא אותה קזימיר מלך פולין, ותדבק נפשו באסתר... מאהבה שאהב המלך את אסתר תחרדנה צרותיה, שלש נשי קזימיר, אננה מליטא, איידלהייט מארץ הסן והדוויג מזאגן, ובחמת קנאתן חרתו בצפרניהן חקקי און על חומות בית אסתר, על אודות האשה היהודיה אשר לקח המלך. כי אשה יהודיה אסתר, בת חייט יהודי..." (**פולין – סיפורי אגדות**, עמ' 293).

בשנת 1386 נישאה מלכת פולין, **ידוויגה**, לנסיך ליטא, שקיבל את הנצרות והתמלך בפולין; שמו **ולדיסלב יאגילו** (1386-1434).[31]

בימיו היה כבר בליטא יישוב יהודי ניכר. קשה לקבוע מתי הגיעו לשם היהודים הראשונים. **הארכידוכס וויטולד** נתן בשנים 1388-1389 פריבילגיונים כלליים, שבהם נזכרים יהודי גרודנה, טרוקי, בריסק.[32] באותן זמן התחילו היהודים מתיישבים באוקראינה הקיובית, הכפופה לליטא. ה"קיומים" קבעו, שליהודים יש זכות להתעסק בכל ענפי האומנות. כשהתלכדו ליטא ופולין, בתחילה על ידי שיתוף שליטים ואחר כך על ידי שיתוף מודרג של המוסדות המדיניים, התקרבו בהדרגה והתלכדו אף הקיבוצים היהודיים בשתי ארצות אלו. אולם גם בדורות המאוחרים נראתה בין יהודי ליטא שאיפה מסויימת להתבדלות. בליטא גרו בסוף המאה הי"ד

---

[31] **דברי ימי עם עולם ה'**, עמ' 267; בלבן I, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 9. יאדוויגה אולצה על ידי האצילים להינשא לנסיך ליטא כדי להביא לאיחוד ליטא עם פולין, אף שהיתה מאורשת מילדות לנסיך גרמני, שהגיע לקרקוב עם הכתרתה (בהיותה בת אחת עשרה) ואשר מצא חן בעיניה. היא מתה במלאת לה עשרים וארבע שנים ונותרה במסורת הפולנית סמל למלכה אומללה, שהקריבה את אושרה למען המולדת: **סיפורה של פולין**, עמ' 15-16. בניגוד ליאדוויגה, וַשתי בגרסתו של איציק מאנגר דוחה את חיזוריו של נסיך (במקור: "כראַביע" - רוזן) ליטאי ובוחרת דווקא במלך חובב השתייה:

"אבי הלא היה אציל רם וגברתן,

ולי רק התחשק שיכור בתור חתן.

אבי הרי הזהיר: 'בתי, אל תשתטי,

מוטב תשאי לאיש נסיך ליטאי'"

(**שירי המגילה**, שיר 5, בתרגומו של דוד אסף; קישור לביצוע של בטי קליין ויוחנן הניג, לחן: דובי צלצר. באדיבות פרופ' אסף).

[32] לנוסח כתב הזכויות של ויטולד משנת 1389 ראו: ציגלמן, **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 61-63, כחלק ממסמך מאוחר יותר שניתן על ידי המלך זיגמונט אוגוסט ב-1547, המאשר את כתב הזכויות של ויטולד; ראו גם **דברי ימי עם עולם ה'**, עמ' 270.

גם קראים, שהוזמנו לכאן, לפי המסורת שבידיהם, במיוחד מקרים על ידי וויטולד ויושבו בטרוקי ולוצק.[33]

היהודים בפולין המשיכו לעסוק בחקלאות. רבים מהם פנו למלאכה. מטעמים דתיים לא יכלו האומנים הנוצרים לספק את צרכי היהודים בענף המכולת וההלבשה. הופיעו בשיעור גדול חייטים, אופים, קצבים, מנקרים.[34] היו בין היהודים אומנים, העוסקים בגילוף חותמות, חריתת מצבות, בקישוטי בתי הכנסיות. היו מצויים גם פרוונים, כובענים, צורפים, שַזָרים, סַפָּרים, זגגים, תַפָּרים.[35]

היהודים עסקו כבתחילה גם במסחר חוץ ובמסחר פנים. הואיל והיו להם מכרים וקרובים בחוץ לארץ היה להם קל לפתח את המסחר עם ארצות חוץ. עסק הבנקאות תפש מקום חשוב בכלכלה היהודית.

העירונים התחילו לחפש תחבולות כנגד התחרותם של היהודים. הם נוכחות לדעת, שגורמים רבים מעוניינים בפריחתם של היהודים - בעיקר האצילים, שראו בהתחרות שבין היהודים והעירונים אמצעי יעיל להוזלת המצרכים; לפיכך השתדלו העירונים להגביל לכל הפחות את זכויות היהודים:

1. השתדלו להרחיק את היהודים מהעיר; ואמנם קיבלו כמה ערים את הזכות של "אי סבילת יהודים".[36] היהודים היו מפֵרים חוקים אלה. עתים היו

---

[33] **דברי ימי עם עולם ה'**, עמ' 270. לתולדות הקראים בפולין ראו: בלבן III, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 35; ובאתר אנציקלופדיית ייִוואָ: Karaites.

[34] מומחים לניקור חלקי הבשר האסורים באכילה לפי דיני הכשרות. על ניקור (לפי י"ד אייזנשטיין, **אוצר דינים ומנהגים**), מאתר "דעת".

[35] אומנים בתפירת החלק העליון של מגפיים ונעליים, או חייטים.

[36] המונח הלטיני ל"זכות" זו היה: de non tolerandis Judaeis. עד 1862 נמנו במלכות פולין 90 ערים בעלות פריבילגיה זו: גרנצרסקה-קדרי, **קיום ושבר א'**, עמ' 317. בלבן מציין "פריבילגיה" הפוכה, de non tolerandis Christianis, שקיבלו קהילות בודדות:

יושבים בשלווה כמה שנים, אולם אחר כך היו מגרשים אותם. כך, למשל, קרה כמה פעמים בוורשה. לפעמים הצליחו העירונים רק להגביל את רחובות מגוריהם של היהודים, זאת אומרת לקבוע גטו. שאיפת העירונים היתה להרחיק עד כמה שאפשר את הגטו ממרכז העיר, מהשוק, כדי להקשות על היהודים את המסחר.

2. העירונים השתדלו לשייר ליהודים זכות לסחור במיני פְּרַקְמַטְיָה [סחורה] מסויימים בלבד.
3. לפעמים עלה בידם לאסור על היהודים צורת מסחר ידועה, ביחוד את הקמעונות, המבטיחה מחזור גדול ורווחים גדולים.
4. יש והיהודים הורשו לעסוק במסחר בכמה ערים בימי השווקים והירידים בלבד.

בעל בריתם של העירונים היה מעמד הכמרים. מחמת הֶסָתוּתֶיהָ של הכמורה הקתולית פרצו פרעות בפוזנה (1399), שבה נאשמו היהודים בחילול "לחם הקודש"[37] ובקרקוב (1407).[38] בשנת 1420 נתקיימה ועידת

בלבן III, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 34. מדיניות ההפרדה לא היתה ייחודית ליהודים וחלה גם על מיעוטים אחרים, כגון פרוטסטנטים: בארון, **קיום ושבר א'**, עמ' 89.

[37] "הוסטיה". הרב ו-13 מזקני הקהילה, וכן אשה נוצריה שהואשמה בסיוע להם, הורשעו והוצאו להורג בשריפה: **דברי ימי עם עולם ה'**, עמ' 268; **פרקים בתולדות היהודים בפולין**, עמ' 98. ראו גם בלבן I, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 9.

[38] מתואר כך על ידי מוייצקי בספר "האכזריות, הרציחות ואמונות ההבל של היהודים" (וראו גם בפרק ג' להלן):

"...הכומר בּוּדק עורר, מתוך הכרת חובתו, את לב הבריות למעשי האכזריות של היהודים; הללו, **נרגשים ונלהבים מחובת אהבתם הנוצרית**, השמידו כמעט את כל היהודים שנזדמנו תחת ידם, את בתיהם החריבו והעלום באש..." (מובא אצל בלבן, **תולדות היהודים בקרקוב א'**, בעמ' 34).

ההיסטוריון דלוגוש מתאר את הפרעות ההן במילים אלו (בתרגום המופיע בלקט המקורות הנספח ל**בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", בעמ' 233-234):

הכנסיה בקאליש, שאישרה את הקאנונים של ברסלאו ואופֶן והוסיפה, שהיהודי הקונה קרקע מנוצרי, חייב לפרוע מס מיוחד לטובת הכנסיות הנוצריות.[39]

בשנת 1423 חידש יאגילו את החלטות וצ'ליאה [וישליצה],[40] בשנת 1445 פרצה שריפה בעיר בוכניה ו"לכן שחטו את היהודים".

מלך ליבראלי היה **קזימיר היאגילוני** (1447-1492), שהיה חובב ההומאניזם. הוא אישר את הפריבילגיון הכללי בפולין, בהדגישו, שדבר זה הוא "לטובתנו ולטובת המדינה". הוא הגן על היהודים מפני פרעות. הכמורה השתדלה לבטל

"יהודי קראקוב הרבים והעשירים, עזי הפנים והשנואים, שאך בריבית נלוזה הרבו את הונם, לא אחת פשעו וחטאו ולא באו על עונשם, שכן נתרשלה שררת אנוש ולא השכילה לעצור בעדם ולגדור בפני מעשיהם. אולם לבסוף השיגה נקמת אלהים עזה יותר... את היהודים. כי בגלל סיבה קלת ערך (כמנהגו של עולם) התמרד העם וקם עליהם. הדבר היה ביום ג' בשבוע שלאחר חג הפסחא, הוא יום ה-27 במארס [1407], לאחר שהמאגיסטר בּוּדק, הקאנוניקוס מויסליץ, הטיף באזני העם... בעמדו לרדת מן הבימה, הודיע... כי הונח עליה מכתב ובו חדשה מרעישה על מעשה פשע נתעב... היהודים היושבים בקראקוב רצחו בלילה הקודם ילד נוצרי, התעללו בדמו ויידו אבנים בכומר... לשמע הדברים הללו התעורר העם כולו, כאילו על פי סימן, קם על היהודים והתחיל להשתולל ולעשות בהם נקמה קשה... אחדים מן היהודים, ברצותם להינצל מסכנת המוות, נמלטו למגדל הסמוך של אנה הקדושה... רבים מאלה שנותרו בחיים התנצרו ללא כל כפייה [!]. מלבד זאת דאגו הנוצרים שילדי ישראל, אשר על חייהם חסו או שהצילום מלהבות האש, ייטבלו במי קודש ויזכו לחיים חדשים...".

[39] בלבן I, שם, עמ' 10; **דברי ימי עם עולם ה'**, עמ' 269.

[40] הכוונה לחוקת דוורט (וארטה - statut warcki), שבה חודשו תקנות וישליצה משנת 1347, לפיהן רשאים היהודים להלוות כסף רק בעבוט: **דברי ימי עם עולם ה'**, עמ' 269; ראו גם בלבן I, שם, עמ' 10; **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 35. לנוסח חוקת וארטה ראו: ציגלמן, **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 145-146.

את זכויות היהודים, וכשלא עלה הדבר בידה, הזמינה לפולין את השגריר האכזרי של האפיפיור, **יאן [מ]קפיסטראנו**.[41]

המלך העלים אזנו מהפצרותיו ואיומיו של המסית הזה בנימוק, שעליו לנהוג "בסובלנות, שכן בה נוהג אף החוק האלוהי". אולם בהשפעת סיבות חיצוניות (המלחמה במסדר הצלבנים הגרמנים)[42] ביטל המלך את ה"קיום" בשנת 1454. אך למעשה לא הרגיש המלך את עצמו כפות בגזירה שהוציא בעל כרחו. הוא היה מחכיר ליהודים גביית-מכסים, מיישב את היהודים באחוזות לא נושבות בליטא.[43]

ההסתה הדתית לא פסקה. הוכרז מסע צלב על הטורקים, שלא הסתפקו בכיבוש קושטה (1453),[44] אלא שאפו להסתער על יתר הממלכות הנוצריות. אבירי הצלב בפולין החליטו קודם כל לעשות שפטים בכופרים הפנימיים. עירוני קרקוב מצאו שעת כושר להיפטר ממתחריהם ולפיכך

---

[41] **דברי ימי עם עולם ה'**, עמ' 270-271; שיפר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 160. הקרדינל זביגנייב אולשניצקי ניסה להשפיע על המלך שייענה לקפיסטראנו (שם); ראו גם **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 40-45. בכנסיה הקתולית לעומת זאת נחשב יאן מקפיסטראנו לקדוש, ובין היתר לפטרונם של המשפטנים (!): St. John of Capistrano, מתוך האתר "Catholic Online". בקליפורניה קרויה על שמו עיר (סן חואן קפיסטראנו, בתעתיק הספרדי של השם).

[42] "מלחמת שלוש-עשרה השנים" (1454-1466) מול מסדר האבירים הטבטונים.

[43] **דברי ימי עם עולם ה'**, עמ' 272; **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 46; **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 147. לנוסח של ביטול הקיום, סימן 51 ל"תקנות ניאשבה" (Nieszawa), ראו ציגלמן, **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 146:

"כל כתבי הקיום, הנותנים אישור לזכויות שאנו הענקנו לאחר הכתרתנו ליהודים המתגוררים בממלכתנו, מנוגדים לחוק האלוהי ולחוקי הארץ; על כן אנו מבטלים אותם כליל ורצוננו הוא שלא תהיה להם כל חשיבות ותוקף".

[44] הקריאה למסע הצלב באה מפי האפיפיור פיוס השני בשנת 1463: **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 49.

הכניסו את הצלבנים, שהתחילו שודדים ורוצחים. המלך ענש את ראשי העיר, שסייעו לפורעים. עיריית לבוב נעלה את השער בפני הכנופיות, שרצו להתפרץ לעיר.[45]

העירונים בקרקוב לא הִרפו את מלחמת השמד כנגד היהודים. סוף סוף נחלו נצחון גדול. בשנת 1485 הצהירו ראשי קהילת קרקוב לפני הוֹיֵיבוֹדָה[46] (היינו ראש הגליל, שאחד מתפקידיו הראשיים היה הפיקוח על היהודים, והוא או סגנו, או פקיד ממונה על ידיהם, היה שופט את היהודים שנתבעו לדין על ידי נוצרים), שהסוחרים היהודים מוותרים "בלי שום כפייה" על זכות המסחר ושבעתיד יסחרו במשכונות שלא נפדו בלבד ורק בימי יריד או ימי שוק.[47] בשנת 1488 נאלצו יהודי פוזנה וצוזמיר (סנדומייז') לחתום על התחייבויות כיוצא באלו. בלבוב הוטלה על היהודים גזירה זו לא על ידי "ויתור מרצון" אלא בפקודת-מלך.

חרף הרדיפות הלך והתגבש היישוב היהודי בארץ. את ההתפתחות ידגימו מספרים אלה: בשנת 1400 נזכרים יישובי יהודים בעשר ערים; במשך

---

[45] **דברי ימי עם עולם ה'**, עמ' 273; בלבן I, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 13; **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 49.

[46] מפולנית Wojewoda (במקור מפקד צבאי; מהמלהwojna , מלחמה. עם הזמן "התאזרחה" המשמעות).

[47] לנוסח ההתחייבות ראו: ציגלמן, **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 195, וכן ראו לקט המקורות הנספח ל**בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", בעמ' 235, וריינר I, **קרקוב**, עמ' 302-304. היא פותחת במילים אלו:

"[א]נחנו החתומי[ם] מטה, ראשי ק"ק דקראקוב, מודים ומעידים בחתימת ידינו איך שבהסכמת כל אנשי הקהל נרצינו [התרצינו] וקבלנו עלינו ברצון נפשינו, בלי שום אונס כלל, שלא להתעסק בשום סחורה וכל ענייני סחורה או פרקמטיה נחדל ונעזוב לגמרי...."

קישור למאמר בלבן II, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", ובו צילום ההתחייבות של ראשית הקהל, השמורה בארכיון קראקוב.

השנים 1450-1400 נוספו 18 קהילות חדשות, ב-1500-1450 נוספו 33 קהילות; בשנת 1500 היו איפוא 61 קהילות. המלכים לא היו מטילים על היהודים מסים בשרירות לב, כפי שהיה נהוג אז ביתר הארצות, הם הסתפקו כרגיל במסים קבועים וסדירים. היהודים היו משלמים 4 זהובים [זלוטי] מכל בית חומה, 2 מכל בית עץ. הקהילה היתה עֵרבה למס והיתה מטפלת בגבייה.

הקהילות שסבלו משריפות, ממלחמות וכדומה, היו מקבלות שחרור מהמס. היהודים שילמו מכס באותו שיעור ששילמו הנוצרים. במקרה הכתרת מלך או בשעות מלחמה היו היהודים פורעים מס מיוחד. הרכוש, שעזבו יהודים, שמתו בלא יורשים, היה שייך לאוצר המלך. היהודים היו חייבים לפעמים לספק למלך ולפמלייה שלו מצרכי מזון, עגלות, סוסים. לפקידי המלך היו היהודים פורעים מסים מיוחדים, "נתינות" שלא היו אלא שוחד מוסווה.

עד סוף ימי הביניים לא היה בפולין יהודי אחד שחיבר ספר. מהרבנים באותה תקופה ידוע **ר' משה מינץ**, שהורה בפוזנה (מסביב לשנת 1474), ועוד **ר' יחיאל לוריא**, שהרביץ תורה בבריסק.[48]

---

[48] **שלש מאות שנה של יהדות פולין**, עמ' 14, מאתר HebrewBooks; ראו גם שולוואס, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 19.

תקופה שנייה:

עד גזירות

ת"ח

פרק ג: החוק והנוהג

ההומאניזם, שבו נפתחה העת החדשה, הגיה על אומות אירופה אור חדש, החיה את רעיונות יוון ורומי, עירער את שלטונה הדווקני והנוקדני של הכנסיה, שיחרר את רוח האדם והעמיד לרשות פעלתנותו שטחים חדשים. אולם הליך זה לא שינה את היחס כלפי כנסת ישראל ולא התיש את המהלומות הניתכות עליה. היהודים הדחופים והסחופים מצאו להם מיברח דווקא בארצות, שאליהן לא חדרה לגמרי רוח ה"תחיה", כגון בטורקיה, או שמַשָׂבָהּ בהן לא היה חזק במופלג, כגון בפולין.

כדי להכיר את מצבם של יהודי פולין יש ליתן את הדעת על הגורמים השונים, שפעלו בשדה המדיניות והכלכלה בממלכה זו. בתקופה זו שלטו שמונה מלכים. בשמונים השנים הראשונות ישבו על כסא המלוכה צאצאי בית יאגילו: **יאן אולברכט** (1501-1492), **אלכסנדר** (1506-1501), **זיגמונט** (**זיגיסמונד**) **הראשון הזקן** (1548-1506) **וזיגמונט השני** (1572-1548). החל משנת 1572 היה הכתר נמסר לאנשים, שנבחרו על ידי ה"שלאכטה"

(האצילים),[49] ואז משלו: **אנרי וולואה,**[50] **סטפאן באטורי** (1576-1586),[51] **זיגמונט השלישי לבית וואזה** השוודי (1587-1632),[52] ובנו **ולדיסלב הרביעי** (1632-1648).[53] מצבם של היהודים היה בהרבה תלוי באופיים של המלכים, בתהפוכות במצב רוחם, אולם גם בהיקף שלטונם. החל משנת 1505 אסור היה למלכים להוציא חוק בלי הסכמת ה"סיים", היינו הפרלאמנט, שכלל שני בתים:

(1) הסנאט, המורכב מהבישופים והשַחְוָרים [השליטים] הגבוהים;

---

[49] מפולנית szłachta - בני האצולה; בני הדרג הגבוה ביותר היו המַגנַאטים: מאהלר, **קיום ושבר א'**, עמ' 245. מימון מסביר את החלוקה לדרגים כדלקמן:

"האצילים הרמים הם בעלי האחוזות הגדולות ובעלי המשרות הגבוהות שבמדינה. האצילים הנמוכים אמנם רשאים לרכוש להם אחוזות ולשמש בכל משרות המדינה, אלא שעניותם מעכבת בידם להגיע לידי כך. האציל למחצה אין לו רשות לרכוש לו נכסים ולשמש במשרות הגבוהות שבמדינה, וזה ההפרש שבינו ובין האציל הגמור. אמנם יש שגם הוא בעל נכסים, אלא שהוא תלוי בעניין זה, במידה ידועה, באדון החבל שבתחומו נמצאים הנכסים הללו, לפי שהוא חייב להעלות לו מס שנתי בעד אלה": **מימון**, עמ' 19.

ראשוני האצילים היו צאצאי כובשים שהטילו מרותם על הילידים, ואילו רוב האיכרים היו מתושבי הארץ הקדומים: **גליציה ויהודיה**, עמ' 88. בשנת 1775 החל השלטון האוסטרי בפעולות לשלילת זכויות אצולה ממחוסרי קרקע: שם, עמ' 44. היה גם תהליך הפוך: התקבלותם לשורות האצולה של עירונים נוצרים שהתעשרו, ובמקרים מסוימים גם של איכרים שקיבלו תואר אצולה כהוקרה על מעשה גבורה: שם, עמ' 46.

[50] בנם של אנרי השני מלך צרפת וקתרינה דה-מֶדיצ'י. וַלוּאָה היה המלך הראשון שנבחר על ידי הסיים, והוא הוכתר בקרקוב בשנת 1574 (**יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 343).

[51] בלבן III, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 36.

[52] בלבן III, שם, עמ' 39.

[53] בנו של זיגמונט השלישי, הוכתר למלך בהיותו בן שלושים ושבע (**יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 67).

(2) המורשון, שחבריו היו נבחרים על ידי האצילים בכינוסים הגליליים שלהם ("סיימניקים").

משטר זה הגביל את סמכותם של המלכים. אף על פי כן נשתיירה להם הזכות להוציא פקודות, לשבט או לחסד. מלך, שהיה בעל השקפות ליבראליות, או שהעריך את תועלת היהודים, היה יכול להגן עליהם ולהעניק להם זכויות כלכליות; מלך, שהקנאות הדתית היכתה אותו בסנוורים, היה יכול להגביל את תחום הפעולה של היהודים. מכל מקום אין לקבוע אצל המלכים מגמה ברורה וקבועה ב"מדיניות היהודית", שכן סוף סוף היו פקודותיהם תלויות בצְפִרונותם [גחמותיהם], בהשפעת היועצים וכן הלאה.

גורם חשוב - ביחוד משום "שלטון הנפשות" שבידו - היתה הכמורה הקתולית, שהשתדלה לגַבֵּר [לחזק] חיילים בהלהבת שנאה ליהודים. הכמרים ניהלו את תעמולתם הארסית לא בקרב הבוגרים בלבד, אלא אף בין הנוער, שהתחנך בבתי הספר של הכנסיה (ובתי ספר אחרים לא היו בנמצא בפולין בתקופה זו), ושממנו עתידים לצאת הפקידים והכמרים - האינטליגנציה.

השלטון העיקרי במדינה היה בידי האצולה, שחבריה היו בעלי אחוזות ופקידי הממשלה. מלבד נימוקים דתיים היו משפיעים על התנהגותם טעמי כבוד ובצע. עינם היתה צרה, שאנשים, שאינם לא נוצרים ולא אצילים, מקבלים מידי המלכים את חכירת המכסים והמסים ומכהנים במשרות ממשלתיות. אולם האצילים היו זקוקים להלוואותיהם של היהודים, אף העריכו את שקדנותם כחכרנים [חוכרים] של אחוזות וטחנות. על ידי תמיכה ביהודים, יכלו האצילים להשפיע בעקיפים על הורדת שער הפרקמטיה, שהעירונים היו מייצרים או מביאים מחוץ לארץ; המונופולין שלהם יפקע על ידי הענקת זכויות כלכליות ליהודים. האצילים, ברצונם להפיק את מלוא התועלת מהיהודים, נלחמו עם [נגד] המלך בשל רכישת השלטון עליהם.

העירונים, שהספיקו כבר להתאקלם ו"להתפלן" [לנהוג כפולנים], היו השונאים המובהקים של היהודים מחמת תחרותם בשדה המסחר והתעשיה, אולם היו נטולים כל השפעה רשמית על התחיקה (שכן לא היו מיוצגים בפרלמנט); אף על פי כן הצליחו למצוא מסילות ללבם של האצילים והמלך, ובעיקר של הכמרים. כמו בתקופה הקודמת כן גם במאות ט"ז-י"ז היו משתדלים לצמצם את מקומות היישוב של היהודים, להקטין את רשימת הסחורות, שבהן הם רשאים לסחור, וכדומה.

לאיכרים לא היתה שוב השפעה על השלטון. משנה לשנה הורע מצבם והלך, הועמסו עליהם חובות עבודה וסיפוק כלים ומכשירים לטובת בעל האחוזה, עד ששועבדו לגמרי לשיפוטו, בדיני ממונות כבדיני נפשות. האצילים היו לפעמים מחכירים את הכפרים על בתיהם ותושביהם, את בתי משרפות היין על פועליהם, ובמקרים אלה היו היהודים באים במגע ישיר עם האיכרים.

היהודים לא ישבו בחיבוק ידיים כלפי השתדלויותיהם של הצוררים. יש לשים לב לעובדה, שהעירונו עליה בפרקים הקודמים: חלק ניכר של החוקים ופסקי הדין בפולין לא היה מוצא לפועל. החוק או פסק הדין, שהוצא לטובת איזה אזרח או קבוצת אזרחים, לא זכה לביצוע אלא אם נסתייעו האנשים המעוניינים בכוחם שלהם. אם החוק היה מקפח איזו קבוצת אזרחים, היתה זו יכולה למצוא תחבולות שונות כדי למנוע את ביצועו.[54]

---

[54] מצב זה של אי קיום חוקים והיעדר אכיפה עקבית חוזר ומופיע בכל תולדות פולין. ראו דבריו של ברוור:

"היו מקרים די שכיחים שבית המשפט פסק דין בדיני ממונות, והתובע הזוכה ביקש לשווא [את] עזרת הממשלה שפסק הדין יוצא לפועל, כי חסרת אונים היתה. התובע הוכרח למצוא אנשים שיפלשו אתו לרשות הנתבע" (**גליציה ויהודיה**, עמ' 42).

ה"קיומים", שהתקינו את זכויות היהודים, לא יכלו למנוע את הפרעות כנגדם, כשם שלא יכלו לעקור את שנאת ישראל. אולם מצד שני ידעו היהודים, שאם פורסם איזה חוק לרעתם, אין להם להתייאש ייאוש גמור. היו נוקטים אמצעים וטַצְדֵקים [תחבולות] שונים, שלא תמיד היו לגאליים. השתדלותם היתה מכוונת להשפיע על הפקידים הממונים על ההוצאה לפועל, שלא ישקדו על כך בכל חומר הדין.

קם אז הטיפוס של שתדלן: זהו חכרן, סוחר או בנקאי, המעורב עם האצילים הגבוהים, עם השחוורים, הוֶיבודה, חברי הטריבונאלים (בתי הדין המרכזיים), שרי הכספים וסופרי המלך. הוא היה משפיע עליהם לאו דווקא בתפילה אלא בדורונות. בארץ, שבה הוחזק, שהיהודים זקוקים לדם נוצרים לצרכי הדת, לא יכלו האמצעים החוקיים להיות יעילים. על ידי תחבולותיהם

בהמשך מצטט ברוור אִמרה נפוצה באותה עת, לפיה "פולניה עומדת על אי-שלטון" (שם, עמ' 129). שלמה מימון מתאר בספרו, שיצא לאור במאה ה-18, פסק דין אזרחי שזכה בו אביו:

"...ואולם לפי סדר המשפט הפולני הגרוע שבאותו הזמן לא היה בכל זאת כוחו יפה למסור את פסק הדין הזה להוצאה אל הפועל, ובכן לא קיבל אפילו את ההוצאות, שהוציא על המשפט, אשר זכה בו..." (**מימון**, עמ' 42).

לעומת זאת מספר מימון במקום אחר בספרו (עמ' 60) כי במהלך תביעה שתבעה חותנתו-לעתיד את אביו, בשל רצונו של האב להפר את הסכם הנישואין בין ילדיהם (מימון היה אז בן אחת עשרה), לא התייצב אביו למשפט למרות שהוזמן פעמיים. החותנת **עיקלה את גופת אמו של מימון**, שמתה במהלך המשפט. קבורתה של האם נאסרה עד תום המשפט והאב נאלץ להתייצב למשפט (בסופו של דבר זכתה החותנת במשפט, והנישואין התקיימו, והיו לכשלון גמור). ר' דב מבוליחוב שכנע נוצרי שלא לתובעו למשפט בנימוק הבא:

"למה אדוני רוצה להתחיל אתנו משפטים שאין להם סוף, ומי יוכל לזכות במשפט ומי יוכשר [לשאת ב]הוצאותם המרובים..." (**<u>דב מבוליחוב</u>**, עמ' 97, מאתר HebrewBooks).

ומרצם של היהודים ומחמת המאבק של המעמדות הפולניים בינם לבין עצמם אופשר - אם גם לא תמיד בדרך כבוד - קיומו ושגשוגו של הקיבוץ היהודי.[55]

צדקו דבריו של הרב המפורסם **ר' משה איסרלש** (הרמ"א), שכתב למכר, שהתעתד לשמש רב בגרמניה וחזר אחר כך לפולין:

"שימחתני בשמעי שלומך וביאתך לשלום, אף כי אמרתי שתישאר באשכנז להיות לרב ולמורה באחד המקומות, ואולי עדיף טפי (יותר)

---

[55] וכדבריו של ברוור "מתן שוחד באופן יעיל לרמי המעלה במדינה ובחברה השלטת הוא ענף מענפי הדיפלומאטיה החשאית" (**גליציה ויהודיה,** עמ' 47). תפקיד השתדלן הוכר באופן רשמי גם בממשל הפולני (syndyk generalności): בן-ששון, **קיום ושבר א'**, עמ' 148; בתקציבי הקהילות היה מקובל סעיף נכבד של שלמונים לשלטונות, לכמורה ולאצולה המקומית: טלר, **קיום ושבר א'**, עמ' 221. ראו גם באתר אנציקלופדיית יִיווֹאָ: Shtadlan.

על טיפוס השתדלן ביסס המשורר איציק מאנגר את דמותו של מרדכי היהודי, שאותו הפך ל"מרדכי הצדיק דער שתדלן":

"...מרדכי נאנח. חנוונים יהודים

באלפיהם לפניו עומדים.

'אבינו שבשמים', עולה שוועתם

'מגרשים אותנו מן הירידים'..."

(**שירי המגילה,** שיר 12, הקישור באדיבות המתרגם, פרופ' דוד אסף, איורים נעם נדב). בשיר נוסף מתייחס מאנגר להגבלות המסחר על יהודים. כאות תודה למרדכי על שהציל את המלך אחשוורוש מבִּגתָן ותֶרֶש שזממו למרוד בו, מאפשר המלך למרדכי (כמשתמע, באופן חריג):

"לסחור תוכל בשער ארמוני,

במשחת שיניים, שרוכים ושקדים,

ובסבון כשר וריחני..." (שם, שיר 2).

פת חרבה ושלווה בה במדינות אלו, אשר אין שנאתן גברה עלינו כמו במדינת אשכנז, מי יתן והיה עד ביאת משיחנו".[56]

ניגש לתאר ביתר פירוט את התמורות הפוליטיות, שעברו על יהודי פולין בתקופה זו. המלך **יאן אולברכט** היה צורר ישראל. הוא אישר את חוק ניאשבה.[57] בימיו פרצה בקרקוב שריפה והאשמה הוטלה בראש היהודים. המלך פקד - כמובן, שלא בלי השתדלות העירונים - שה"כופרים" יעקרו את דירתם מקרקוב.[58] היהודים התיישבו בפרוור קוזמיר (קאז'ימייז'), ושם גרו סגורים עד סוף המאה הי"ט. לאחר שנים אחדות פרצו פרעות ביהודי לבוב וקוזמיר. לפעמים הגנה עליהם העירייה. יש והוֹיְבודה התערב לטובתם.

בימיו היה ארכידוכס של ליטא אחיו של יאן, **אלכסנדר**, ששר הכספים שלו היה המומר **אברהם יוזפוביץ'**.[59] בתחילה אישר הארכידוכס את זכויות היהודים, מסר להם מחכרים.[60] אולם פתאום הוציא גזירת גירוש על היהודים (1495).[61] סיבת הגזירה אינה ידועה. אולי השפיעה הדוגמה הספרדית (הגירוש משנת 1492)? אולי רצו השרים, שחבו ליהודים כסף, להיפטר מנושיהם? עובדה היא, שהיהודים הורשו להציל את גופם בלבד, ואילו את רכושם נאלצו להשאיר בארץ, והארכידוכס חילקו בין שריו. היהודים הלכו לפולין, לקְרים, לטורקיה.

בשנת 1501 הִתְמלך **אלכסנדר** בפולין. לאחר שנתיים ביטל את גזירת

---

[56] **שו"ת הרמ"א**, סימן צ"ה, מאתר HebrewBooks.

[57] לנוסח תקנות ניאשבה שנזכרו לעיל, אשר בהן ביטל המלך קזימיר הרביעי את כתבי הקיום, ראו: **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 146.

[58] בשנת 1494. בלבן I, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 14-15. בלבן II, שם, עמ' 20.

[59] בלבן III, שם, עמ' 29. על משפחת יוזפוביץ' ראו גם הערה 89.

[60] מיזמי חכירה.

[61] **דברי ימי עם עולם**, עמ' שפא; בלבן I, שם, עמ' 15.

הגירוש על יהודי ליטא והחזיר להם את רכושם הגזול.[62] מאז היו חייבים לשלם מס מיוחד: "פּוֹברוֹטנֶה" (powrotne, מס חזרה).[63] בהזדמנות אחת גילה אלכסנדר את דעתו, שהמלך חייב להתייחס בסובלנות גם לגבי בני דתות זרות.

בשנת 1506 ירש את כסאו **זיגמונט הראשון "הזקן"**, שהיה קאתולי נאמן אולם ליברלי,[64] ונהג להגן על היהודים. העירונים אסרו בימיו מלחמה חריפה על היהודים, והצליחו להניג הגבלים על מסחרם. בשנת 1515 הרשה המלך לסוחרים היהודים בלבוב לעסוק במסחר זעיר בלבד, ורק בשווקים.[65] נאסר עליהם מסחר המקנה, רשאים היו לקנות אלפיים גולגלות בקר בלבד. לפי פקודה משנת 1521 הותר ליהודים שם לסחור באריג, בדונג ובבקר בלבד.[66] לפי פקודה משנת 1532 נאסר על היהודים בפוזנה לקנות בתים מנוצרים.[67] התלונות של העירונים בשנים הבאות מוכיחות, שרוב הגזירות לא הוצאו לפועל. האצילים התקינו באחד ממושבי הסיים שלושה

---

[62] לנוסח מתורגם של הצו משנת 1503, ראו: לקט המקורות הנספח ל**בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 236.

[63] שיפר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 165.

[64] בלבן III, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 26. בארון מציין, כי זיגמונט הזקן (Zygmunt Stary) היה מלך נאור וישר, אך הסן באופיו, חלש ואיטי, וכי בדרך כלל הושפע "מהיועץ שהיה אחרון המדברים אליו": בארון, **קיום ושבר א'**, עמ' 101.

[65] העירונים התנגדו גם לפקודה זו, מכיוון שקבעה שעצם המסחר האמור הוא חוקי: בלבן III, שם, עמ' 30.

[66] לנוסח הצו משנת 1521 ראו: ציגלמן, **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 115. לנוסח פניית ראשי העירונים בלבוב לחבריהם בפוזנה, בקשר לפנייה משותפת למלך בעניין הגבלת זכויות היהודים, ראו לקט המקורות הנספח ל**בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", בעמ' 237.

[67] לנוסח הצו משנת 1532 ראו **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 118.

הגבלים על היהודים:[68]

(1) נוצרים בלבד רשאים לשמש פקידי מכס;

(2) אסור ליהודים לסחור אלא על פי רשיון מיוחד מטעם המלך או חוזה עם העיר הנדונה. בכפרים, שבהם היו מוגבלים גם הסוחרים הנוצרים, נאסר על היהודים בכלל לסחור;

(3) על היהודים הוטל לחבוש מצנפת צהובה; עוברי דרך בלבד היו רשאים להסירה.

התקנה האחרונה, "אות הקלון", לא בוצעה מעולם.

בשנת 1539 הותקן, שהיהודים יכולים למסור את עצמם תחת חסות בעלי האחוזות ולשלם להם בעד זה מסים, אלא שעל ידי כך הם מפקיעים עצמם מחסותו של המלך.[69] הכנסיה אף היא הראתה פעלתנות. כינוסיה חזרו על הקאנונים הקודמים בתוספת חומרות, כגון האיסור ליהודים להעסיק מינקת נוצרית. בליטא שרר בעת ההיא שלום בין היהודים לבין אדוני הארץ. החוקים, שהותקנו ב"כתר" (כפי שהיו קוראים לפולין, בניגוד לליטא), לא חייבו עדיין בליטא.

זיגמונט השני אוגוסט, שהיה משכיל ובמקצת חפשי בדעותיו, אישר את ה"קיום הכללי". באחת מפקודותיו נימק את יחסו ליהודים:

"מכיוון שהיהודים נושאים באותו הסבל [כאן במשמעות נטל] ש[יתר העירונים] נושאים בו, מן הדין שישוו להם מכל הבחינות פרט לדת

---

[68] מדובר במושב הסיים של פטרקוב משנת 1538. לנוסח המלא של ההחלטות והסבר להן ראו: ציגלמן, **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, בעמ' 148-149, וכן ראו בלבן III, שם, עמ' 31.

[69] "יגן על היהודים מי שמפיק מהם תועלת". על החלטה זו, בדבר "הפרטת" היהודים, ראו: **דברי ימי עם עולם ו'**, עמ' 162; בלבן II, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 16; בלבן III, שם, עמ' 31; היילפרין, **קיום ושבר א'**, עמ' 37.

ולמשפט".[70]

הוא הגן על הסוחרים היהודים מפולין, שנאסרו במוסקבה על ידי שליטהּ איבאן האיום, צורר היהודים. בחצרו של זיגמונט היו רופאים יהודים: **שלמה קלהוֹרה**, יהודי ספרדי אולם יליד קרקוב; **שלמה אשכנזי**, שפעל אחר כך כדיפלומאט בטורקיה.[71] בימים ההם עמד בקשרי מסחר עם פולין **דון יוסף נשיא**, שהכניס לארץ זו יינות וסחורות אחרות; הוא קיבל שחרור מהמכס בשביל סוכניו, שהתיישבו בפולין.[72]

בשנת 1549 הוצא בפולין חוק שלפיו הוצאו היהודים, הנמצאים באחוזות האצילים, משיפוטו של הוֹיֶיבוֹדָה.[73] על יסוד חוק זה והחוק משנת 1539 נחלקו היהודים לשתי קבוצות, בדולות ומובדלות: יהודים הגרים בערי המלך ויהודים הגרים באחוזות ה"פריצים". הקבוצה השנייה היתה תלויה בהחלט בשרירות לבם של האצילים. הם יכלו להוציא אורדינאציות (תקנונים), להטיל מסים וארנוֹיות, להתערב בענייניה הפנימיים של הקהילה, לקנוס את חבריה.

האצילים יכלו להגביל את זכות המסחר של "יהודיהם", אולם יכלו גם

---

[70] **דברי ימי עם עולם ו'**, עמ' 166; רעיון זה מופיע כחלק של צו משנת 1571 למניעת התנכלויות ליהודים בפרימישלא (פשמישל), שבו נאמר:

"עליכם להגן על היהודים, המשלמים ביחד אתכם, שווה בשווה, מסים" (**יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, בעמ' 82).

[71] **דברי ימי עם עולם ו'**, עמ' 165; בלבן III, שם, עמ' 32; **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 121-122; על שלמה קלהורה ראו גם בארון, **קיום ושבר א'**, עמ' 110.

[72] למורת רוחם של העירונים, אך גם של היהודים המקומיים: בלבן III, שם, עמ' 33. לעניין מעורבותו של דון יוסף נשיא בהתיישבות יהודים מטורקיה בפולין, ראו גם שיפר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 166.

[73] **דברי ימי עם עולם ו'**, עמ' 165.

להעניק להם זכויות על חשבון העירונים. בהתאם למצפונו ולצפרונותו [גחמותיו] של כל אציל היה מצב היהודים "שלו" טוב או רע. מצב זה השווה במידה ידועה את יהודי פולין למצבם של יהודי גרמניה במאה הי"ז, שתנאי התפתחותם היו שונים בכל אחת מהנסיכויות והערים העצמאיות הגרמניות.

ערים רבות קיבלו בזמן זה את הזכות של "אי סבילת היהודים". היהודים הרבו אז להתיישב ב"יורידיקות" היינו בבתים וחצרות בתחום העיר, שהיו שייכים לאצילים ומשום כך לא היו כפופים לשיפוטה של העירייה, ושם יכלו היהודים לגור ולסחור באין מפריע.

המלך היה מגן על היהודים כפי יכלתו. עתים היה אוסר לערוך את היריד ביום השבת, כדי שגם היהודים יוכלו להשתתף בו. האפיפיור **פאולוס הרביעי** שלח את הבישוף **ליפומאנו** שיקטרג על היהודים לפני המלך.[74] כדי להלהיב את הרגשות הדתיים יזם משפט כלפי יהודים, שנאשמו בדקירת חלת-קודש והוצאת דם ממנה (בעיר סוחאצ'ב, בשנת 1556). כמה מה"עבריינים" נידונו למיתה. אולם המלך סירב לחתום על פסק הדין, והכמרים ביצעוהו על דעת עצמם.[75] בשנת 1557 הוציא המלך פקודה, שכל ההאשמות ברצח דתי או בחילול לחם הקודש תובאנה לפני הסיים במעמד המלך. הפקודה לא נתגשמה.[76] בשנת 1569 הכריז כנס הסיים בלובלין על איחוד יותר מהודק בין ה"כתר" וליטא;[77] מכאן ואילך היה לשתי המדינות שלטון מרכזי משותף וגם התחיקה היתה משותפת.

אחרי **אנרי וולואה**, המלך ה"נבחר" הראשון, שמשל זמן קצר מאוד, מלך **סטפאן באטורי**, שהצטיין בגבורתו במלחמה; אף הוא הצטיין באומץ לב

---

[74] בשנת 1555: **דברי ימי עם עולם ו'**, עמ' 167; ראו גם בארון, **קיום ושבר א'**, עמ' 111.

[75] **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 235-236.

[76] **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 126.

[77] "האוּנְיָה הלובלינית": בלבן III, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 35.

בהנהלת ענייני הממלכה הפנימיים. בנוגע לעלילת הדם הצהיר: "מי שמעליל עלילה כזאת ייענש במיתה שזמם להביא על הנאשמים".[78] סטפאן הגן גם על זכויות המסחר של היהודים בפוזנה ובקרקוב.

הריאקציה הקתולית, שנוהלה על ידי הישועים, הגבירה את מאמציה בימיו של **זיגמונט השלישי**, שהיה קאתולי אדוק. אף על פי כן אישר את ה"קיום הכללי".[79] הוא התנגד לעירונים, שדרשו למסור את היהודים לשיפוטה של מועצת העיר. בעזרת הכמרים אירגנו העירונים עלילות דם ופרעות. לא היתה כמעט שנה שבה לא תהיה עלילת דם. קנאי הדת היו פעילים בעל פה ובכתב. הוצאו ספרי שטנה ספוגים רעל, ששמותיהם מעידים על מגמתם.

סבסטיאן מיצ'ינסקי הוציא ספר "אספקלריה של מלכות פולין - על העוול הנעשה לה בידי היהודים".[80] תיאר בו את המסחר המסועף של

---

[78] **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 129.

[79] בלבן III, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 39.

[80] במקור Zwierciadło Korony Polskiej (משנת 1618) ובתרגומו של אטינגר "ראי הכתר הפולני": אטינגר, **קיום ושבר א'**, עמ' 164. לציטוט נרחב מתוך הספר ראו: לקט המקורות הנספח ל**בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 245; ראו גם אצל רוסמן, **פולין 3**, עמ' 29, וכן באסופת המאמרים **קרקוב**, עמ' 339, עם הערות מקדימות של אדם טלר (עמ' 329-337). למרות מגמתיות חיבורו של מיצ'ינסקי, היסטוריונים רבים (ובראשם מאיר בלבן) קיבלו את חיבורו כמקור ידע על חלקם של היהודים במסחר בקרקוב במאה ה-17, אך יש החולקים גם על כך; ראו הונדרט, **קרקוב**, עמ' 24; כדוגמה לרוח הספר יכול לשמש הציטוט הבא (המובא ב**קרקוב**, לעיל, בעמ' 348), המתייחס לאדם יהודי, שהואשם בגנבה מהבישוף של קרקוב:

"...בהרגישו ייסורי מצפון על חוסר מוסריותו, וגם ברצותו להתחמק מעונש חמור, קפץ היהודי מהגשר אל תוך הוויסלה, ותוך מאבק (כיוון שהמים לא רצו לקבלו), הטביע עצמו. אך בכך לא תם עונשו. בהיוודע הדבר לקומורניק [פקיד] מלכותי אחד, ביקש הלז מהמלך, ירום הודו, לתת לו את גופתו של אותו יהודי, וכאשר קיבל אותה, ציווה

היהודים, ביחוד של תושבי קרקוב. האשים את היהודים במעשי תועבה, ברציחות דתיות; הציע לגרש את היהודים מפולין. **פשצלאב מוייצקי** הוציא ספר בשם "האכזריות, הרציחות ואמונות ההבל של היהודים".[81] **נוביצקי** קנה לו שם בספרות האנטישמית בספרו "מעשי פשעם של היהודים בקדשי הנוצרים ובילדיהם". קנאה מקצועית בולטת בספרו של הרופא **סבסטיאן שליסקובסקי** מקאליש,[82] שהאשים את הרופאים היהודים בהרעלת החולים הנוצרים. דרש להכריח את היהודים שיקשיבו לנאומי הטפה בבתי הכנסיות (כנהוג, למשל, ברומא).

הדור הצעיר לא בייש את מוריו ומאשריו [מנהיגיו, מדריכיו]80[83]א הצמאים לדם. בערים קרקוב, וילנה ולבוב היו תלמידי האולפנות התיכוניות והגבוהות לומדים את האנטישמיות הלכה למעשה בארגון פרעות ביהודים או התנפלויות בודדות על עוברי אורח "כופרים". הפרעות הללו נקראו "מרוצות-תלמידים".[84] במשך הזמן נעשתה מלה זו נרדפת לסתם פוגרומים. היהודים היו משלמים מסים מיוחדים למנהלי בתי הספר, שיבלמו את

להקים עמוד תלייה לפני בית הכנסת, למשות את הגופה בעזרת סוסים מהמים ולתלותה על עמוד התלייה, ונטל שש מאות זהובים מהיהודים שפדו ממנו את הגופה".

[81] במקור Żydowskie okrucieństwa, mordy i zabobony: בלבן III, שם, עמ' 40; **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 137.

[82] "הוכחות ברורות על הרופאים היהודים" (Jasne dowody o doktorach żydowskich) שיצא לאור בשנת 1621: בלבן III, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 41. בלבן מציין גם את השפעתן הרבה של קריקטורות שיובאו מגרמניה במאות ט"ז וי"ז.

[83] 80א ראו ישעיה ג', י"ב: "מְאַשְּׁרֶיךְ מַתְעִים וְדֶרֶךְ אׇרְחוֹתַיִךְ בִּלֵּעוּ". "אשור" - צעד.

[84] "שילער געלויף". לעתים לקחו המנהלים את הכסף, אך הפרעות נמשכו: **גליציה ויהודיה**, עמ' 48.4-49

התלהבותם התוקפנית של חניכיהם.[85]

המלך **ולדיסלב** [הרביעי] אישר את הפריבילגיון הכללי. הטיל על העיריות את האחריות לבטחון היהודים. כדי להבטיח לסוחרים הפולנים רווח גדול, הציעו כמה מהצירים בסיים, שיוגבל מכסימום הרווח של הסוחרים בהתאם למוצאם: הרווח של הסוחר הפולני לא יעלה על שבעה אחוז, של סוחר מחוץ לארץ על חמישה ושל סוחר יהודי על שלושה אחוז.[86] המציעים לא הבינו שהקטנת הרווח תגרום בהכרח להוזלת הסחורה הנמכרת על ידי היהודי וממילא להגדלת פדיונו והכנסותיו; הסיים הפולני לא הצטיין מעולם בבקיאותו בבעיות כלכליות ואפילו בפשוטות שבהן. לא ידוע, אם ההצעה קיבלה תוקף של חוק.

האצילים נהגו להחכיר את אחוזותיהם ליהודים. אולם גם הכמרים לא ויתרו על מקור הכנסה משופע זה. כלפיהם היתה מכוונת הנזיפה שבאחד מכינוסי הכנסיה, שכן על ידי ההחכרה ליהודים ניתן ל'כופרים' "שלטון על הנוצרים המשועבדים".[87]

---

[85] היו שני סוגי "מס" למניעת "מרוצות התלמידים". האחד כונה קוזובאלץ (kozubalec) ושולם ישירות לתלמידים בעת המעבר, לפי תעריף קבוע: בלבן III, שם, עמ' 40. מאהלר מכנה אותו "סגולה נגד פרעות הסטודנטים ביהודים": מאהלר, **קיום ושבר א'**, עמ' 256. הסוג השני היה תשלומים לנושאי התפקידים באקדמיה. לפירוט "תעריפי" הקוזובאלץ והתשלומים למנהלים ולמורים ראו: בלבן, **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 298-300. דרישת כופר מסוג זה ניתן לראות בחלק התחתון של שער כתב פלסתר משנת 1626 בשם Kozubales, המובא (אם כי בהקשר אחר, של התנועות המשיחיות) אצל בלבן, **לתולדות התנועה הפראנקית**, חלק שני, בתוספות.

[86] **דברי ימי עם עולם ו'**, עמ' 178-179; לפי ברוור, החוק לא הופעל: **גליציה ויהודיה**, עמ' 46.

[87] **דברי ימי עם עולם ו'**, עמ' 182.

פרק ד: דרך החומר

סדרי השלטון והמאבקים שבין המעמדות איפשרו לקיבוץ היהודי להפעיל את כשרונותיו, להמציא לו תנאי חיות, לספק את צרכיו, כחומריים כרוחניים. בתקופה זו משמשת היהדות הפולנית גם את הקיבוצים האחרים: היא שופעת עליהם מאור התורה והיא קולטת פליטים מגרמניה, הונגריה, בוהמיה ואפילו מספרד ואיטליה.

התפתחותם של יהודי פולין ניכרת בגידולם המספרי. התעודות מזכירות בשנת 1500 לכל הפחות 61 קהילות. הגדולות שבקהילות הן קרקוב, לבוב ופוזנה, שבכל אחת מהן היה מספר היהודים כ-1,400 ובכל אחת מהן תפסו כ-50 בתים. מספרים אלה קטנים אולי בעינינו, אולם חייבים אנו לשים לב לתנאים שלפני 400 שנה ומעלה, שאז היה מספר כל תושבי קרקוב או פוזנה לכל היותר עשרת אלפים. ב-58 הקהילות הנשארות (חוץ מקרקוב, לבוב ופוזנה) היו לפי אומדנה אחת 10,500 יהודים.[88]

נמצא, שביחד היו כ-14,700 יהודים בכל ערי פולין. חלק מהיהודים גר בכפרים, מספרם נאמד ב-3,000. בכל שטחי ה"כתר" גרו איפוא פחות משתי ריבואות יהודים. לפני הגירוש (1495) ישבו בליטא ובוולין 5,000-6,000 נפש. במשך התקופה הנידונה התפשטו היהודים במאות ערים, עיירות, כפרים ומספרם גדל משנה לשנה מחמת הריבוי הטבעי והגירה מחוץ לארץ. מספר היהודים בפולין ובליטא בסוף המאה הט"ז נאמד ב-15 ריבוא ומעלה.

היהודים עסקו במיני מסחר שונים, בסחר חוץ ובסחר פנים, במסחר סיטוני וקמעוני. היו להם קשרים עם ארצות המזרח, כגון בירת קרים,

---

[88] על האומדנים השונים ראו שטמפפר, **קיום ושבר א'**, עמ' 264.

בַּחְצִ'יסָרַי, וכן קאפה ואיפאטוריה [יֶבפאטוריה].[89] במקומות אלו נמצאו אז קהילות של קראים ו"רבניים".

הבנקאות לא פסקה מלהעסיק יהודים רבים. במחצית השנייה של המאה הט"ו הגיעה לקרקוב משפחת פישל, שהיגרה מפרנקפורט-דמיין או מנירנברג. המנהל של הסניף בקרקוב היה **ר' אפרים פישל**, שהתחתן במשפחתו של הרב המפורסם **ר' יעקב פולק**.[90] הוא הלווה סכומים גדולים ליאן אולברכט ולאלכסנדר מלכי פולין. כדי לסלק את חובותיהם המחו לו המלכים את מסי היהודים; כך נעשה הנסיון הראשון לרכז את גביית המס המוטל על היהודים.

מכשול גדול עמד בדרך התפתחותו של מסחר הכספים היהודי והוא הדין הישראלי [המשפט העברי] האוסר ליקח רבית מיהודי. בראשית המאה הי"ז הוציא כנס ועד ד' הארצות (ראו עליו בפרק הבא) בלובלין תקנות על המתקת האיסור הזה בצורת "היתר עיסקא" (שלפיו היה המלווה מוחזק שותף לעסקו של הלווה והיה זכאי לקבל חלק מרווחיו).[91]

היהודים המשיכו לעסוק בחכירות. היו חוכרים מאת הממשלה עבור סכום קצוב למפרע את המכסים השונים, כגון מכס הגשרים, מכס המַשְקים [המשקאות החריפים]. בימיו של זיגמונט הראשון נחשב לאחד מגדולי

---

[89] ערים בחצי האי קרים. קאפה היא העיר שממנה נפוצה המגפה השחורה ליתר חלקי אירופה. היא קרויה היום פיאודוסיה (שמה היווני הקדום היה תיאודוסיה). על הסחר בקאפה באותה עת ראו שיפר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 161.

[90] ר' יעקב פולק נישא לאחותו של אפרים פישל: **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 83.

[91] לנוסח המלא ראו: ציגלמן, **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 575-579. התקנות עובדו בידי ר' יהושע פאלק הכהן: **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 179 (ראו גם להלן בפרק ה').

המוכסנים אחיו של **אברהם יוזפוביץ'**, המומר שנזכר לעיל.[92] בסוף המאה הט"ז חלה פעולתו של החכרן **שאול וואהל** (שגם עליו יש אגדה, שנבחר למלך פולין).[93] הוא חכר את כל מקורות ההכנסה הממשלתיים בגליל בריסק, והם מכס הגשרים, מסי הדגים, הטחנות, מבשלות השכר, משרפות היין. הוא אף חכר את מבשלות המלח בליטא, שהיו שייכות למלך.[94]

היהודים, שרצו לקבל מחכרים מידי האצילים או הממשלה, היו מתחרים ביניהם לבין עצמם ומעלים על ידי כך את תשלום החכירה. כדי למנוע את הנזקים מהתחרות פרועה זו, הנהיגו קהילות פולין את חזקת החכירה (שהיתה נהוגה אז גם באיטליה, מצרים, טורקיה, ארץ ישראל ובעוד ארצות). לפי תקנות החזקה היה אסור ליהודי להוציא, למשל, על ידי העלאת התשלום, מקור הכנסה שחברו החזיק בו במשך זמן קצוב. חזקת מכס המשקים, למשל, נרכשה אחרי שלוש שנות חכירה מידי הממשלה.[95]

---

[92] בפרק ג'. הכוונה היא למיכָל יוזפוביץ': **דברי ימי עם עולם**, עמ' תכז; בלבן III, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 29; **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 403-405 (שם הוא קרוי מיכאל אזופוביץ'. בהערת שוליים 50 בעמ' 404 מופיע נוסח "תעודת ההאצלה" שלו בלטינית בצירוף תרגום). בלבן מציין, כי מיכל יוזפוביץ' היה היהודי היחיד בדברי ימי פולין שקיבל תואר אצולה מבלי שהמיר את דתו, וכי המלך מינהו לרב על כלל ישראל בליטא, אך הקהילות לא קיבלו את מרותו. ראו גם שיפר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 168; ובאתר אנציקלופדיית ייִווא: Ezofowicz Family.

[93] בלבן III, שם, עמ' 37; **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 130; **שלשלת היחס של משפחת אורנשטיין־ברודא**, עמ' 15; ראו גם סיפורו של ש"י עגנון, כיצד היה הרב שאול וואהל למלך פולין, תרגום מגרמנית לולה בנטל, מאתר "הארץ", 6.3.06.

[94] מובא אצל סמיאטיצקי, **חזקת הקהילה בפולין**, בעמ' 212, על פי מאמר של יצחק שיפר שפורסם בפולנית (Żydzi w Polsce Odrodzonej, חוברת ב', עמ' 153).

[95] **פנקס מדינת ליטא**, ועד שפ"ג, תקנה ע"ג. הקישור מאתר HebrewBooks:

"בהיות שראינו גודל חילול השם וצעקות שעולים עד למרום, ואשר ישיג גבול רעהו... עלה ונגמר שכל מי שמחזיק אורנדא [חכירה] משך שלשה [כך במקור] שנים או שיש

תפקיד יישובי חשוב מילאו יהודי פולין בגלילות אוקראינה.92[96]א האצילים הפולנים, שקיבלו שם מידי המלך אחוזות ענקיות בתורת פרס על הצטיינותם בשירות ממשלתי או באמצעים אחרים, החכירו ליהודים את הכפרים, הטחנות, בתי המרזח. היהודים היו מאפשרים כמו כן לאצילים, על ידי הלוואות, שהלוו להם, לנהל את המשק על חשבונם הם. היהודים היו קונים מהאצילים את יבול שדותיהם. על ידי כך הגיע האיכר לידי תלות ביהודי החוכר, המוזג.

יתכן, שהאצילים היו מוסרים ליהודים את מפתחות הכנסיות של האיכרים (שהיו ברובם בני הדת האורתודוכסית היוונית), שהיו חייבים לפרוע תשלום מדי פעם בעד קבלת המפתח.[97] האיכר, שהיה רוסי לפי לאומיותו ואורתודוכסי לפי דתו, רחש שנאה כבושה אל האציל, שהיה פולני קאתולי. בין שני המעמדות שררו, איפוא, ניגודים דתיים, גזעיים וסוציאליים. הפולנים התייחסו בבוז אל איכריהם; הכמרים הפולנים היו משתדלים לכפות על האיכרים את האמונה הקתולית. האיכר בא במגע ישיר עם היהודי ובו ראה לא אדם בן אומה ודת אחרת בלבד, אלא אף בא כוחה של הרודנות, ולא נתן דעתו, שהלה אינו משמש אלא מכשיר בידי השלאכטה הגאיונה [הגאוותנית]. בראשית התקופה הבאה תישפך חמת האיכרים לא על מדכאיהם האמיתיים בלבד, אלא אף על השבט שבידם.

המשא ומתן המסחרי היה מגיע לשיאו בימי השווקים והירידים. לירידים הגדולים, שהתקיימו ביחוד בלובלין וירוסלב, היו באים סוחרים מכל קצוות

בידו כתב אוראנדא על שלשה שנים.... הרי אותו האוראנדאה דין חזקה כל ימי חייו..."
(מופיע גם אצל ציגלמן, **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 592).

[96]92א השם "אוקראינה" מקורו כנראה במלה kraj (רוסית край), שמשמעה בחלק מהלשונות הסלאביות "קצה" או "סְפָר", ובחלקן קיבלה משמעות של אזור או ארץ:False Friends of the Slavist/Map kraj.

[97] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 9, הערת שוליים 1.

הארץ וגם מחוץ לארץ. בערים אלו היה מתפקד בית דין ישראלי [עברי] מיוחד, שבו השתתפו דיינים מקהילות שונות: "דייני-יריד". בזמן הירידים היו מתקיימים המושבים של ועד ד' הארצות.

בתקופה זו תפסה המלאכה חלק חשוב מהמסחר בכלכלה היהודית. יש להדגיש, שבימים ההם לא היתה מחיצה מוצקה בין המסחר לבין המלאכה: המלאכה היתה קשורה בחנוונות; האומן היה מייצר ובעצמו מוכר את תוצרתו.

הופיעו סדנאות של טליתות, בתי אריגה. המנגנים היהודים הוזמנו אפילו לחתונות של נוצרים; עדים לכך ה"קאנונים" האוסרים דבר זה. היו ערים, שבהן היו היהודים בלבד עוסקים בחייטות. לפי התקנות של הימים ההם היו חברי הצֶכים (אגודות אומנים נוצריות) בלבד רשאים להתעסק במלאכה. היהודים לא היו כרגיל מתקבלים כחברים בצֶכים.[98] אולם היו צֶכים, שקיבלו את היהודים כחברים בעלי זכויות מצומצמות. יש שהרשו ליהודים לעסוק באומנות תמורת מסי חברים בלי לקבלם בכלל לצֶך.

האומן היהודי כסוחר היהודי הסתפק במחירים נמוכים ולפיכך יכול לרכוש חוגים רחבים של לקוחות מבין כל השדרות. היהודים עבדו גם בשביל הממשלה. צֶך השַזָרים נתן לשַזָר יהודי, שהיה מכין גימונים [כנראה שרשראות] בשביל חיל משמר המלך, זכות עבודה בעיר. אחת ההחלטות של האצילים בגליציה המזרחית דרשה לתת זכות מסחר חפשי לפרוונים. האומן היהודי, שלא כאומן הנוצרי, לא היה מחכה ללקוחות שיבואו לסדנתו,

---

[98] בפולנית Cech; בשפות הגרמאניות "גילדה", כנראה מלשון גולד, זהב: Online Etymology Dictionary. מי שעסק באומנות מחוץ לחברת בעלי המלאכה נקרא "פרטאץ'" (partacze, חובבן) או "פּוּשֶר": בלבן II, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 24, בהערת העורך; רוסמן, **קיום ושבר א'**, עמ' 76. באחדות ממדינות הבלקן קרויה גילדה בשם "אסנף" (èsnāf בקרואטית; еснаф בבולגרית), שמקורו עותומני, ויתכן שיש לו קשר אטימולוגי למלה "סניף" - י.ר.

אלא היה נודד מכפר לכפר ועובד בשביל האצילים או האיכרים. הופיעו חייטים, שהיו יוצרים בגדים בלי הזמנה, באופן סיטוני (קונפקציה).

בעלי המלאכה היהודים היו שייכים לאגודות אומנים יהודיות, שהיו מקיפות את כל המקצועות, כמה מהם, או מיוחדות למקצוע אחד. ל"חברה קדישא" (כך נקראו בימים ההם כל האגודות, כדתיות ככלכליות) היה לפעמים רב מיוחד, שהיה משמיע דרשות, מלמד גמרא או משנה לחברי האגודה. כשרצה אומן להתיישב בעיר היו הפרנסים נמלכים בנציגיה של האגודה המקצועית.

פרק ה: משפט ומשטר

ממשלת פולין הכירה את כלל היהודים בפולין כחטיבה מיוחדת בפני עצמה מבחינה חוקית, ש"לבדד תשכן ובגויים לא תתחשב". כל יהודי היה משתייך לאחת היחידות הארגוניות - הקהילות. בקהילה זו היה נחשב לאזרח; משום שהקהילה היתה מנהלת רשימה של תושביה - הן לצרכיה הפנימיים והם משום דרישות הגורמים החיצוניים - היו אלה קרויים "נכתבים" או "מוכתבים". לנכתבים בלבד היתה הרשות לעסוק בתחום הקהילה ובסביבותיה (כרגיל בתחום פרסה אחת) במסחר ובתעשיה, לקנות ולבנות בתים, לרכוש קרקעות, ליהנות מהמוסדות הציבוריים, כדתיים כחילוניים.

להם בלבד היתה שמורה זכות הבחירה וזכות ההתמנות. לזרים נאסר לא בלבד להתחרות באזרחים בשטח הכלכלי, אלא אף היו מקופחים בקיום מצוות שונות. "אין מָלין את בנו של הזר המתיישב בקהילה בלי רשות" - החליטה קהילת קרקוב.[99] "מי שלא היה נושא בעול קהילתנו לא ייעשה לו '[אֵל] מלא רחמים' בנו או קרובו" - נקבע הדין בקהילה אחרת.[100]

---

[99] מרדכי סמיאטיצקי, **חזקת הקהילה**, עמ' 215, לפי פרסום בגרמנית של בלבן ב-Jahrbuch der Jüdisch Literarischen Gesellschaft, כרך י"א, עמ' 90.

[100] מדובר בקהילת טיקטין: סמיאטיצקי, **חזקת הקהילה**, עמ' 215, המצטט את דף קי"א של פנקס טיקטין. במהדורה שנדפסה בתשנ"ז, **פנקס קהל טיקטין**, מופיעה תקנה זו בעמ' 120, פיסקה 185(יז).

האנשים, שהיו להם קרובים בקהילה או שהצטיינו בלימוד התורה, יכלו לרכוש את הזכויות האזרחיות (שנקראו בשם "זכויות יישוב", "חזקת יישוב", "חזקת קהילה", "חזקת עִירָנות") בלי קשיים מיוחדים, לפעמים אפילו בלי תשלום.

בפליטים נהגו גם כן כמידת הדין ולא במידת הדין. בשעת מלחמת שלושים השנה (1618-1648), בשעה שרבו היהודים שברחו לפולין מארצות המערב, החליט ועד הגליל של פולין-גדול (פולין המזרחית-צפונית):

> "העניים המגורשים, כאשר בעו"ה (בעוונותינו הרבים) ארץ אשכנז ושאר ארצות נהרסו ונשתבשו בגייסות, והם (התושבים) הולכים נעים ונדים לתור להם מנוחה ומרגוע לנפשם וכל בעל הנפש אשר יזדמן לפניו אחד מהמגורשים איש או אשה, בחור ובתולה, מהראוי להקדימו בלחם ובמזון וליתן מקום ללון לינות הרבה".[101]

אלה שלא עמדו להם הזכויות הנ"ל - זכות קירבה, זכות התורה או זכות פליטים - היו חייבים להוכיח קודם שקיבלו רשות להתיישב בעיר, שבאיזה אופן שהוא בידם להביא תועלת לקהילה, שהם אמידים, שאומנותם נחוצה לתושבים, שבכוחם לשלם תשלום גבוה בעד מתן החזקה. התשלום הזה, שגבהו היה משתנה בהתאם לצרכי הקהילה ובהתאם לטיבו של המתיישב, נקרא בשם "דמי חזקה". לאנשים נטולי חזקה היו מרשים לעמוד בעיר זמן קצר מאוד. העיקרון של הגנת התושבים בפני מתיישבים חדשים היה מקובל בערים הנוצריות באירופה המערבית ובפולין ומוכר אף על ידי קהילות ישראל כאשכנזיות כספרדיות באירופה, מצרים, ארץ ישראל וכן הלאה. אמנם היו

---

[101] סמיאטיצקי, **חזקת הקהילה**, עמ' 227-228, לפי Louis Lewin, Die Landessynode der grosspolnischen Judenschaft, פרנקפורט דמיין: 1926.

אנשים בעלי השקפה יותר ליברלית. כן, למשל, אמר הרא"ש (ר' אשר מספרד, שחי במאה הי"ג):

"דבר ידוע וברור, שכל אדם יכול לצאת מן העיר... ולדור בעיר אחרת ושאין בני העיר האחרת יכולים לעכב עליו מלבוא לדור אצלם".[102]

אולם מתנגדי שיטה זו טענו, שהמתיישבים הוותיקים השקיעו כסף במוסדות הקהילה, הקדישו מרץ רב לכל מיני השתדלויות אצל ה"שררה" (נציג המלך או ה"פריץ") ולפיכך מגיעה להם הזכות להכריע את מי הם רוצים לקבל לעדתם. ר' משה איסרלש (הרמ"א) החליט, שאין דיני החזקה מתנגדים לתורה ו"במקום שמתַקנין דבר ואינו נגד דין תורה, הרשות בידן".[103]

הקהילה היתה מחוייבת להתחשב בצרכיהם של הצרכנים, שדרשו תקנות מגן למניעת ההתחרות של הסוחרים והאומנים הזרים, הבאים לעיר. אולם תמיד היתה מצויה בעיר קבוצת תושבים, שהיו מעוניינים במשיכתם של סוגי מתיישבים לתוך הקהילה: הצרכנים קיוו על ידי הגברת ההתחרות בין היצרנים המקומיים והזרים לזכות בהורדת השער של המצרכים; אנשים, שהיו זקוקים לאשראי, השתדלו שבקהילה יתיישבו אנשים, העוסקים במסחר-הכסף (בנקאות). הממונים על קופת הקהילה, שחששו להתנפחותו של תקציב הסיוע לעניים, הביטו באי רצון על כניסתם של מתיישבים עניים.

על מתן החזקה השפיעו לא הגורמים המנוגדים הפנימיים בלבד. בעלי הערים הפרטיות ונציגי המלך היו מתערבים בענייני קבלת תושבים חדשים ונתנו דעתם בעיקר על סיכויי הגדלת הכנסותיהם. העיריות, בפחדן מפני גידול ההתחרות, היו דורשות להגביל את המכסימום של התושבים היהודים

---

[102] **חזה התנופה**, סימן ט"ו.

[103] **שו"ת הרמ"א**, סימן ע"ג, מאתר HebrewBooks.

בעיר. לא ייפלא, שהתקנות על חזקת הקהילה היו משתנות בקשר לשינוי התנאים הפוליטיים והכלכליים. כשם שהקהילות או קבוצות אזרחים מסויימות היו מעוניינות במשיכתם של סוגי מתיישבים מיוחדים, כך היו מתנגדות ליציאתם של אלו מהעיר. מי שרצה לעקור היה חייב לבקש רשיון עקירה, ומי שקיבל את הרשיון שילם דמי עקירה.

ציבור היהודים בעיר, בעיירה או בכפר, היה מהווה את הקהילה. מנהיגיה היו נבחרים מזמן לזמן, כרגיל בחול המועד של פסח. שיטת הבחירות לא היתה דמוקראטית. "בעלי סכומות" (משלמי מסים) בלבד היו רשאים לבחור. לחוג העשירים היתה שמורה הזכות לבחור מספר מנהיגים גדול ממספרם היחסי בציבור האזרחים. השלטון העליון היה בידי הראשים, הפרנסים, שמספרם היה 3-5. בכל חודש היה אחד מהם מרכז את הנהלת העניינים השוטפים בקהילה, והוא נקרא בשם "פרנס החודש".[104] על יד הפרנסים היתה מועצת ה"טובים", שמספרם היה על פי רוב חמישה ובליטא שבעה.

הנהלת העניינים הדתיים וסמכות השפיטה בכמה שטחי חיים היו בידי הרב ובית הדין. בכמה קהילות גדולות, כגון בקרקוב, היו קיימים כמה בתי דין, שלכל אחד מהם היתה סמכות מיוחדת. בליטא נקבעה המחיצה בין סמכות בית הדין וראשי הקהילה באופן זה:

"מנהיגי הקהילה ידונו דיני [ריבות וקטטות], ואורנדי[ם] (חכירות) וטשאפוי [מס על משקאות] וקנסות וענשים, ודייני הקהילות ידונו דיני ממונות".[105]

---

[104] בלבן IV, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 46.

[105] **פנקס מדינת ליטא**, ועד שצ"ט, תקנה שס"ד.

בכל קהילה היו קיימות לפי צרכיה עוד ועדות מתמידות או ארעיות: שמאים להערכת המסים, ממונים על ה"הקדש" (בית החולים), גבאי מעות א"י, "בעלי תקנות" שהיו מוציאים דיני ביצוע לתקנות ועד המדינה ונותנים פירושים לתקנות הקהילה, שלא היו מובנות כל צרכן; "בעלי חזקות", שעסקו בענייני חזקת הקהילה, חזקת החכירה (ראו בפרק הקודם) ועוד ועוד.

הקהילות היו מאורגנות בארגונים גליליים, שנקראו "גלילות", "ארצות", "מדינות". בראש הארגון הגלילי עמד "ועד קטן" (דוגמת ה"סיימיק" של האצילים הפולניים), שבו השתתפו שליחי הקהילות הנמצאות בתחום הגליל. לא כל הקהילות היו שוות בהשפעתן על ועד הגליל. בליטא, למשל, עמדו בראש הגליל פרנסי הקהילה הגדולה ביותר בגליל, שנקראה משום כך רב"ד (ראש-בית-דין). אפשר אפילו להבחין בקהילות בשלוש דרגות בנוגע לחשיבותן וסמכותן:

(1) העיר המרכזית בגליל;

(2) הקהילות הכפופות לה;

(3) הקהילות וה"יישובים" (קבוצות כפריות) הכפופים לקהילה מדרגה 2.

הקהילות הורודוק (גרודק), וָסילקוב וחורושץ', למשל, היו כפופות לקהילת זבלודובה, וזו היתה כפופה לרב"ד גרודנה. הקהילות הראשיות לא היו מרוצות מכל נטייה לרכישת עצמאות על ידי ה"יישובים". בלי חשק היו מרשות ל"יישובים" לבנות בית כנסת או להזמין רבנים, כי הרי על ידי כך פחתו הכנסותיה של הקהילה הראשית. לאזרחי קהילה ראשית היתה חזקת עִירָנוּת ב"יישובים" הכפופים לה.

כל קהילה היתה משתדלת להשתחרר מרשותה של הקהילה המרכזית ולתפוס עמדה של קהילה מיוחסת כזאת. רבים היו הסכסוכים בין הקהילות

נחותות הדרגה לבין הקהילה הראשית הממונה עליהן. היו גם סכסוכים בין הקהילות הראשיות בנוגע לסמכותן הטריטוריאלית. כך, למשל, נמשך עשרות בשנים הריב בין טיקטין לגרודנה בדבר השלטון על זבלודובה ו"יישוביה".[106]

חרף כל הניגודים הרגישו כל הקהילות והגלילות רגש סולידאריות. נציגיהן היו כבר בימי הביניים מתוועדים לשם השגת אישור ל"קיומים", לשם קביעת התכסיסים למלחמה באויבים המשותפים. בימי הירידים הגדולים היו מתכנסות ועידות של רבנים מקהילות שונות לשם דיון בענייני הדת, ובתי הדין של רבנים אלו היו מטפלים בסכסוכים, שהיו פורצים בין סוחרים, שמוצאם מערים שונות. בשלהי המאה הט"ז מסרה הממשלה את גביית מס הגולגולת מהיהודים לידי ועד מרכזי של כל היהדות הפולנית, שנקרא בשם "ועד הארצות"[107] (על פי רוב נקרא "ועד ד' הארצות", על שום ארבעת הגלילות שנכללו בו).

על ידי כך נפטרה הממשלה מהטורח לבוא בקשר עם כל יהודי לחוד כדי להעריך את המס ולגבותו; מאז נהגה הממשלה לקצוב סכום כולל של מסי היהודים, ועד הארצות היה אחראי בפני הממשלה בעד סילוקו. בראשית המאה הי"ז נפרדו יהודי ליטא ויצרו להם ועד מרכזי מיוחד, שלא היה כפוף לוועד הארצות, שהקיף את יהודי ה"כתר" בלבד. אולם בעניינים הנוגעים לכל

---

[106] לנוסח כתב הבוררות בין אנשי טיקטין לבין אנשי זבלודובה עצמה ראו: ציגלמן, **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 580. בן-ששון מזכיר חרם שהכריז ועד הארצות על קהילת סמיאטיץ', על שאינה נשמעת לבית הדין הגדול של קהילת טיקטין בענייני מסים: בן-ששון, **קיום ושבר א'**, עמ' 154.

[107] בלבן III, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 37; בלבן IV, שם, עמ' 62. ה"ארצות" הן פולין גדול (Wielkopolska), פולין קטן (Małopolska), רוסיה (האדומה) וליטא. בתקופה מאוחרת יותר נפרדו גלילות ליטא והקימו ועד לעצמן (שם). קראי ליטא התכנסו בוועד משל עצמם; ראו: בן-ששון, **קיום ושבר א'**, עמ' 146.

היהדות הפולנית היו שני הוועדים מתקשרים באמצעות ועדות מיוחדות לדבר. ועד מדינת ליטא היה מורכב מנציגיהן של שלוש הקהילות הראשיות: בריסק, גרודנה ופינסק, שכל אחת מהן היתה משגרת לוועד המדינה את רבה ושלושת "ראשי מדינה". יהודי, סוחר משכיל מהמאה הי"ח, מתאר את פעולת הוועדים המרכזיים בלשון זו:

"היו נבחרים מהם אנשים חכמים ידועים, שיעריכו כל קהילות ישראל, וגם רבנים גאונים גדולים היו מאספים עמהם, שיעשו תיקונים ישרים גם בעסקי משפטי ישראל, בכדי שלא יצטרכו לבוא ח"ו [חס וחלילה] בארכאות (בערכאות) הגויים. ומה שלא הופרש [התפרש] ולא מבואר בספרי הפוסקים שלנו עשו הרבנים והגאונים ספרי תיקוני [תקנות] ארצות לפי דת תורתנו הקדושה, ונתקבלו מכל עדת בני ישראל כתורה, והיו קוראים אותם ספרי תקנות ארצות. וראיתי בילדותי ספרים אלו נדפסים... והיה זאת לבני ישראל גאולה קטנה ומעט כבוד, שברחמי השמים עלינו לא עזבנו ד' ברוב חסדיו, ככתוב בתורת משה: 'ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים לכלותם'..."[108]

---

[108] **<u>דב מבוליחוב</u>**, עמ' 88-89, מאתר HebrewBooks. הציטוט הוא מספר ויקרא כ"ו, מ"ד. וכך כותב שלמה מימון:

"...מזמן שאבדה ליהודים המדינה שלהם והם נתפזרו לבין אומות אחרות, שסבלו אותם פחות או יותר, אין להם משטר פנימי אחר, שעל ידו הם מחוברים יחד ומהווים, חרף פיזורם המדיני, כלל שלם ומסודר כל צרכו, חוץ מן המשטר הדתי שלהם. ולפיכך, משחרבה המדינה שלהם היו מנהיגיהם שוקדים תמיד שקידה יתרה לחזק במידה מרובה את הקשר הזה, שהוא הקשר היחידי, אשר בכוחו הם מצטרפים עדיין לכלל אומה..." (**מימון**, עמ' 99).

התקנות, שהוועד המרכזי (זאת אומרת ועד ד' הארצות ב"כתר" וועד המדינה בליטא) היה מוציא, היו מחייבות את הקהילות ואת ארגוניהם הגליליים. ארגונים אלה היובוליחוב רשאים להוציא תקנות מפורטות בהתאם לצרכי הזמן והמקום בתנאי, ש"אין ביד שום קהילה לעשות שום תיקון המתנגד וסותר תקנות המדינה".[109] על ההחלטות ופסקי הדינים של הקהילה ובתי הדין שלה אפשר היה לערער בפני ועד הגליל, ועל החלטותיו – אל ועד המדינה.

התקנות ופסקי הדין של המוסדות האוטונומיים היו נוגעים לכל מקצועות [תחומי] החיים. המוסדות הללו הטילו מסים לטובת אוצר הממשלה ולכיסוי הוצאותיהם הם. את הסכום שנקצב על ידי הסיים היה הוועד המרכזי מחלק בין הגלילות, והגלילות חילקוהו בין הקהילות.

ועדי הארצות טיפלו בהסדרת החיים הכלכליים של היהודים. בשנת 1607 הוציא ועד ד' הארצות את התקנות על היתר עיסקא (עיקוף איסור הריבית).[110] כדי להקטין את איבת ישראל היה הוועד המרכזי אוסר ליהודים לעסוק במשלחי יד שונים. לשם מניעת הקנאה ביהודים היה הוועד מתקין איסורים כנגד חיי המותרות, כנגד לבישת בגדים יקרים ביותר[111] ומאיים על העבריינים בענשים וקנסות, ואפילו בשלילת זכות העִירָנוּת.

הקהילות וועדיהן עסקו בוויסות העליה לא"י ובהשגחה על העולים. בקיבוץ "מעות לעניי א"י" היו עוסקים גבאי א"י, שנקראו גם "גבאי צדקה דא"י". הגבאים היו שולחים את הכסף הנאסף לגבאי הראשי, שנקרא "מרא דארעא דישראל" או "נשיא א"י", שהיה כרגיל מנכבדי קהילת לבוב. איסוף

---

[109] **<u>פנקס מדינת ליטא</u>**, ועד שפ"ן, תקנה ק"ה.

[110] **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 575-579 (ראו גם פרק ד' לעיל).

[111] למשל התקנות הנזכרות אצל ציגלמן, **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**, עמ' 491-492, 596-598.

הכספים למטרה זו לא נעלם מעיני צוררי ישראל; מיצ'ינסקי הנזכר לעיל מספר, שחלק הגון מהמסים הציבוריים המוטלים על היהודים מועבר לא"י.[112]

משום שהיהודים היו על פי רוב - אם ברצונם הטוב ואם אנוסים על פי החוק - גרים ברחובות מיוחדים (גטו), היתה הקהילה ממלאת בשכונה זו את רוב התפקידים המוטלים על העירייה. היא היתה מטפלת באספקת המים, בפיקוח על הנקיון בחצרות וברחובות. על פעולות הקהילה בשדה החינוך ידובר בפרק הבא.

החלטות הקהילות וועדיהן היו נרשמות על ידי סופרים בפנקסים מיוחדים, שרבים מהם נשתמרו עד היום הזה. המעיין בפנקסים הללו רואה לנגד עיניו את שלל צבעיהם של חיי היהודים הפולנים, את שׂשׂונותיהם ויגונותיהם, את השאלות שעמדו ברום עולמם ואת אורח חייו של היחיד ברחוב, בחוג המשפחה וכיוצא בהם.

החיים דרשו בתקופה זו כמו בתקופות הקודמות לסגל את המשפט העברי לצרכים החדשים. חכמי התורה הקשיבו לדופק החיים, ובהתאמה לתביעותיו חידשו דינים שונים, חוקקו דיני ממונות, המציאו ענשים חדשים, שלא נזכרו ולא יכלו להיזכר בתורה, בתלמוד ובספרות הגאונים. במשפט הפלילי השתמשו בענשים ישנים וחדשים כנגד הרכוש (קנס כסף, עיקול רכוש, שלילת זכות המסחר או המלאכה), כנגד הגוף (מלקות, גירוש, חבלה באיברי הגוף), כנגד הכבוד (פרסום פומבי של העבירה, שלילת זכות הבחירה, רשימה בפנקס, חרם). לפי הדין העברי אסור ליהודי לתבוע את אחיו היהודי לערכאות של עכו"ם (בתי משפט זרים). אסור בכלל לגרום לידי התערבות נכרים בענייניה הפנימיים של הקהילה:

---

[112] ראו לעיל, פרק ג'.

"מנהג המדינה דמלכות פולין וכל המדינות היושבים תחת מלכות זו לא נהגו לקנות חזקת יישוב מן השררה, ואם היה אחד בא לקנות היו מחזיקין אותו כמוֹסֵר".[113]

הרשות הפולנית הכירה בדרך כלל בתקופה זו באוטונומיה המשפטית של הקיבוץ היהודי. אף על פי כן היה המלך נוטל לו רשות להתערב בענייניהם הפנימיים של הארגונים היהודיים. זיגמונט הראשון, למשל, העלה על כסא הרבנות בקרקוב את משה, בנו של אפרים פישל הנזכר לעיל (בפרק ג'). אולם בנו זיגמונט אוגוסט קבע, שלקהילה יש סמכות גמורה לבחור לה כראות עיניה רבנים ופרנסים ולהם יש הרשות לשפוט על פי תורת משה ולענוש את המַמְרים.[114]

בעלי הערים הפרטיות היו מתערבים במידה יותר גדולה בענייני "יהודיהם". בעיקר ניתנה להם שעת כושר לכך ביזמתו של "מוסר" (מלשין) יהודי, שלא נרצה לו פסק דינם או חלוקת המס של הדיינים או הפרנסים. יש להעיר, שמקרי מסירה לא היו בתקופה זו שכיחים, אלא שנתרבו בתקופה הבאה.

אין להכחיש, ששלטונם של הפרנסים היה רחוק מלהשביע את רצונן של כל שדרות העם. העשירים דעתם היתה מכריעה בהנהלת הקהילה, ודבר זה לא הניח את דעתם של הלא-אמידים. המשטר הפלוטוקראטי [של שלטון העשירים] לא היה לרצון התושבים הבלתי ליגאליים, זאת אומרת אלו

---

[113] מרדכי סמיאטיצקי, **חזקת הקהילה**, עמ' 238, מפי ר' אליקים [געץ] ב"אבן השהם", שאלה כ"ח. המקור: אבן השהם ומאירת עינים, מאתר HebrewBooks. לעניין איסור הפנייה לערכאות חיצוניות והשלכותיו כיום ראו אליאב שוחטמן, "מעמדם ההלכתי של בתי המשפט במדינת ישראל", מאתר "דעת".

[114] **דברי ימי עם עולם ו'**, עמ' 189.

היהודים, שאף על פי שגרו בעיר זמן רב לא רכשו להם "חזקת עִירָנוּת" משום חוסר אפשרות לשלם "דמי חזקה". כל זמן שהלחץ החיצוני, כפוליטי ככלכלי, לא היה כבד ביותר, לא היו הניגודים בין השכבות מורגשים בתוקף רב. בתקופה הבאה ירבה הלחץ ותרבה המתיחות שבין השכבות השונות.

היהדות הפולנית זכתה למעמד של "חצי ממלכה". החצאיות הזאת היתה כרוכה בשכר ובהפסד כפולים. מצד אחד הוענקה לה האפשרות לפתח באופן עצמאי את תכונותיה, אם גם לא באותה מידה, שהיתה זוכה אילו היו לה סגולות ממלכתיות בהיקף מלא; מאידך גיסא גרמה האוטונומיה ליצירת אותם הפגמים המצויים בכל ארגון מחונן בשלטון תקיף עם ניצולו על ידי אלו שהצליחו לתפשו, לשם דיכוי הכפופים למרותם, אם כי החיכוכים והעושק לא הופיעו בצורה כה בולטת, כפי שהם רגילים להופיע בממלכה ממשית.

פרק ו: באוהל התורה

יהדות פולין, שהיתה בימי הביניים צרכן בלבד במובן התורני, תפשה במאה הט"ז עמדת מרכז רוחני, וכדברי דובנוב, "נהפכה מסניף למטרופולין".[115] גם במאות הקודמות היו החדרים והישיבות בפולין מטפחים את לימוד התורה ומספקים למוסדות הציבוריים מנהיגים ורבנים, דיינים וסופרי-קהילות. אולם רק במאה הט"ז אנו מתחילים לפגוש בפולין רבנים בעלי שם, שנתפרסמו בכל התפוצות על שום אישיותם, בקיאותם, חריפותם ויצירותיהם הספרותיות; רק במאה זו מתחילות הישיבות מחנכות רבנים ומנהיגים בשביל קהילות חוץ.

מערכת בתי אולפנה, שהתקיימה ברחבי פולין, איפשרה את העליה למדרגה הלימודית הגבוהה. את החינוך היסודי היה מספיג הבית, האב, משום "ושִׁננתם לבניך". בחדר היה התלמיד לומד מקרא ותלמוד; המלמד היה מדריכו באופן שימושי בקיום המצוות. תכלית החינוך היתה (לדברי הרב ש' אסף):

> "לעשותם (את הילדים) יהודים כשרים יודעי תורה ויראי שמים, זהירים במצוות, בקלות כבחמורות ומדקדקים בהן – ולאהב עליהם שם שמים במידה כזו עד שיהיו מוכנים למסור, בעת הצורך, את נפשם על קידוש השם".[116]

---

[115] **דברי ימי עם עולם ו'**, עמ' 156.

[116] **<u>מקורות לתולדות החינוך בישראל</u>**, מבוא, עמ' x, מאתר HebrewBooks.

למקרא הקדישו תשומת לב מועטה. למדו לפי הפרשות הנקראות באותו שבוע בבית הכנסת. בכיתות הנמוכות לא הספיקו לעבור על כל הפרשה והיו בגמר השבוע מדלגים אל הפרשה החדשה. **הרב אפרים מלונטשיץ** (שהצטיין כמוכיח; הוכיח את העם בעת היריד בלובלין ועל ידי כך קנה לו הרבה שונאים; התרעם על המלשינים ועל רבנותם של הפרנסים) התנגד לשיטה זו, משום שלא היה קשר בין הנלמד בשבועות הסמוכים. מלבד זאת התריס כנגד המלמדים, שלימדו את פירוש המִלות ולא פירשו את עניין הפסוק; ו"אף אם ילמוד עמו (עם התלמיד) כל הפרשה... לא ילמד עמו חיבור העניינים".[117] פעמים היו המלמדים קופצים אל התלמוד, אף על פי שחניכיהם לא היו בקיאים עדיין בתורה. לדבר זה התנגד ועד מדינת ליטא, שהחליט:

> "כאשר ראינו קצת מלמדי[ם] מחניפי[ם] לאבי הילד וממהרים להתחיל עמו ללמוד משניות בטרם ידע הנער המקרא על מכונו, גם מתחילין ללמוד גמרא בטרם ידע ויבין המשנה, ע"כ [על כן] עלה ונגמר: אפי[לו] כשיתחיל ללמוד משניות, לא ימוש המקרא מפיו, לעשות לו קביעות למקרא בכל יום; וכן אחר שיתחיל ללמוד עמו גמרא, יקבע לו עכ"פ [על כל פנים] יום א' בכל שבוע למקרא, באופן שלא ימוש המקרא מפיו...".[118]

---

[117] **<u>עמודי שש</u>**, עמוד התורה י"ח (מהדורת ורשה: תרל"ה); מצוטט גם ב**<u>מקורות לתולדות החינוך בישראל</u>**, מבוא, עמ' xx, וכן אצל טורניאנסקי, **פולין 7**, ממהדורת פראג: שע"ח, דף יא ע"ב, יב ע"א. הקישורים מאתר HebrewBooks.

[118] **<u>פנקס מדינת ליטא</u>**, ועד שצ"ט, תקנה שנ"ג, מאתר HebrewBooks.

ר' אפרים מלונטשיץ הצביע על מנהג אחר של המורים, שמלמדים מסכתות "אשר אין לו (לתלמיד) צורך בידיעתן כמו ערובין, חולין ודוגמתן".[119] לשימוש התלמידים ומוריהם יצאו ספרי לימוד מיוחדים, כגון הספר "באר משה" שיצא בפראג בשנת 1605 ושמבאר את כל המלים הקשות בתורה על פי סדר הפרשיות.115[120]א

לדקדוק לא הקדישו תשומת לב מרובה. אחד החכמים, המהרש"ל, הוכיח את חברו המפורסם הרמ"א (ראו עליהם להלן), שאינו יודע דקדוק, ויעץ לו, שבמקום להתעסק בפילוסופיה -

"יתר היה לעיין בחכמת הדקדוק, כי כתביו הם כחומה פרוצה לרוב [מלאים שיבושים] בנוכח ונסתר ונקיבה וזכר ויחיד ורבים".[121]

ר' אפרים הנזכר לעיל לא היה מרוצה מהתנהגותם החיצונית של תלמידי החדרים בדורו ותיאר אותה במלים אלו:

---

[119] **עמודי שש,** עמוד התורה י"ח.

[120] 115א **באר משה**, מאתר HebrewBooks.

[121] **שו"ת הרמ"א,** סימן ו', מאתר HebrewBooks; הרמ"א השיב כדלקמן:

"מה שכתב לי אדוני ששגגתי באיזו מלות בדקדוק... אינני מכת המדברים בעלי הלשון כי כבד פה ולשון אנכי, כי אנכי נזהר בעניין המכוּון ולא במִלות... ידוע לכל מבין שכזה יקרה לכל גדול בישראל כאשר מחשבתו משוטטת... מ"מ [מכל מקום] אינני מתפאר במה שאין בי כי מימי לא למדתי חכמת הדקדוק. אך באלו הדברים המבוארים לא נפל טעות מחמת מִעוט ידיעתי רק מחמת הנחוץ... כי אין לי סופר מהיר להעתיק לשוני... ולא כן אנכי עם מעלתו... כי כשמצאתי בדעתי שגגה בדברי מר תליתי השגגה במעתיק לשונו ודנתי מר לכף זכות... ואף עכשיו טעה הסופר בכמה דברים בחכמת הדקדוק שמתפאר בו מר..." (שו"ת הרמ"א, סימן ז', מאתר HebrewBooks).

"רוב הנערים בצאתם לח[ו]פש לביתם תִּבָּקַע הארץ לקולם. פני זקן לא ישאו, גם ביניהם אין משוא פנים, רק כעגלים ירקדו בלא תרבות ובלא דרך ארץ".[122]

בתי הספר של פולין לא הצטיינו בחיצוניותם המעולה, כפי שהצטיינו למשל בתי הספר של היהודים הספרדים. לחינוך מקצועי לא הושם לב בבתי הספר; האב, שרצה ללמד את בנו אומנות, היה מוסרו לאומן, שיעבוד אצלו כשַוָל [שוליה]. המלמדים לא היו פקידי הקהילה, והיו מקבלים "שכר בטלה" מהורי הילדים. אולם הקהילות היו מקימות בכספן בתי "תלמוד תורה" ליתומים וילדי עניים. המלמדים הפרטיים היו נמצאים גם הם תחת פיקוחה הפדגוגי של הקהילה.

למרות הליקויים השונים בחדר ובדרכי הלימוד בו, סיפק החדר לחניכיו את הידיעות היסודיות הנחוצות לכל אדם מישראל, הכשיר אותו להיות אזרח הגון בקהילה וקשוב למסורת הישראלית.

השלב הגבוה במערכת החינוך היתה הישיבה, שבה היו החניכים מעמיקים בתלמוד ובמפרשיו. בערים הגדולות היו הישיבות מרַכזות תלמידים רבים. שלטה מגמה, שכל יישוב יהודי, שיש בו רב, יקיים ישיבה. כשהיו מקבלים רב, היו מַתנים בכתב הרבנות, שעליו ללמד מספר מסויים של בחורים. הקהילה היתה מחוייבת לספק צרכיהם של בחורי הישיבה. היא היתה מטילה על כל אחד מתושביה לכלכל - בהתאם לאמידותו ולפי התור ("יום") - את בחורי הישיבה. באופן זה ניטלה מהצעירים, שהתמכרו ללימוד התורה, הדאגה לפרנסתם.

---

[122] ובהמשך: "על כן נעשה ההרגל בקצתם טבע, וגם כי יגדלו יהיו בועטים במוריהם ופני זקנים לא יהדרו, כי לא למד זה מרבו בנעוריו": **<u>מקורות לתולדות החינוך בישראל</u>**, מבוא, עמ' xx, מאתר HebrewBooks.

כאות להשכלתו התלמודית היה היהודי מקבל תארים שונים מידי הרב: "חבר" ו"מורנו". יש להעיר, שהיהודים היו רודפים אחרי תארים אלו והיו משתדלים להשיגם בכל מיני אמצעים ואפילו בכסף. כדי למנוע את השפלת ערכם של התארים היו הקהילות וועדיהן המרכזיים מצמצמים את זכותו של הרב לסמוך מועמדים לא-הגונים בתארים הללו. כך תיקן ועד מדינת-ליטא, שאת התואר החשוב "מורנו" אסור לתת אלא לאותו אדם בלבד, ש"תורתו עיקר ומלאכתו טפילה", דווקא נשוי ודווקא כמה שנים לאחר חתונתו; נדרש גם גיל מינימלי מהמועמד (שלושים שנה).[123] התואר "מורנו" העניק לבעליו זכויות-יתר שונות בקהילה, כגון בבחירות. תלמיד-חכם, שתורתו אומנותו, היה פטור ממסי הקהילה.

בסוף המאה הט"ו התחילו מכהנים בפולין רבנים וראשי ישיבה, שהיו מפורסמים בכל תפוצות ישראל. אחד מהידועים ביותר היה **ר' יעקב פולק** (1460-1530), יליד פולין, שלמד בנירנברג והיה אחר כך ר"ם (ריש מתיבתא, ראש ישיבה) בפראג ובקרקוב.[124] הוא קנה לו שם ב"חילוקים" שבעזרתם היה "עוקר הרים" בהלכה, מאחד רחוקים זה מזה וסותרים זה את זה. מספרים שפעם קרעו תלמידיו כמה דפים מגמרתו, והוא בלימודו לא חש בחסרון וחיבר את שני העניינים הרחוקים.[125] לא כל הרבנים נחה דעתם

---

[123] **פנקס מדינת ליטא**, ועד חאמסק תכ"ז, תקנה תקצ"ב, מאתר HebrewBooks.

[124] לנוסח כתב המינוי של ר' יעקב פולק ל"רב היהודים" מטעם המלך אלכסנדר משנת 1503, ראו: לקט המקורות הנספח ל**בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", בעמ' 236, וכן ריינר ו, **קרקוב**, עמ' 304-305.

[125] מובא ב**שלש מאות שנה של יהדות פולין**, עמ' 14, מפי הריב"ל, **בית יהודה**, שער ט', פרק ק"מ, מאתר HebrewBooks.

משיטה פלפולית זו, שמגמתה היתה לא לגלות את האמת, אלא לחדד את המוח.[126]

תלמידו של ר' יעקב היה **ר' שלום שכנא**, שיצר את המרכז התורני השני אחרי קרקוב - בלובלין; שם יסד ישיבה והנהיג בה את החילוקים. הוא היה משתתף, כנראה, בוועידות הרבנים בזמני הירידים. ר' יעקב ור' שלום שכנא לא חיברו שום ספרים, כוחם היה בפה.[127]

בימיהם הוקם המרכז השלישי בלבוב, שבה הורה בישיבה ארבעים ושתיים שנה **ר' קלמן ווירמייזא**. תלמידי חכמים שנמנו לעיל ותלמידיהם ותלמידי-תלמידיהם הפיצו את תורת רבותיהם בישיבות שיסדו בווילנה, גרודנה, בריסק-דליטא, אוסטראה ועוד.[128]

תלמידו המובהק של ר' שלום שכנא היה חתנו **ר' משה איסרלש (הרמ"א)**; נקרא כך על שם אביו ישראל (איסרל). נולד (בין 1526 ל-1530) בקרקוב ומת בשנת 1572. אביו, כנראה מצאצאי גרמניה, היה ממנהיגי קהילת קרקוב. ר' משה יסד ישיבה, עמד בראשה ותמך בכספו בתלמידים, כי היה בעל נכסים.[129]

---

[126] שולוואס, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 14. ראו גם ריינר II, **קרקוב**, עמ' 43-68. על הביקורת על שיטת ה"חילוקים" ראו **תולדות היהודים בקרקוב ב'**, עמ' 365; אסף, **קיום ושבר ב'**, עמ' 102-107.

[127] **שלש מאות שנה של יהדות פולין**, עמ' 16. ר' שלום-שכנא סירב ביודעין לכתוב ספרי פסיקה, מתוך הכרה בכוחה של המִלה הכתובה; וכלשונו:

"יודע אני דשוב לא יפסקו כי אם כאשר אכתוב, מטעם דהלכה כבתרא, ואין רצוני שיסמוך העולם עלי" (**שו"ת הרמ"א**, סימן כ"ה).

[128] **שלש מאות שנה של יהדות פולין**, עמ' 16-17.

[129] **שלש מאות שנה של יהדות פולין**, עמ' 21; ראו גם שולוואס, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 15.

בימיו פירסם **ר' יוסף קארו** את ספרו "שולחן ערוך", שבו מסר את ההלכות באופן פסוק, ובעבודתו זו התחשב ביחוד בחכמי הספרדים (ר' יצחק אלפסי - הרי"ף, והרמב"ם) - והסיח את דעתו מחכמי אשכנז וצרפת.[130]

הרמ"א כתב על השולחן ערוך "הגהות" ובהן הביא את מנהגי אשכנז ופולניה. הוא היה מקל,[131] חס על ממונם של ישראל. ה"שולחן ערוך" בצירוף הגהותיו של הרמ"א נעשה לספר החוקים של היהודים האשכנזים. הרמ"א היה גם מחבב של הפילוסופיה.

לטיפול בפילוסופיה התנגד בן דורו **ר' שלמה לוריא (מהרש"ל)** בעל "ים של שלמה".[132] היה ראש ישיבה באוסטראה, בריסק, ובסוף חייו בלובלין.

התנגד לשיטת הפלפול, שהנהיג ר' שלום שכנא בישיבת לובלין. כרמ"א קינא גם הוא את קנאת חכמי צרפת ואשכנז, והתנגד לשולחן ערוך. היה מבקר נועז של כל הפוסקים מהגאונים ועד האחרונים, וקיבל כיסוד להוראה את התלמוד בלבד.[133]

---

[130] **שלש מאות שנה של יהדות פולין**, עמ' 33.

[131] הכוונה היא להקלה "בשעת הדחק" (שם, עמ' 34), ולא דווקא בכל ענייני איסור והיתר, שבהם החמיר לעתים כדרך אשכנז.

[132] במכתב לרמ"א, שחלק אחר ממנו נזכר לעיל בהקשר של ידיעת הדקדוק, ושבו הביע כעס גם על "חכמת אריסטו הערל אליו היית פונה בכל פינות", ציין כי -

"יש לי יד [אני בקי] בחכמתם כמותך, אלא שארחיק מהם נדוד... וכדאי לעיין בהם בהליכות לבית הכסא ודומהו...".

כלומר המהרש"ל מצוי אף הוא בתורת הפילוסופיה, אך גורס שאין לערבה בלימוד תורה (**שו"ת הרמ"א**, סימן ו', מאתר HebrewBooks. תשובת הרמ"א שם, סימן ז'). על חיי המהרש"ל ראו שולוואס, שם, עמ' 16; אסף, **קיום ושבר ב'**, עמ' 76-78.

[133] **שלש מאות שנה של יהדות פולין**, עמ' 37, 42-45.

בין יתר הרבנים יש להזכיר את **המהר"ם (ר' מאיר בן גדליה)** מלובלין, שהצטיין בבקיאותו וחריפותו;[134] **המהרש"א (ר' שמואל אליעזר אידלש)**,[135] שהשתדל בעיקר לחדד את זכרונם והבנתם של התלמידים. **ר' יהושע-פאלק הכהן**, תלמיד המהרש"ל והרמ"א, כתב פירוש לחלק "חושן משפט" של השולחן ערוך, שהתייחסו אליו כבר כאל ספר מוסמך; הפירוש נקרא "ספר מאירת עיניים" ולפיכך נקרא מחברו בעל הסמ"ע;[136] הוא היה המחבר של התקנות על הריבית, שנתקבלו ע"י ועד ד' ארצות.

ר' יואל סירקיש,[137] רב בבריסק דליטא וקרקוב, התפרסם בספרות הרבנית בפירושו לארבעה טורים של ר' יעקב בן אשר בשם "בית חדש" ובשאלות ותשובות שלו בשם זה. **ר' מרדכי יפה**, תלמידם של המהרש"ל והרמ"א, חיבר ספרי דינים, וצירף אליהם את הנימוקים של הפסקים (שבעל השולחן ערוך לא הביאם).[138] ספריהם של **ר' דוד הלוי** (בשם "טורי זהב", בקיצור ט"ז) **ור' שבתי הכהן** (בשם "שפתי כהן", בקיצור ש"ך) הינם פירושים לשולחן הערוך, מלאים פלפולים דקים. מן הצורך להזכיר גם את ר' **יום-טוב ליפמן הלר**, בעל הפירוש למשנה "תוספות יום טוב", שכיהן כרב בנמירוב, לודמיר וקרקוב.[139]

---

[134] וביקר גם הוא את הקודיפיקציה: שולוואס, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 18.

[135] נקרא כך על שם חותנתו איידל אשכנזי, שקיימה את ישיבתו בפוזנה: **שלש מאות שנה של יהדות פולין**, עמ' 73; שולוואס, שם, עמ' 18.

[136] עוד על יהושע-פאלק הכהן ראו שולוואס, שם, עמ' 17.

[137] על שם אמו סירקה: **שלש מאות שנה של יהדות פולין**, עמ' 82; שולוואס, שם, עמ' 19. עם פטירתו של ר' יואל סירקיש בשנת 1640 תם למעשה המאבק ב"שולחן ערוך" (שולוואס, שם, עמ' 20).

[138] בשם "לבוש מלכות"; על ר' מרדכי יפה ראו שולוואס, שם, עמ' 17.

[139] על ר' דוד הלוי ור' שבתי הכהן ראו שולוואס, שם, עמ' 20. על ר' יום-טוב ליפמן הלר ראו שם, בעמ' 21.

ספרי הרבנים הם בעיקר: פירושים והגהות לתלמוד, ליקוטי דינים. כשהופיע השולחן ערוך התחילו כותבים עליו פירושים. מלבד זאת תפסו מקום חשוב ספרי השו"ת (שאלות ותשובות): הרבנים היו מקבלים שאלות בענינים שונים מחבריהם, רבני קהילות אחרות, או מאנשים פרטיים; הם היו עונים, ואחר כך היו מלקטים את השאלות בצירוף התשובות ומוציאים אותן לאור. כן הוציאו הרבנים ספרי דרוש על התורה, דרשות לשבתות וחגים.

לירידים, שהתקיימו בלובלין ובירוסלב, היו באים הרבה רבנים, וכפי עדות אחד מסופרי התקופה ההיא "יש מעט קט בזמנינו זה אשר ראה כינוס צדיקים, אשר היה נאה להם ונאה לעולם"134[140]א ככינוסים בירידים. ראשי הישיבה היו באים עם תלמידיהם לירידים. לתלמידים היתה אז מזדמנת שעת כושר להקשיב לשיעוריהם של תורנים מערים אחרות ולהרחיב על ידי כך את אפקיהם. הרבנות היתה בדרך כלל כהונה מכובדת, מכבדת ומפרנסת את בעליה. אורח מחו"ל, ששהה בפולין, כתב כי -

"האיש הנבון הפיקח יבקש דבר חכמה שבו אומנות להחיות ולהתפרנס בטהרה כאשר הם ראשי ישיבות במדינת פולין, שלהם עושר ושררה".[141]

ר' נתן הנובר (שכתב את הספר "יְוֵן מצולה", כרוניקה על גזירות חמילניצקי) מספר:

---

[140] 134א ראו מנחם מענדל זלאטקין, **שמות הספרים העברים**, עמ' 252, מפי ר' אליהו מלובלין, המקור בספר **יד אליהו**, עמ' 8, מאתר HebrewBooks. סנהדרין ע"א ע"ב: "כינוס לרשעים - רע להן ורע לעולם, ולצדיקים - הנאה להן והנאה לעולם".

[141] מצוטט אצל הורודצקי, **שלש מאות שנה של יהדות פולין**, עמ' 19, מפי ר' יש"ר - יוסף שלמה דלמדיגו (הרופא) מקנדיה. המקור בספר **אילים**, עמ' 92-93, מאתר HebrewBooks.

"מי שהיה לו מנה יפה, תרנגולים פטומים... מכבד בו לראש הישיבה... והיה לו מקל ורצועה להכות וללקות ולקנוס ולעשות חרפות לעוברי עבירה".[142]

אף כי שלט העקרון של "תורה לשמה" היה ללימוד התורה ערך שימושי: היה מביא תועלת לעוסקים בו, גם משטר החברה היהודית בפולין וצרכיה הכלכליים הזקיקו את הפצת ידיעת החוק העברי. החוק העברי היה השליט ביחסים שבין היהודים, ולפיכך היה מן הצורך להקנות את ידיעתו להמוני צעירים, שהתעתדו למלא תפקידים של חברי בתי הדין, של פרנסי הקהילה או נציגיה בבית משפט הווֶייבודה. הסוחר, שבחר לו חתן מבין בחורי הישיבה, היה על ידי זה לא רק מקיים את המצווה של השתדכות עם תלמיד-חכם, אלא רוכש לו על ידי כך יועץ משפטי בכל עסקיו. כמה מהרבנים וראשי הישיבה היו מנצלים את השפעתם ושלטונם לצרכים אישיים. **המהרש"ל** כותב עליהם:

"בעוה"ר (בעוונותינו הרבים) הנסמכים מרובים והיודעים מועטים ונזוחי [זחוחי] הדעת (הגאוותנים) נתרבו, שאין אחד מכיר מקומו, ומיד כשהוא נסמך מתחיל להשתרר ולקבץ בחורים בהון עתק, כדרך השרים, ששוכרים עבדים לרוץ לפניהם. וכן יש זקנים, בעוה"ר... המשתררים על הציבור ועל הלומדים ומחרימים ומתירים ומסמיכים לתלמידים, שלא למדו לפניהם, רק מקבלים תשלומים וגמולים ולהנאתם דורשים כל הימים".[143]

---

[142] **יון מצולה, עמוד התורה**, ב"סדרי חינוך וקהילה בפולין במאה ה- 17", מאתר "דעת". מקור השם: "טבעתי ביֵון מצולה ואין מעמד, באתי במעמקי מים ושִבּלת שטפתני", תהלים ס"ט, ג'.

[143] **ים של שלמה**, בבא קמא, פ"ח, דף צ"א, סימן נ"ח.

אין ספק, שבתקופה זו היו פורצי הגדר ממין זה נדירים מאד. יהודים, שלמדו רפואה בחו"ל, ביחוד בפדובה (איטליה), הביאו נטיה לפילוסופיה. אבל היא לא זכתה להתפשטות יתרה בפולניה. הרמ"א אמנם טיפל בפילוסופיה, אבל רק לשם שעשועים, והיה משוכנע, שהיא מזדהית עם הקבלה. סבר, שבתלמוד כלולות כל החכמות, ומחבריו ידעו יותר מחכמי הגויים.[144] **ר' מרדכי יפה** עסק גם כן במקצת בפילוסופיה. ללימוד הפילוסופיה התנגד ביחוד המהרש"ל. במחצית המאה הט"ז פרץ פולמוס חריף בדברים ובכתב בנוגע להכשר לעסוק בחקירה חפשית. חכם אחד דרש בפוזנה לאסור קריאת ספרים חוץ מהתלמוד (1559). נגד הקנאי הזה יצא בדברים חריפים **ר' אברהם הורביץ**, אבל גם הוא התחרט בזקנותו על שהגן על החקירה החפשית.[145]

המצדדים בחקירה חפשית לא רבו אז בקרב יהודי פולין, אבל קמו אז אנשים, שהתנגדו לדווקנות הרבנית מטעמים אחרים: הם לא מצאו חפץ בפלפולים ובדינים היבשים, באותיות המתות של התלמוד ומפרשיו; הם חיפשו שדה עיון, שבו ישתחררו מהתחומים השכליים, ויוכלו ללא מעצור

---

[144] שלמה מימון מתאר הלך רוח זה בדברי אביו, שראהו מצייר ואמר לו:

"וכי רצונך להיות צייר? עליך ללמוד גמרא ולהיעשות רב. מי שמבין את התלמוד, מבין את הכל" (**מימון**, עמ' 34).

[145] **<u>שלש מאות שנה של יהדות פולין</u>**, עמ' 105-108; "החכם הקנאי" הנזכר כאן הוא ר' אהרן בן גרשון לנד, שאמר את דבריו במסגרת דרשה פומבית בשבת הגדול, שנת שי"ט. ר' אברהם הורביץ השיב לו על כך, אכן בחריפות, כמצוטט שם, עמ' 106:

"...מה שאמר החֲמוֹר שאין מותר ללמוד רק התלמוד לבד, זה סותר באמת למה שאמר הכתוב: 'ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים' [דברים ד', ו']. וזה כי אף אם נהיה בקיאים בכל חדרי התלמוד לא נֶחְשֵב בזה חכמים לעיני העמים....".

להיסחף בזרם הרגשות והדמיון. הם האמינו לא בחקירה חפשית, כי אם בהשראה ממעלה. הזרם הזה היה זרם הקבלה, שהובא גם הוא לפולין על ידי הצעירים, שלמדו רפואה באיטליה.

המקובל הטיפוסי הראשון בפולין הנהו **ר' מתתיה ב"ר שלמה דלקרוט**. נולד בפולין (באיזו שנה ובאיזו עיר - לא ידוע). השתלם בקבלה הספרדית. לפי השקפתו צריך האדם לטהר את גופו ואת נפשו. אם ישתלם בחסד וצדקה יעורר את שפע החסד והצדקה שלמעלה; האדם יכול להשפיע בעולמות העליונים והתחתונים.[146]

הקבלה העיונית והמעשית (מייסודו של האר"י - **ר' יצחק לוריא אשכנזי**) החלו לצוד להן נפשות ברחוב היהודי בפולין. הרמ"א האמין, שבעזרת הקבלה אפשר להשביע את שרי-מעלה. אולם דעתו לא היתה נוחה ממעוטי הידיעות, הקופצים ומעיזים ללמוד קבלה, וגם חשב, שאין דבריה מכריעים בהלכה. לעומתו היה ר' מרדכי יפה נותן למנהגים שונים נימוקים ע"פ הקבלה ועל פיה הכניס אפילו מנהגים חדשים.[147] המהרש"א האמין בגלגול נפשות.[148] כששמע ר' יואל סירקיש, כי רופא אחד באמסטרדם מתלוצץ על הקבלה, כתב, כי הוא חייב נידוי (חרם) בכל החומרות היותר גדולות.[149]

הנציגים המובהקים של הקבלה הלוריאנית (המעשית) הם **ר' ישעיה הורביץ, ר' נתן שפירא ור' שמשון מאוסטרופולי.**

ר' ישעיה היה בנו של ר' אברהם הורביץ הנזכר לעיל, שהגן על החקירה החפשית; היה תלמיד המהר"ם מלובלין, כיהן כרב בכמה קהילות בפולין,

---

[146] שם, עמ' 98-100.

[147] שם, עמ' 53.

[148] שם, עמ' 81.

[149] שם, עמ' 134.

אחר כך בפרנקפורט [דמיין], ובפראג ועלה לבסוף ארצה; מת ונקבר בטבריה (1630). התפרסם ביחוד ספרו "שני לוחות הברית" ומחברו נקרא לפיכך בעל השל"ה. בספר יש התנגדות חריפה לחקירה החפשית, ולחסידיה, כגון הרמב"ם, הראב"ע (ר' אברהם אבן-עזרא). לא על ידי ידיעות וחקירות אפשר לעבוד לאלהים. אפשר לעבוד על ידי המעשה, אבל צריכה להיות גם כוונה. במשך כל החיים יש להלחם ברוחות והמזיקין, האורבים על כל מדרך כף רגל, על האדם להרבות בתעניות, "ויזכיר [יזכור] בימי בחרותו ימי זקנתו, ובימי גבהותו ימי שפלותו".143[150]א מהדיבור עדיפה השתיקה. המחשבה צריכה להיות "קדושה וטהורה ונקיה בכל עת ו[בכל] רגע".[151] יש ללבוש שק, לשבת בעפר ולבכות על העוונות.

ר' נתן שפירא (1585-1633) הרצה את שיטתו בספרו "מגלה עמוקות". הוא זכה לביקוריו של "מגיד" (מלאך או צדיק, שבא מהשמים ומגלה סודות נוראים) - אליהו הנביא. לפי השקפתו, תפקיד של ישראל מאז נהיה לגוי, הוא לברר את הבר מתוך הפסולת, להעלות את הניצוצות הטהורים המשוקעים בתוך הטומאה. כדי לתקן את הנשמה החוטאת של האדם יש שנכנסת לתוך גופו נשמה נוספת, העוזרת לחברתה כדי להיתקן; תופעה זו נקראת בשם "עיבור".[152]

---

[150] 143א "...ובימי שמחתו ימי אנחתו ובימי חופתו ימי חרפתו ובימי טובו ימי מכאובו ובימי הונו ימי אונו ובימי הודו ימי אידו ויכנע על עוונותיו ויתחרט על כל פשעיו וזדונותיו...": **שני לוחות הברית**, מסכת יומא, עמוד התשובה ס"ח (בחלק השמאלי), מאתר HebrewBooks.

[151] **שני לוחות הברית**, שער האותיות (בחלק השמאלי, למטה); וכן בהפניות אצל הורודצקי, **שלש מאות שנה של יהדות פולין**, עמ' 125-127 (הערות 1-4); דובנוב כותב כי הספר מצטיין "בעושר הרעיונות ובבלבול ההרצאה": **דברי ימי עם עולם ו'**, עמ' 150.

[152] **מגלה עמוקות**, אופן כ"ה, מאתר HebrewBooks; וכן בהפניות אצל הורודצקי, שם, עמ' 128-130; שפירא עסק, כמו מקובלים רבים, גם בגימטריה, ושם הספר "מגלה

ר' שמשון בן הרב פסח מאוסטרופולי השפיע על העם בהתנהגותו יותר מאשר בתורתו. הוא צם, עינה את נפשו; גם אליו היה מופיע מלאך מגיד. הוא נהרג בפולנאה על ידי הקוזקים בשנת ת"ח.[153]

משום קפדנותם של הרבנים לא עסקו היהודים בחכמות חיצוניות. חכם אחד, שביקר בפולין בשנים 1620-1624 כתב:

"הנה החשך יכסה ארץ - לא ידעתי מבני עמי חוקר ודורש בחכמת הלימודים".146[154]א

עמוקות" שווה בגימטריה ל"ר' נתן" (שהוא 700; וראו **תולדות היהודים בקרקוב א'**, בעמ' 373).

[153] שלום, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 38. לטענת שלום, לציטוטים של ר' שמשון מאוסטרופולי בשם קבלת האר"י לא היה זכר במקורות עצמם, ולמעשה היו אלו חידושים שלו. שם, עמ' 38-39. על מותו מספר ר' נתן-נטע הנובר בספר **יון מצולה**, בפרק ז' - גזרה דק"ק פולנואה:

"...והיה בתוכם איש אחד חכם ונבון ומקובל, האלוקי ושמו מוהר"ר [מורנו הרב ר'] שמשון מק"ק [קהילת קודש] אוסטרפאלי, ובא מלאך המגיד אליו בכל יום ולמד עמו סתרי תורה. ועשה המקובל הנ"ל פירוש על הזוהר על פי קבלה מהאר"י ז"ל, ולא זכינו שיבוא להדפוס. ואמר לו המגיד לפני הגזרה שיעשו תשובה גדולה שלא תבוא כך הגזרה רעה. ודרש כמה פעמים בבית הכנסת, והזהיר לעם שיעשו תשובה על הצרה שלא תבוא. וכן עשו תשובה גדולה בכל הקהילות, ולא הועילה, כי כבר נחתמה הגזרה הרעה. וכאשר באו האויבים וצרים על העיר, נכנס המקובל הנ"ל לבית הכנסת, ושלוש מאות בעלי בתים עמו, כולם חכמים גדולים וכולם מלובשים בתכריכים ובטליתות על ראשיהם, ועסקו בתפילה גדולה עד שבאו האויבים לעיר, ונהרגו שם כולם בבית הכנסת על אדמת קודש הי"ד. וכמה מאות שלא הרגום, הוכרחו להמיר דתם, וכמה מאות הלכו בשבי אל הקדרים [הטטרים]." (מופיע גם אצל הורודצקי, **שלש מאות שנה של יהדות פולין**, עמ' 133).

[154] 146א **שלש מאות שנה של יהדות פולין**, עמ' 138, מפי ר' יש"ר מקנדיה. המקור (בנוסח שונה מעט): ספר **מעין גנים**, הקדמה, עמ' 131, מאתר HebrewBooks.

מהלימודים החיצוניים הותר לעסוק רק ברפואה. היהודים לא נתקבלו לאוניברסיטות בפולין, ובחו"ל כמעט רק המכללה בפדובה פתחה את שעריה בפניהם. לפולין באו גם רופאים, שנולדו בחו"ל. כמה מהרופאים היהודים שימשו כרופאים בחצר המלך.

בחכמת החשבון וההנדסה עסקו היהודים רק עד כמה שזה נגע לתלמוד. אומנות למדו היהודים באופן שימושי. השוולים למדו אצל בעלי מלאכה ותיקים; בתי ספר טכניים לא היו אפילו לנוצרים בפולין. איפה יכול יהודי להתמחות "בבניין גשרים, קבועים כניידים; קבועים בקצותיהם, אבל נפתחים באמצע להעברת ספינות בעלות תרנים גבוהים" - קשה לדעת; אולם ידוע, שבמלאכה זו הצטיין **מנדל בן יצחק**, שהשתתף במסע המלחמה של סטפאן באטורי כנגד מוסקבה.[155] ליהודי זה היו כפופים המוני מסגרים, חרטים, נגרים; הוא היה מדריכם בבניית גשרים ומעברות להעברת הצבא. אחרי כמה שנים היה יהודי זה ממקורביו של הדוכס האוסטרי **מכסימיליאן**, שהיה מועמד לכסא המלוכה אחרי מותו של סטפאן באטורי. אחר כך הציע לקיסר **רודולף השני** לבנות לו גשר חזק על פני הדונאי [דנובה], וכתשלום מלאכתו לא ביקש אלא רשיון לגבות מכס מסוים מכל העגלות העוברות על הגשר. כשהצעתו נדחתה חזר לקרקוב.[156]

השפה הפולנית היתה שגורה בפי היהודים, אולם לא ידעו לכתוב בה. בתעודות הפולניות ובפנקסי המשרדים הפולניים היו היהודים חותמים בעברית; לעתים רחוקות נמצאת תעודה חתומה על ידי יהודי בפולנית. אולם הפולמוס כלפי עיקרי הדת היהודית הכריח אחדים מהיהודים להתעמק

---

[155] בלבן III, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 36; **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 131 (מכונה שם מנדל איזאקוביץ', כלומר בן יצחק); וראו גם שלום בארון, **קיום ושבר א'**, עמ' 109.

[156] **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 132.

בידיעת השפה הפולנית. כך כתב **יעקב מבלז'ץ** ספר בפולנית, שבו הדף את ההתקפות על דת ישראל שהתקיף האריאני (נוצרי המתנגד לאמונת השילוש) **צ'כוביץ'**.[157]

בשביל המון העם וביחוד בשביל הנשים, שלא ידעו עברית ולא היו מוכשרים[158] להתעמק בקבלה ובתלמוד, נוצרה ספרות דתית ביידיש. בפולין נפוצו גם ספרים ביידיש, שנתחברו בחוץ לארץ. ביחוד היו מתרגמים את כתבי הקודש, פעמים בצירוף אגדות. אולם נתחברו גם ספרים מקוריים, המטפלים בשאלות המוסר. הספר היידי הראשון, שזכה להידפס, היה המילון היידי-עברי לתנ"ך "ספר של אנשל", שהופיע בקרקוב בשנת 1534.[159]

בקרקוב הופיעו בשנת 1571 תרגומים של "יהודית" ו"שושנה", בשנת 1586 [נדפס ספר] ישעיה עם קטעים מפירושו של **ר' דוד קמחי**. **יעקב בן-יצחק** איש יאנוב חיבר את "צאינה וראינה" - סיפורי התנ"ך בצירוף

---

[157] הכוונה היא לספר "שיחות נוצריות" 1575) Rozmowy Chrystiańskie) של מרצ'ין צ'כוביץ' ולספר "תשובת יעקב היהודי מבלז'ץ לדיאלוגים של מרצ'ין צ'כוביץ'" Odpis Jakoba Żyda z Bełżyc na Dyalogi Marcina Czechowica) 1581), הקישורים לצילומים מאתר הספריה הפולנית; וראו גם: **דברי ימי עם עולם ו'**, עמ' 210.

[158] במובן של הכשרה ולאו דווקא של כישורים.

[159] במהדורה שנדפסה בשנת 1534 נקרא הספר "מרכבת המשנָה" על שם שתי הלשונות שבו, ואילו במהדורה משנת 1584 הוא מופיע כ"ספר של רבי אנשל": **דברי ימי עם עולם ו'**, עמ' 213. היידיש, שמקורה בשפה שרווחה במחוזות שהיו לימים לגרמניה במאות התשיעית והעשירית ואילך, השתמרה מאות שנים בקרב יהודי אשכנז כשפת הדיבור ואף כשפה שבכתב (כפי שהלאדינו השתמרה זמן רב בקרב יוצאי ספרד). ברוור מונה כמה סיבות לכך: ראשית, בעת שהיהודים התיישבו בערי פולין היו בהן עירונים נוצרים הדוברים גרמנית, ולפיכך יכלו היהודים הפולנים להמשיך לדבר בלשון ארץ מוצאם. טעם נוסף הוא לימוד התורה והתלמוד בלשון זו, כפי שהובא במסורת שבעל פה מגרמניה: **גליציה ויהודיה**, עמ' 135. קישור להשפעת היידיש על העברית, מאתר "השפה העברית".

ליקוטים של אגדות ודברי מוסר מהספרות המדרשית והרבנית.[160] הספר היה חביב על הנשים עד הדור האחרון, נפוץ בכל בית וזכה לעשרות מהדורות;[161] מהדורתו הראשונה הופיעה בלובלין בשנת 1600. לאחר תשע שנים הופיע בפראג ספרה של **רבקה טיקטינר** (מהעיירה טיקטין הסמוכה לביאליסטוק), שהיתה בקיאה בתנ"ך ובתלמוד; שם הספר "מינקת רבקה"; תכנו: התפקידים המוסריים של האשה.[162]

יצא גם תרגום של "חובות [או: חובת] הלבבות" של **ר' בחיי הדיין**, 154א וכן גם אספי "תחינות".154[163]ב נוצרה גם ספרות חילונית, שכללה עיבודים של סיפורי מלכים ופרשים בעקבות הספרות הנוצרית.[164] נתחברו גם משחקי פורים, שתכנם נלקח ממגילת אסתר, מכירת יוסף, מלחמת דוד וגלית ועוד.

התפשטות הספרים, כעבריים כיידיים, היתה קלה ביחוד משום שקמו בתי דפוס בפולין. בשנת 1534 קם בית הדפוס הראשון בפולין. בעלי בתי

---

[160] שיר השירים ג', י"א: "צאינה וראינה בנות ציון במלך שלמה, בעטרה שעִטרה לו אמו ביום חתֻנתו וביום שמחת לבו".

[161] **צאינה וראינה**, מאתר Hebrewbooks; וראו גם **דברי ימי עם עולם ו'**, עמ' 153; פרופ' חוה טררניאנסקי מציינת, כי באחת המהדורות (מהדורת זולצבאך משנת 1692) נאמר כי היא מיועדת גם ל"איש אשר תש כחו כנקיבה..": טורניאנסקי, **פולין 7**, עמ' 62.

[162] **דברי ימי עם עולם ו'**, עמ' 154; ובאתר אנציקלופדיית ייִוואָ: Rivke bas Me'ir of Tikotin. על חינוך נערות ראו גם משה פישר, חינוך הבת באשכנז במאות הי"ב-י"ד, מכלול ז'; א. מ. ליפשיץ, החדר (**התקופה**, ניסן-סיוון תר"ף, ספר שביעי, בחלק ד'), מאתר "דעת".

[163] 154א תרגום יהודה אבן תיבון ל**חובת הלבבות** (מהדורת אינטרנט בעריכת יהודה איזנברג, תשס"ב).

[164] 154ב תפילות נשים ביידיש; וראו השיר "אמא" של המשורר חיים סמיאטיצקי, הערה 395 להלן.

הדפוס היו האחים שמואל, אשר ואליקים העליץ'.[165] שמואל נפרד מאחיו; הללו התנצרו, אף על פי כן המשיכו בהוצאת ספרים עבריים וגם הדפיסו ספרי מסיתים.[166] הואיל והיהודים החרימו את בית הדפוס, מינה המלך ועדת חקירה, שערכה רשימה של כל מלאי הספרים בבית הדפוס וכפתה את היהודים לקחתו ולשלם את המחיר בשיעורים.[167]

בשנת 1547 נוסד בית הדפוס השני בלובלין, אחר כך בזולקווא (ז'ולקוב). כדי לתמוך בתוצרת הדפוס של פולין קבע ועד ד' הארצות, שאסור למכור בפולין את הספרים הנדפסים באיטליה ושדומיהם נדפסים בפולין.[168]

היהדות הפולנית, הודות למערכת החינוך שלה, הצליחה להוציא לא בלבד מורים ומדריכים בשביל צרכיה שלה, אלא אף מאורות לכל הגולה; היהודי הפולני, חרף חד צדדיות השכלתו, היה מוכשר להסתגל לתנאי זמנו ומקומו, לדאוג לצרכיו החמריים הפרטיים, לשאת בעול צרכי הציבור ולהמשיך את שלשלת המסורת הלאומית והדתית.

---

[165] כגון "שמואל בוך" ו"מלכים בוך": אסף, **פולין 5-6**, בעמ' 67.

[166] מקור השם כנראה בעיר הַליץ' (Halicz), בירת נסיכות הליצ'ינה או גליצ'ינה במאות ה-11-12, נסיכות שמשמה נגזר מאוחר יותר השם גליציה: אסף, **פולין 5-6**, עמ' 77.

[167] בלבן III, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 32. האחים נקראו, לאחר התנצרותם, פאוול, אנדז'יי ויאן: **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 106.

[168] פיוטר גאמראט, הבישוף של קרקוב, הוא שאילץ את קהילת קרקוב לקנות את כל מלאי הספרים: בלבן V, שם, עמ' 77; **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 107, 382.

פרק ז: הליכות יום יום

את מרבית שעות היום, את מרבית ימי השבוע, היה היהודי הפולני מקדיש לחיפוש פרנסה. אבל תמיד היה משתדל לשייר כמה שעות בשבוע ללימוד התורה, לעיון בספר דתי או לצרכי ציבור. אפילו נחותי הדרגה, הרוכל או האומן הפשוט, שלא הורשה להם להשמיע את דעתם בענייני הקהילה ביחד עם הלמדנים והאמידים, היו מוצאים מוצא למרצם הציבורי ב"חברות הקדושות".

לחברות אלו היו מטרות שונות, כלכליות, דתיות, תורניות וכן הלאה. האומנים נשתייכו לחברות בעלי מלאכה, שהתעסקו ביחוד בהסדרת התוצרת ותנאיה, בשיפור מצבם החמרי של חבריהן; אבל הן היו מקיימות גם שיעורים בשבילם, לפעמים היו להן גם רבנים מיוחדים. למטרות תורניות היו מוקדשות חברות כגון "עין-יעקב", "ש"ס", "תהלים" וכדומה, שבהן התלקטו האנשים, שרצו לעסוק בתורה, כל אחד כפי דרגת הבנתו, כיוון התעניינותו וזמנו הפנוי.[169]

תפקידי צדקה היו מוטלים על חברות הכנסת-כלה, ביקור חולים, ששמותיהן מעידים על מטרותיהן. החברא קדישא (להלוויית מתים) היתה מקיימת גמילות חסד של אמת לנפטרים. החברות היו מעין קהילה בזעיר אנפין, כי גם בהן היו מתקיימות בחירות, גם בהן היו פרנסים, גבאים,

[169] **פנקס ועד ארבע ארצות**, שנת שנ"ד, עמ' 7.

שמאים, וכל רודף אחרי שררה היה יכול להשיגה בתחומי החברה במאמצים ידועים.

עסקיו של היהודי היו מכריחים אותו להרבות בנסיעות. בנסיעותיו היה צפוי לסכנות רבות מידי הטבע ומידי האדם. בפולין היו הדרכים מקולקלות ומכבידות את הנסיעה. קלקול בכלי הרכב היה מכריח את הנוסעים ללון באמצע הדרך. נוסף לזה היו שודדים אורבים ביערות. להרפתקאות הללו יש להוסיף את העובדה, כי ביהודים היו פוגעים לרעה לא רק שודדים "מקצועיים", כי אם צוררי ישראל סתם.

בבואו לאיזו עיר היה היהודי נתקל בהֶגְבֵּלים, שחלו על האורחים הן מטעם הרשות הנכרית והן מטעם הקהילה. לאדם, שלא היתה לו חזקת הקהילה, אסור היה לשהות בעיר, כרגיל, יותר משלושה ימים. אסור היה לו למכור סחורות או לקנותן. רק בימי שוק וירידים היו הֶגְבֵּלים מצטמצמים. אולם יש להדגיש, שהקהילה היתה דואגת למצבם של האורחים הבלתי אמידים. מחובתו של פרנס החודש היה לאכסן את תלמידי החכמים העוברים דרך העיר; האורחים הפשוטים היו פונים אל השמשים והגבאים, והיו מקבלים מהם כרטיסים (בילעטן), שעל פיהם היו בעלי הבתים מקבלים - לפי תור קבוע - את עוברי האורח לביתם ומכלכלים אותם.

למרות בסורתם [נטייתם שלא] לנסוע, היו בדרכים ובפונדקים מצויים תמיד עוברי אורח יהודים. זה היה נוסע ליריד, זה לבית דין ממשלתי או ישראלי [הפוסק לפי דיני המשפט העברי]. היו נוסעים שתדלנים, פרנסי גליל למושב הוועד, שדכנים; חולים היו נוסעים אל רופא מומחה; תקופי "דיבוק" אל בעל-שם מפורסם, שיגרש את הדיבוק על ידי השבעות או קמיעות; עגונה - אל איזה רב וגאון לשפוך לפניו את קשי-שיחה ולהמריצו, שיתיר את כבליה.

לפני החגים, ביחוד לפני ימים נוראים, היו ה"ישובים" (יושבי הכפרים) נוסעים לחג אל העיר הסמוכה בכדי להתפלל בבית הכנסת ולקלוט

מהאווירה היהודית מזון רוחני לכל ימות השנה. בדרך כלל היה היהודי מעדיף לשבת בביתו, להיות שרוי בתחומי עיר מושבו, מוסדותיה ורחובותיה על כל מעלותיהם ומגרעותיהם.

הרחובות היהודיים לא היו טובים ולא גרועים יותר מהרחובות הנוצריים; אי נקיון שרר על פי רוב בכולם. מקרי "עיפוש", "אוויר" (כפי שקראו אז למגפות)[170] היו שכיחים בפולין כמו בארצות המערב. כשמגפה היתה פורצת, היתה בולעת קרבנות לאלפים ולרבבות. לטיפול בחולים מחוסרי אמצעים היו הקהילות שוכרות רופאים מיוחדים וגם משלמות בעד תרופותיהם לרוקחים, שמספרם לא היה קטן ברחוב היהודי.

כבית חולים היה משמש ה"הקדש". בריפוי חולים היו מטפלים לא רק הרופאים, כי אם גם חובשים, גלבים. רבים מהם - אפילו מהרופאים - לא קיבלו השכלה סדירה, אלא השתלמו במקצועם באופן שימושי או על פי ספרים. נפוצים היו ספרי רפואה פופולריים; בכמה מהם היו המחלות והרפואות סדורות לפי הא"ב. סגולה בדוקה כנגד מרבית המחלות היתה הקזת דם.161[171]א לא בכל יום היה מותר, לפי האמונות של הזמן ההוא, לנקוט אמצעי זה; היו נפוצים לוחות, שבהם היו רשומים הימים בשבוע, בחודש, בשנה, שבהם היתה הקזת הדם מסכנת את החולה. עוד הרבה אמונות הבל היו נפוצות בקשר למחלות וריפויין. האמינו בבעלי-שם, ידעונים, שבידיהם להוליד מרעין בישין בתחבולות שונות. אולם הם יכולים גם להביא מזור למחלות שונות או להעבירן לאנשים אחרים.

---

[170] בלבן IV, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 55. חברות כאלו נתגבשו גם בארץ, כגון אלו שעל שמן קרויים הרחובות **חברת תהלים** ו**חברת ש"ס** בירושלים, מאתר עיריית ירושלים.

[171] **תולדות היהודים בקרקוב א'**, עמ' 340.

החולה, הרוצה להעביר מחלה, צריך ליצור את תמונתו של איש אחר, לגעת בתמונה, והאיש יינגע על ידי כך באותה המחלה. בריפוי מחלות שולט בין השאר העיקרון: "בדומה מרפאים דומה". אם חלית, למשל, בצהבת, עליך לאכול מאכלים צהובים ואתה מתרפא.161[172]ב בעלי-השם היו משתמשים בקמיעות ובסגולות המסתמכות על הקבלה או השאולות מאמונות הנכרים.

בעלי-השם היו מגרשים דיבוקים, שנטפלו לבני אדם; שדים, שהשתלטו בבתים וביחוד בחורבות. האמונה בכשפים היתה מושרשת בקרב כל שדרות העם הפולני, ובתי המשפט הפולניים הוציאו בעת ההיא הרבה פסקי דין של מוות כנגד מכשפים ומכשפות, שבאו במגע עם השדים או שמכרו את נפשם לשטן.

את החדגוניות בחיי היהודי היו ממתיקים ימי השבת, החגים, החגיגות המשפחתיות. השבת משרה מנוחה והרגשת עילאות ברחוב, בחדר. כל ימות השבוע יונקים מהשבת, שבאה לפניהם או אחריהם. לשבת יש ערך קוסמי: נחים לא רק בני האדם, אלא גם המלאכים מפסיקים את עבודתם. כדאי להביא קטעים מ"שיר ליום השבת" של **ר' מאיר ב"ר שמואל משרברשין** (שנכתב ארמית) ומבליט את הערך שייחסו לשבת בימים ההם:

יומין שיתא דחולא ששת ימי החול

---

[172]161א הקזת הדם היתה שיטת ריפוי מקובלת עוד בעת העתיקה. על רקע דיון בסוגיה האם ראוי לרפא אדם חולה או שיש להותיר זאת לחסדי שמיים בלבד, נאמר בתלמוד, כי -

"הנכנס להקיז דם אומר יהי רצון מלפניך ה' אלוהי שיהיה עסק זה לי לרפואה ותרפאני כי אל רופא נאמן אתה ורפואתך אמת...." (מסכת ברכות ס ע"א, **מאתר** Hebrewbooks).

במאמרו של בני מוזס, "קץ הרפואה המודרנית", הארץ 3.5.05, בחלק "הקזת דם הדדית", מתוארים שני אירועים שקרו ביום 14.12.1799: האחד, משפט-דיבה שבו הוחלט להשית פיצויים על העיתונאי ויליאם קובט, ששם ללעג את הפרקטיקה של הקזת דם; והאחר, מותו של נשיא ארה"ב, ג'ורג' וושינגטון, אחרי הקזת דם מאסיבית, שבאה לרפא הצטננות.

קדם שבת תלתא	לפני השבת שלושה
ותלת בתרא כעיגולא	ושלושה אחריה בעיגול
ינקין משבת דאמצעותא	יונקים מהשבת באמצע
נפקין כרוזין לעילא	יוצאים כרוזים למעלה
מקדש שבתא בקדישתא	מקודשת השבת בקדושה
פסקין לשטט חילא	פוסק החַיִל לשוט
ונחין אדישין באדישתא	ונחים במנוחה שלמה
הלולא למלכא תקיפא	חג למלך הגיבור
בכל אתנשי דינא בישתא	הנה נשכח הדין הרע
ונשמתא לצדיקין איתוספא	ונוספת נשמה לצדיקים
בגונא עלמא דאתא.161[173]ג	מעין העולם הבא.

השיר הזה זכה לפרסום רב וניתרגם גם ליידיש "בשביל האנשים הפשוטים, הנשים והנערות".

החג, שבו היו ביחוד מרבים בשמחה, היה חג הפורים. ביום זה לא היתה השמחה מסויגת בכתלי בית הכנסת או הבית הפרטי. אז היו מתקיימות תהלוכות ברחובות, שרים שירים, הגברים היו לובשים בגדי נשים, והנשים - בגדי גברים; היו שמים פרצופים (מסכות) על הפנים, מתהדרים בכלי זין.

אולם הסגפנים והמחמירים מצאו פגימות שונות במנהגי החג. הצביעו על האיסור של החלפת בגדים בין גברים ונשים. אמנם הרמ"א לא מצא בזה כל אוון:

---

[173] 161ב והשוו לעקרון ההומאופאטי שלפיו 'הדומה בדומה מרפא' (ביוונית: הומאו - דומה; פאתוס - סבל; הסבל דומה למחלה. לפי סקירה היסטורית מתוך אתר האגודה הישראלית להומאופתיה קלאסית). גם ברפואה הקונבנציונלית, כידוע, "חיסון פעיל" מופק מגורם-מחלה מוחלש או מומת.

"מה שנהגו ללבוש פרצופים בפורים וגבר לובש שמלת אשה ואשה כלי גבר, אין איסור בדבר, מאחר שאין מכוונין אלא לשמחה בעלמא";[174]

אבל בעל הב"ח (ר' יואל סירקיש) ובעל הש"ך [ר' שבתי כהן] החמירו ואסרו החלפת הבגדים "אפילו דרך ארעי ובדרך שחוק, שהרי לא חילק הכתוב".[175]

ר' אפרים מלונטשיץ, שהכרנוהו לעיל כאיש שונא רעשנות ובעל מוסר קפדני, התרעם גם על העליצות המופרזת בפורים. הננו מביאים את דברי תוכחתו, שעל פיהם נכיר לא רק את השקפתו אלא גם את מהלך חגיגת פורים:

"ראיתי בימים אלו (בימי פורים), שהוקמו לשמוח בהם לשם שמים ולספר בניסים ונפלאות שעשו לאבותינו בעצם הימים האלו נשמע קול צווחה על היין, ובראש כל חוצות יתהללו, ותיבקע הארץ לקול היוצא מבית בליעתם וישַנּוּ את טעמם ומראיהם לתת על פניהם מסווה עד שנהפך לאיש אחר ואין לו מכיר, כי לכולם יהיה חליפות שמלות היו לנשים, כי על גבר יהיה כלי אשה, וכל הנשים יתנו על פניהם כסות עיניהם עד אשר כל רואיהם לא יכירום ולא ידעו ולא יבינו מי ומי ההולכים עדרים עדרים פעם בחוץ פעם ברחובות אצל כל פנה.... וילכו להם בתופים ובמחולות מפזז ומכרכר בכל עוז ואשה כלי זינה עליה וחמֻשים עלו בנות ישראל מזוינים בכל שלטי הגבורים וכל איש מישראל חרבו עלי ירכו וחיציו שנונות. גם הנערים ישיתו לבם עדרים לבדם בשנותם את טעמם וריחם... ונשמע קולם בבואם קול עֲנות

---

[174] 161ג אלו חלקים מן השיר. הטקסט המלא: מזמור שיר ליום שבת, מאתר HebrewBooks.

[175] **שו"ע אורח חיים**, הלכות מגילה, סימן תרצ"ו, סעיף ח, מאתר HebrewBooks.

חירופים וגידופים כבולות ושחוזות בחרוזים ובדבר הבאי והיתול וצחוק ושחוק עשו להם, כל השומע יצחק, גם אלה ביין שגו בשיכר תעו מדרך השכל, ישתו וישכרו עד אשר לא ידעו בין ארור המן לברוך מרדכי... הכזה יהיה יום משתה ויום רצון לה'?".[176]

היו שמחים ומתענגים גם בהזדמנויות אחרות, כגון בחגיגות משפחתיות. לפעמים היו מזמינים לסעודות ליצנים לבדח את הקהל, ואחד הרבנים מצא מקום להקפיד גם בזה:

"יש עוון גדול במה שלוקחים על הסעודה אדם ליצן א' [אחד] ועושה צחוק בפסוקים... אשרי אנוש לא יעשה זאת".164[177]א

לשמח את הקהל היו משמשים המנגנים, שנמצאו במספר רב ברחוב היהודי. ידוע, שמְצילְתָן יהודי אחד השתתף בגַיִס של וואלנשטין, המצביא הקיסרי הידוע ממלחמת 30 השנה.

בחגיגות אלו החלה להתפתח הדרמה העממית העברית. צורתה היתה, לדעת החוקרים, שאולה מהעמים הנכרים. הנושאים היו לקוחים מההיסטוריה הישראלית, מהתנ"ך, מהתלמוד (סדום ועמורה, עקידת יצחק, מכירת יוסף, יציאת מצרים, משה רבנו, שמואל ושאול וכן הלאה).

לפעמים היה תוכן ההצגה ויכוח בין שתי מידות מוסריות מואנשות, כגון בין היצר הטוב והיצר הרע. בהצגות יש למצוא לפרקים אקטואליזציה. כן ידוע, שכאשר נבחר למלך **סטפאן באטורי**, ועל ידי זה נדחתה המועמדות

---

[176] **שפתי כהן, יורה דעה**, סימן קפב (ז), מפי ר' אליעזר ממץ ב**ספר יראים** (שפה-שפו), מאתר HebrewBooks.

[177] **עוללות אפרים**, מאמר ש"ט. על ה"פורים-שפיל" (משחקי פורים), ראו באתר אנציקלופדיית ייִוואָ: Purim-shpil.

של איבאן האיום הידוע כשונא היהודים, ערכו צעירי היהודים בבריסק ביום הפורים (1577) הצגת קומדיה, שבה הופיע המן בקלסתרו של השליט המוסקובי [הצאר הרוסי]. בהצגות היהודיות היתה באה כמעט תמיד לידי ביטוי השקפת העולם כי למרות היסורים והסבלות ניצל תמיד הצדיק; כמו שיצחק ניצל בעקידה, כמו שדוד ניצח את גלית וכן הלאה וכן הלאה - כן גם ישראל יזכה לגאולה שלמה.

השקפת העולם המוסרית היתה תמיד נר לרגלם של יהודי פולין. אמנם בקרבם קמו כמו בכל חברה וחברה עושקים ומנצלים, פושעים פליליים. אולם עיון בפנקסי הקהילה ובפנקסי משפט הוֹיְיבודה מראים - בהשוואה למצב בחברה הנוצרית - עבריינות זעירה מאד בקרב האוכלוסיה העברית.

למרות תהום השנאה, שהפרידה בין היהודים לבין שכניהם, ניכרה על היהודים השפעת הסביבה. משטר הקהילה והארגונים הגליליים דלה ללא ספק קווים רבים ממשטר הממלכה הפולנית (העירייה, הסיימיק, הסיים). לשפת הדיבור (היידיש) נכנסו הרבה יסודות פולניים, ביחוד מונחים הנוגעים לחיי המסחר, המדינה (פקידים, פעולות משפטיות), שמות בגדים. היהודים שגרו בכפרים היו לפעמים שוכחים את שפת דיבורם ומדברים פולנית או רוסית. אולם מקרי טמיעה לשונית אלה היו נדירים. אין לפסוח על השפעתם של היהודים על השקפותיהם של כמה נוצרים: ידועים מקרים, שנוצרים כפרו באלהות ישו, ואז האשימו את היהודים בגרימת כפירה זו.[178]

---

[178] 164א באר היטב, שו"ע אורח חיים, הלכות תשעה באב תק"ס (ז).

תקופה שלישית:

עד אבדן
פולין

פרק ח: מָגוֹר מחוץ

(עד שנת 1772)

טמטום של כל שדרות העם הפולני מציין את התקופה הזאת.[179] אחרי "תור הזהב", שחל בספרות הפולנית במאה הט"ז, חל שפל כביר בספרות ובכל התרבות. אדיקות דתית, אמונות הבל, משפטי מכשפים וחריצת דינם למוות השתרשו והשתגרו בעונה זו.[180]

קשה לקבוע, האם הבערות של כל המעמדות גרמה את אנוכיותם, או אנוכיותם גרמה את טימטומם. נמצאו אז אנשים, שאם הם בעצמם לא האמינו בדברי ההבל, הצליחו לנצל את אמונתם של האחרים לטובתם. הכמרים, אם משום סינוור, אם משום רדיפה אחרי עמדה מכובדת ומרכזית בעם, הפיצו בלי הפוגות קנאות דתית ושנאה לבני העמים הזרים.

כדי להלהיב את הרוחות המציאו בכל שנה ושנה עלילות דם נתעבות חדשות על היהודים, וגרמו את מותם של מאות קדושים מתוך עינויים מבעיתים; רק אלה, שקיבלו את הדת הנוצרית, היו זוכים להמתקת ייסורי

---

[179] משום כך אסר ועד מדינת ליטא לעסוק בגיור, שכונה "עסק הספחת": **<u>פנקס מדינת ליטא</u>**, ועד ת"ד, תקנה ת"י:

"שלא יבוא [ו]יעלה על לב שום אדם הן יחיד הן רבים להתחיל בעסק הספחת, כי כל הוצאות והיזקים שיגיעו ח"ו [חס וחלילה] מזה הכל מידו יבוקש ולרדפו כדין רודף...."

[180] נראה שהכוונה כאן ל"טמטום" במובן של אטימות רגשית וקהות חושים - לאו דווקא לטיפשות.

המוות או אפילו לחנינה גמורה. העירונים ניצלו את האנטישמיות והצליחו להגביר את התחוקה הגזעית, שחסמה בפני היהודים את הדרך להרבה מקצועות פרנסה.

גם פגיעתם של האצילים היתה רעה ביהודים. הם נהנו בתקופה זו מ"חירות זהב", הגבילו עד אין שיעור את סמכות המלך. הונהגה זכות "ליברום וטו", שלפיה היה ציר יחיד בסיים רשאי לבטל את החלטות הסיים ולפרקו לגמרי. אצילים רבים השתמשו בחירות זו לבִצעם הפרטי. הם הביטו על "יהודיהם" רק כעל מקור הכנסה. הם לא יכלו להתייחס באופן אנושי כלפי היהודים, בשעה שבאֶָרים הנוצרים היו רודים באכזריות.

נעשו נסיונות להכריז על היהודים כמשועבדים לקרקע כמו האיכרים (שלא היה להם מכבר חופש התנועה). המלך, אף אילו רצה לעזור ליהודים, היה מוגבל בסמכותו. משום אהבת הבצע לא הראו האצילים נכונות מיוחדת לתרום מכספם לצרכי הממשלה, ולפיכך הותקנו צמצומים בתקציב הממלכה. האוצר היה תמיד ריק, צבא סדיר כמעט שלא היה במציאות.

בין האצילים שררו מדנים, שהיו מביאים לידי "קונפדרציות" (בריתות אצילים לשם הגשמת מטרות פוליטיות, כרגיל בכוח הנשק), לידי מלחמות אחים. דיכוי האיכרים, שלא יכלו לאהוב משום כך את [בני] מולדתם, ביחוד אם לא היו פולנים, היה גורם מרידות תכופות של המעמד היותר מושפל, שלא היה לו מה לאבד חוץ מכבליו.[181]

המעצמות השכנות לא החמיצו את ההזדמנות וניצלו את התוהו ובוהו השורר בפולין, את ההתנגשויות הפנימיות, את חוסר אהבת המולדת בקרב

---

[181] מאהלר מספר על עשרות איכרים ואיכרות חפים מפשע שהועלו על המוקד בעוון כישוף או "התרועעות עם שֵד": מאהלר, **קיום ושבר א'**, עמ' 245. כמה גזרי דין כאלו מתוארים בפירוט אצל בלבן, **<u>לתולדות התנועה הפראנקית</u>**, חלק ראשון, עמ' 37, מאתר HebrewBooks.

המנהיגים ומונהגיהם, את רפיון כוחה הצבאי והיו פולשות אליה לעתים תכופות. בגידות המצביאים היו מקילות את תפקיד הפולשים. מצב הדברים המתואר בזה נתן את אותותיו על שדרות העם ופגע גם ביהודים. אולם הם נפגעו שבעתיים: את היהודי האשימו לא רק ברציחות דתיות, כי אם גם בפעילות לטובת האויב.

החלוקה הראשונה של גלילות הסְפָר בפולין (1772) גרמה במידה ידועה להתפכחותם של כמה מהמנהיגים ולחיפוש האשמים האמיתיים בגורלה של המולדת.

אותות שונים בשמים ובארץ (כגון כוכב שביט) באמצע המאה הי"ז, בישרו לכל תושבי פולין התקרבותן של תמורות ונצורות. לסימנים אלה נוספו ברחוב היהודי רמזים רבים, שנמצאו בתנ"ך, בתלמוד, בזוהר. "**בזאת**[182] יבא אהרן אל הקדש" (ויקרא ט"ז, ג'); "בשנת היובל **הזאת** תָּשֻבו איש אל אחוזתו" (שם, כ"ה, י"ג), "באלף שתיתא לזמן ארבע מאות ותְמַנְיָא שְנין יהיו קימין כל דיירי עפרין" (באלף הששי, בארבע מאות ושמונה שנים, יקומו כל דרי עפר), נאמר בזוהר.[183]

אמרות ופסוקים אלה ועוד רבים כמותם הורו, שבשנת ת"ח (1648) יבוא הקץ, ייבנה בית המקדש, תחול תחיית המתים, או לכל הפחות יתחילו "חבלי משיח" היינו הפורענויות, שתקדמנה להופעת המשיח ולגאולת ישראל (גם "חבלי משיח" בגימטריא ת"ח כמו המלים הנ"ל "זאת").

נבואת הפורענויות נתקיימה. פרץ מרד הקוזקים בפולין בראשותו של **חמילניצקי**, שר מאה בצ'יגירין.[184] הוא הלהיב את האיבה, שאיכרי אוקראינה

---

[182] על הרקע למרידות האיכרים ראו **דברי ימי עם עולם**, עמ' תנב.

[183] "זאת" שווה בגימטריה "ת"ח". מובא מפי ר' שבתי כהן (ש"ך), בסוף איגרתו "מגילת עֵיפָה", **דברי ימי עם עולם ו'**, עמ' 27.

[184] **זוהר בראשית** (חלק א', דף קלט, ע"ב).

רחשו אל הפולנים ואל היהודים, וגרם את התמרדותם. החלו מסעות התַרצֵחָה.

מאות קהילות באוקראינה נחרבו. הרבה מהיהודים הספיקו אמנם לברוח לגלילות אחרים או לחו"ל, אבל רבבות נהרגו בעינויים רבים. הרצחנים חסו רק על מי שקיבל את דתם, הדת הפרבוסלבית. אלפים נשבו על ידי בני בריתם של הקוזקים, הטטרים, ונפדו על ידי אחיהם בטורקיה; היהודים העדיפו ליפול בידי הטטרים, שלא רצחו את הנופלים לידם, מליפול בידי הקוזקים.

בכמה ערים החליטו היהודים להתגונן. לפעמים היו מתבצרים בערים יחד עם הפולנים והיו מקבלים מהם הבטחה בשבועה, שלא ייכנעו לאויב המשותף. בעיר טולצ'ין הפרו הפולנים את הברית. הם קיבלו בחשאי הבטחה מהקוזקים, שלא יגעו בהם לרעה, ולפיכך פתחו את שערי העיר. הקוזקים הרגו את היהודים, אבל אחר כך התנפלו על הפולנים באמרם:

"כאשר עשיתם ליהודים והפרתם את הברית, כן נעשה לכם מידה כנגד מידה".[185]

גדודי קוזקים התפרצו גם לרוסיה הלבנה וליטא. חמילניצקי בראש גיס גדול צר על לבוב, והבטיח שיסיר את המצור אם יסגירו לידיו את היהודים.

---

[185] בוגדן (אוקראינית: בוהדן) זינוביי חמילניצקי נולד בכפר שליד העיר צ'יגירין. גרשם שלום מביא מפי ר' שמשון מאוסטרופולי, כי חמיל (חמילניצקי) הוא ראשי תיבות של **ח**בלי **מ**שיח **י**בואו **ל**כם: שלום, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 40. חמילניצקי גורש מאדמתו ונכלא למשך תקופה מסוימת, ולאחר מכן החל בהנהגת המרד: **דברי ימי עם עולם**, עמ' תנג. בנרטיב האוקראיני נחשב חמילניצקי עד היום לגיבור לאומי; עיר באוקראינה קרויה על שמו, ופסלו מוצב במרכז קייב. וראו על חמילניצקי באנציקלופדיית האינטרנט של אוקראינה: Khmelnytsky, Bohdan .

העירייה השיבה לו, שאינה יכולה להסגיר את היהודים, ראשית, משום שאינם כפופים לה, אלא למלך, שנית, משום שהגנו על העיר בנשקם.

אחרי קרבות רבים כרת המלך **יאן קזימיר** (1648-1668) בזבורוב חוזה שלום עם הקוזקים, שלפיו ניתנה להם אוטונומיה רחבה בשלושה גלילות באוקראינה, ולשם נאסרה דריסת רגל ליהודים (1649). אולם החוזה הופר, נתחדשו הקרבות. בחוזה השני בשדה-לבן[186] נתבטל איסור ההתיישבות על היהודים בגלילות אוקראינה (1651).

באו ימי מנוח לממלכה; המלך התיר ליהודים, שהתנצרו מאונס, לשוב לדתם. והנה בשנת 1654 התנפל על פולין המלך הרוסי **אלכסיי מיכאלוביץ'**, שהקוזקים מסרו את עצמם למרותו. הקוזקים התחילו שוב עורכים טביחות ביהודים. כשנכבשה על ידיהם לובלין, הציתו את בית הכנסת, שהיה מלא מתפללים - בערב סוכות 1655. כל שכונת היהודים הובערה באש. הרוסים, בכבשם עיר, לא היו כרגיל מרבים לרצוח, אלא מכריחים את תושביה היהודים לעקור ממנה.[187]

בשנת 1655 הוגבר "מבול" השונאים על ידי פלישת השוודים עם מלכם **קרל העשירי גוסטאב**. השוודים הפרוטסטנטים היו מטילים מסים על

---

[186] **<u>יוֵן מצולה</u>**, פרק ו' - גזירה דק"ק טולטשין, מאתר "דעת". לאור תגובת הקוזקים על בוגדנותם של הפולנים נמנעו מאוחר יותר הפולנים בכמה ערים להפר הבטחות דומות ליהודים, ובלשונו של נתן נטע הנובר:

"ומהיום ההוא והלאה היו השרים [מנהיגי הפולנים] מחזיקים ידם עם היהודים ולא מסרום ביד הפושעים, ואף על פי שנשבעו להם היוונים [אוקראינים] כמה פעמים שלא יעשו לשרים שום דבר, רק ליהודים, לא היו מאמינים להם עוד. לולא זאת, לא הייתה פליטה לשארית ישראל, חלילה" (שם, עמ' 43).

[187] בִּילָה צֶרְקָווה (באוקראינית: Біла Церква; בפולנית:Biała Cerkiew), עיר באוקראינה; פירוש שמה הוא "כנסייה לבנה". היהודים כינוה "שדה לבן" ובלשון סגי נהור - "שווארצע טומאה", כלומר טומאה שחורה: רוסמן, **פולין 3**, עמ' 23.

היהודים, אולם בדרך כלל לא הציקו להם. זה עורר את שנאת הפולנים אליהם; הם שכחו כי הפלישה אופשרה על ידי בגידתם של המצביאים הפולנים, וחיפאו [טפלו] על היהודים את אשמת כל הפגעים. גייסות שר הצבא הפולני **סטפאן צ'רניצקי** עשו שמות ביהודים; ביחוד סבלו מהם הקהילות בגלילות המערביים: בריסק הקייבית, גנייזנו, ליטא, פלוצק, לונטשיץ, קאליש. את החרב היו מלווים אחיה: הרעב והדבר, שכילו את חמתם באלפים מהיהודים.[188]

פולניה הצליחה אחרי ויתורים שונים להינצל מכליון גמור. אולם הפורענויות החיצוניות לא החזירו את הפולנים למוטב. התחוקה האנטי יהודית לא פסקה.

יאן קזימיר נתן תוקף חוקי לקאנון (תקנת הכנסיה), שאסר על היהודים להעסיק משרתים נוצרים. זו היתה גזירה שפגעה לא רק ביהודים, כי אם גם בפועלים הנוצרים שעבדו אצל היהודים כעגלונים, כשכירים בפונדקים, בשדות, במשרפות היין וכן הלאה.

הקטנת פעלתנותם הכלכלית של היהודים היתה עלולה גם להפחית את המסים הזורמים לאוצרה של הממשלה. בשנת 1657 חלה עלילת דם ברוז'ינוי. החקירה לא גילתה את האשמים, ולפיכך הוטלה האחריות על פרנסי הקהילה ושניים מהם הוצאו להורג.[189]

בשנת 1661 הגדיל הסיים את מכסת מס הגולגולת; לפולין-גדול בלבד נקצבו 150 אלף זהובים.

בשנת 1663 נאשם **מתתיהו קלהורה** מקרקוב בגידוף העלמה הקדושה, והוצא להורג.[190] היהודים, בהשתדלם להפסיק את התעמולה

---

[188] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 18.

[189] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 19-21.

[190] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 54-55.

הדתית, פנו בבקשה בעניין זה אל ראש מסדר הדומיניקנים ברומא. פנייתם הצליחה. ראש המסדר ברומא גינה, במכתב אל ראש המסדר בקרקוב, את הקנאות הדתית: "סכלות היא לצפות לתגמול מאת אלהים עבור מעשים כאלה" כתב בין יתר דבריו.[191] הדומיניקנים הפסיקו במקצת את פעלתנותם, אבל הישועים לא נחו ולא שקטו.

בשנת 1664 פרצו פרעות בלבוב, אחרי שהופצו מכתבים מזוייפים חתומים בידי המלך והאפיפיור, שמותר להכות ביהודים. נתארגנה הגנה עצמית בקרב היהודים, אולם הפורעים היו חזקים יותר. המהומות נמשכו

---

[191] קלהורה, שהיה רוקח ורופא, הואשם על סמך עדויות קלושות, בעקבות מציאת פיסת נייר כתובה בגרמנית, ובה דברי נאצה כלפי ישו ומריה, על מזבח מושבי המקהלה בכנסייה דומיניקנית. לא הועילה טענתו של קלהורה, בעת שנחקר בעינויים, ועדויות נוספות על כך שכלל אינו יודע גרמנית; הוא נדון בפסק הדין לכריתת שפתיו, שרפת ידו עם פיסת הנייר שבה דברי הנאצה, כריתת לשונו שחיללה את הדת הנוצרית, ולאחר מכן להעלאה על המוקד ויריית אפרו מתותח לאוויר. הקהילה היהודית קנתה קמצוץ מאפרו בכסף רב וקברה אותו בבית העלמין בקרקוב. לתיאור הפרשה וביצוע פסק הדין ראו: **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 55; **תולדות היהודים בקרקוב ב'**, עמ' 457-463. תפילת "אל מלא רחמים" שנתחברה לזכרו מובאת אצל ריינר, **קרקוב**, עמ' 327:

"אל מלא רחמים שוכן במרומים המציא מנוחה נכונה תחת כנפי השכינה במעלות קדושים וטהורים כזוהר הרקיע מזהירים את נשמת הקדוש והטהור החבר מתתיהו בן החבר דוד שמסר נפשו ונשמתו על קדוש השם המיוחד לקרבן ניח[ו]ח בקדושה ובטהרה. כפתו ידו על העמוד לשריפה י"ד לירח כסלו במנינה וספירה וצעק צעקה גדולה ומרה ה' הוא אלקים באימה וביראה ובשפה ברורה, חתכו פיו ולשונו ושרפו כולו כליל והגדילו המדורה, ככבשן אש רשפי שלהבת יה חנניה מישאל ועזריה, חתכו ממנו רצועות בחיים חיותו ונתחו אותו לנתחים כהנה וכהנה הוסיפו ליסר[ו], צברו אפרו והכניסו אותו בכלי היורים ויורו המורים והיתה לאבק ולרוח סערה... וינקום נקמתו ה' הוא נחלתו בעגלא ובזמן קר[י]ב ובמהרה ואמרו אמן".

ימים רבים;[192] באחד הימים בלבד נהרגו 129 יהודים. באותה שנה היו פרעות בלובלין ובקרקוב.

בשנות פורענויות אלו מצאו היהודים תנחומים בהופעת **שבתי צבי**. האנטישמים הפיצו כתבי פלסתר וקריקטורות בקשר לאמונה המשיחית ועוררו פרעות ביהודים. המלך התערב להגנת הנפגעים.

את המהומות הפנימיות שבזמן "אין-מלך", עם תום שלטונו של יאן קזימיר ובימי מלכותו של **מיכאל קוריבוט וישניוביצקי**, ניצלו הטורקים ופלשו לפולין. הפולנים נחלו תבוסה במלחמה. אף על פי שהטורקים התעמרו ביהודים, העלילו עליהם הפולנים שהם סייעו בידי האויבים. עם כריתת חוזה השלום בבוצ'אץ', עברה פודוליה לטורקיה.[193]

המלך הגיבור **יאן סובייסקי** (1696-1674) היה נוטה חסד ליהודים; לסוכנו בצלאל החכיר את המכס ברוסיה האדומה.[194] שונאיו של הסוכן האשימוהו במעילה בכספי האוצר וביזוי קדשי הנוצרים; אבל המלך הזים את ההאשמות.

בשנת 1680 שלחו יהודי פולין שליח מיוחד אל ראש מסדר הכרמליים בעניין עלילת הדם, והוא כתב לראש הסניף הפולני שיש להלחם בהאשמה בלתי מבוססת זו.[195] אולם הפרעות והעלילות נמשכו בתוקף רב. נתקיימו פרעות בבריסק (1680), וילנה (1682) ופוזנה (1687).[196] בשנת 1682 נראו יהודים ברחוב בשעת תהלוכה דתית בקרקוב, לפיכך התנפלו עליהם

---

[192] מובא אצל דובנוב, **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 56, מפי ראש מסדר הדומיניקנים, די מריניס.

[193] בין ההרוגים בפרעות בלבוב היו שני בניו של הרב דוד הלוי, בעל ה"טורי זהב": **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 57.

[194] שנת 1672: בלבן VII, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 92.

[195] בלבן VI, שם, עמ' 81; **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 60.

[196] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 62.

בריונים, ביחוד תלמידים. חבורת יהודים נתבצרה באחד הבתים, ואחד הפורעים נפגע ונהרג בכדור שנורה מתוך הבית. זה הלהיב עוד יותר את חמת הפורעים, שערכו שוד נורא. המלך התערב במאורעות, ומינה ועדה שדנה את אחד ממנהיגי התלמידים למוות ואת השני לעבודת פרך, אולם היהודים ביקשו חנינה על הנדון למוות, ובקשתם נתקבלה.[197]

המלך **אוגוסט השני** (1697-1733) קיבל בחזרה את פודוליה בחוזה קרלוביץ (1699) ועל ידי כך אופשרה התפשטות הזרם השבתאי, שהשתלט בקרב יהודי פודוליה, אחרי סיפוחה לטורקיה, וביתר גלילות פולין. מחציתה הראשונה של מלכותו של אוגוסט השני מלאה מלחמות חיצוניות ופנימיות. הסיבה: רבים מהאצילים העדיפו לראות כמלך לא את אוגוסט כי אם את יריבו **סטניסלב לשצ'ינסקי**, שהשיג גם תמיכה צבאית מאת המלך השוודי **קרל הי"ב**.[198]

לצידו של אוגוסט עמד **פטר הראשון** מלך רוסיה. פרצה מלחמה כבדה. כל גַּיִס, שהיה כובש איזו עיר, היה מאשים את תושביה היהודים בתמיכת הצד שכנגד. למרבה המבוכה התפרצו במחוזות קיוב, וולין ופודוליה להקות קוזקים כנגד האצילים והיהודים. בשנת 1704 נכבשה לבוב על ידי השוודים. ה"קהילה שמחוץ לעיר" (בלבוב היו שתי קהילות: מחוץ לחומות ובתוך החומות) עלתה על המוקד. השוודים הטילו כסף ענושים על יהודי לבוב. כשלא השיגה ידם לשלם תפשו השוודים שני פרנסים ותלום באצבעותיהם, וכמעט ללא רוח הורידום מהתליה. בשנת 1716 נערך טבח ביהודי פוזנה. כדאי להביא ציטטה מפנקס הקהילה בעניין זה:

---

[197] בלבן VII, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 92.

[198] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 61.

"באו כמה שלופי חרב לתוך רחובותינו וחמסו וקול נתנו בבתי כנסיות... ונטלו וגזלו משם מחמד עינינו ונהרגו ויאבדו חסידי עליון ונשים צדקניות וילדיהם".[199]

בשנת 1717 נתפייסו הצדדים הלוחמים ואוגוסט השני הוכר באופן מוחלט כמלך. הסיים קבע אז את מסי היהודים כדלקמן: 220 אלף זהובים מיהודי פולין, 60 אלף מיהודי ליטא.[200] סכום זה לא נשתנה עד שנת 1764.

למרות הפסקת הקרבות לא חל שינוי ביחס המעמדות אל היהודים. העירונים השיגו הגבלים חדשים על זכויות היהודים. המלך היה לפעמים מגן על היהודים, אם רק היו משלמים לו סכומים עצומים. הכנסיה המשיכה להציק ל"כופרים". על נימוקי פעולתה יעידו דבריהם של האצילים באחת מוועידותיהם הגליליות:

"ראשי הכמרים, שאהבת הכסף גדולה אצלם מקנאת הדת, מבקשים כל מיני אמתלאות למען לנגוש ביהודים".[201]

הכנסיה אסרה לנוצרים לנקות ביום הכיפורים את פתילות הנרות בבית הכנסת; היא אסרה על היהודים לבנות בתי כנסת חדשים או לתקן את הישנים בלי רשיון מיוחד מאת הכמרים.[202] ביחוד אסרו להקים בתי כנסיות בצורה חיצונית מפוארת.

---

[199] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 67. אוגוסט השני היה ממוצא סקסוני, ורכש למעשה את כתר המלכות הפולני בסיוע הבנקאי היהודי בֶּהרְנְד ליהמן (שם).

[200] בלבן VII, שם, עמ' 92; בלבן, **לתולדות התנועה הפראנקית**, חלק ראשון, עמ' 54-55, מאתר HebrewBooks.

[201] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 68; מאהלר, **קיום ושבר א'**, עמ' 255.

[202] מצוטט אצל דובנוב, **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 71.

רגשות הנקמה של הכמרים מצאו את סיפוקם ביחוד בעלילות הדם. בתחום זה הצטיין הכומר **סטפאן ז'וכובסקי** מצוזמיר (סנדומייז'). בעיר זו מת תינוקה של אשה נוצרית, יד האם לא השיגה לקברו, ולפיכך הטילתו לחדר המתים. ז'וכובסקי הכריחה[203] להעיד, שתינוקה נרצח בידי אחד מעשירי היהודים. יהודי מת משום זה מות קדושים (יולי 1698). ז'וכובסקי לא הסתפק בקרבן אחד ובשנת 1710 חידש את העלילה על יהודי עירו. חבש כמה מהם בבית האסורים; שם עינום בכל מיני תחבולות אכזריות. ז'וכובסקי ציווה לצרוב בברזל מלובן לא רק את הנאשמים, כי אם גם את צילם, כי בצל נמצא - לפי דבריו - השד, המֵקֵל את יסורי המעונֶה.[204]

כמה מהאסירים מתו מרוב העינויים, כמה המירו את דתם וניצלו מהיסורים. ז'וכובסקי חיפש ראיות לביסוס ההאשמה ובזה סייע לו המומר **יאן סירפינוביץ'**. הוא נולד בבריסק דליטא, התמסר בנעוריו ללימוד התלמוד ונסמך לרב. אולם חלה במחלת הרוח. קרוביו הביאוהו לבעל-שם, וזה ציווה לעקדו ולסגרו במרתף. במרתף החליט החולה להתפלל לאל הנוצרי; תפילתו - כדבריו - הועילה, כבליו נותקו. הוא יצא בעד חלון המרתף, שנפתח לרווחה, מיהר לכנסיה וקיבל את הנצרות. לבקשת הכמרים חתם על גילוי דעת, שבו העיד בין השאר כי היה בעצמו רב והשתתף ברציחות דתיות. היהודים - הצהיר - תופשים ילד נוצרי, משעשעים ומפטמים אותו; אחר כן

---

[203] על תקנה מסוג זה בכנס כנסייתי באמצע מאה ה-16 מציין שלום בארון, כי הכנסייה לא עמדה על האיסור בתוקף, וכי -

"מן הסתם היו מקרים של גרימת סחבת במשא ומתן לקבל היתר[י] בנייה, שאף עלו ביוקר, אך היהודים בדרך כלל הקימו את מוסדות הקהילה הבסיסיים שלהם ללא דיחוי רב, ולעתים אף ללא בקשה לקבל היתר" (שלום בארון, **קיום ושבר א'**, עמ' 88).

עם זאת, החל מסוף המאה ה-16 כבר הקפידו יותר על האיסור לבנות בתי כנסת חדשים (שם, עמ' 89).

[204] בעינויים; **דברי ימי עם עולם**, עמ' תסח.

מושיבים אותו בחבית, שמסמרים נעוצים בתוכה ואומרים: "כשם שהרגנו את אלהי הנוצרים, שנקרא ילד, כך הננו מוכנים ומזומנים להרוג את ילדי הנוצרים". בשעת החופה נותן הרב לזוג הצעיר ביצה מלאה דם נוצרים. בלילות הפסח אוכלים היהודים מצות אפויות בדם נוצרים.[205]

היהודים הזמינו את סירפינוביץ' לויכוח פומבי, אך הוא נעלם ולא נודעו עקבותיו. אף על פי כן הוציא בית הדין משפטי מוות אכזריים על ראש הקהילה, שני שמשים ועוד כמה מיהודי צוזמיר.[206] לזכר המשפט צייר אמן צרפתי בבית הכנסיה בצוזמיר מחזה מציצת דם על ידי יהודי מגוף ילד נוצרי. למרות הרדיפות על היהודים היו כמה מקרי התגיירות.

בימי המלך **אוגוסט השלישי** (1734-1763), בנו של המלך הקודם, גברה שכרותם והוללותם של האצילים. המיניסטר **בריהל**, שבידו היה השלטון הממשי, לא נתן בכלל דעתו לצרכי האזרחים, אלא דאג רק לבצע-כסף, וחיבב גם את השוחד הבא מידי היהודים.[207]

בשנת 1738 דן הסיים בהצעת חוק לשים על היהודים, מלבד מס הגולגולת, גם מכס מסחר בסך של 450 אלף זהובים, בה בשעה שהנוצרים שילמו רק 150 אלף זהובים. משום שכמה צירים השתמשו בזכות ה"וטו" נתפזר הסיים ללא תוצאות. אחר כך האשימו את היהודים שהם נתנו שוחד לצירים כדי לקרוע את רוע הגזירה.

היהודים היו באופן כלכלי תלויים באצילים, שאצלם חכרו את בתי המרזח, משרפות היין וכן הלאה. האציל היה יכול לעשות ב"יהודיו" כאוות

---

[205] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 73.

[206] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 74-75; בלבן, **<u>לתולדות התנועה הפראנקית</u>**, חלק ראשון, עמ' 57, מאתר HebrewBooks.

[207] פרנס הקהילה ליפמן בן מאיר, השמשים יצחק בן יוסף ודוד בן צבי: **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 75.

נפשו. לפעמים היה היהודי המתיישב באיזו עיר או באיזה כפר מתחייב כהאי לישנא:

"לנתינות אדון אחר לא אעבור, וגם לא אברח, ואם חס וחלילה אומר ללכת מכאן, הרשות בידי האדון לרדוף אחרי בתורת נתינו, לאסור אותי ואת אשתי וילדיי בכל מקום שאֶמָּצֵא".[208]

אף על פי כן היו היהודים בורחים מאדונם, אם נמצא להם אדון יותר ליבראלי. עקב מצב זה נמצאו בסיים צירים שהציעו חוק, שלפיו יוכרו היהודים כמשועבדים לאדמתם (בשנים 1740, 1746, 1748).[209] על הצעות אלו נמצאו מערערים - לא משום דאגה ליהודים: נמצאו צירים שחששו, שמא יסחט האדון את כל התועלת האפשרית מנתינו היהודי, ולא ישאיר לממשלה מקום להתגדר בו; שנית טענו, שאם היהודי לא יהיה משועבד, הרי במקרה שיתרוושש, אפשר יהיה לגרשו ולמצוא פונדקי אחר במקומו; ואילו אם כל היהודים יהיו כפותים למקום מושבם, לא ימצא האציל יהודי שימלא את מקום המגורש. הודות ל"ליברום וטו" לא קיבלו תוקף חוקי הרבה הצעות בסיים בנוגע לנטל המסים של היהודים, ביטול האוטונומיה הקהילתית, שיעבוד היהודים לקרקע וכדומה.

היהודים והאצילים "זכו" שוב לזה, שדמם יישפך יחדיו בידי צאצאיהם של הרוצחים מלפני כמאה שנה. שטחי אוקראינה שמשמאל לדנייפר נשתייכו בתקופה זו לרוסיה. האוכלוסיה, שגרה בשטחי אוקראינה שמימין

---

[208] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 76. דובנוב כותב (שם) כי בימי אוגוסט השלישי רווחה האמרה "בימי מלך סקסוני - אכול, שתה ופתח אזור חלציך". מאהלר מכנה אותו "המלך בעל התאוות וקצר הבינה": מאהלר, **קיום ושבר א'**, עמ' 253.

[209] מופיע (בתרגום שונה מעט) אצל בלבן, **<u>לתולדות התנועה הפראנקית</u>**, חלק ראשון, עמ' 84, מאתר HebrewBooks. התחייבויות מסוג זה מזכיר מרדכי גם ב**חזקת הקהילה**, עמ' 236.

לדנייפר, שאפה להתאחד עם אחיה שבמזרח. נוספה לשאיפה זו השנאה הכבושה לאצילים הפולנים, שדיכאום באכזריות כמלפנים. תושבי אוקראינה, שנקראו "היידמאקים" (פירושו "ליסטים מזויינים"),[210] ארגנו כנופיות, שהתנפלו על היהודים והאצילים בדרכים ואפילו בכפרים ובערים.

הם הופיעו ביתר שאת ביחוד בתקופת "אין מלך" (1734), וכמה שנים אחריה (1736-1738). תנועת התַרצחָה עברה למחוז מוהילוב, שם פרצו הפרעות בשנים 1740-1744. כשהרצחנים היו נתבעים לדין, היו מעמידים פנים שבאו להגן על הנוצרים מפני מעשי הנבלה של היהודים.[211]

שיתוף הגורל לא שיכך את שנאת ישראל בלבם של האצילים. בהחלטות, שקיבלו בוועדים הגליליים, הביעו את חשדנותם לגבי היהודים. דרשו לאסור על היהודים להשתמש בספרים כתובים בלשונם ולחייבם להשתמש בספריהם ובתפילותיהם רק בפולנית או ברומית. בשעת התפילות בבית הכנסת - דרשו האצילים - יש להעמיד שני משגיחים, כדי שהיהודים לא יעזו להשתמש בביטויים, העולבים את הנצרות. באחד הסיימים שפך הציר **גרצ'ינסקי** את רעלו על היהודים:

"מן היושר והצדק הוא להכניע את גאוותם... את בני העם הזה, אשר המרה את פי ה', השמיד אלהים בקצפו בלכתו אל הארץ, אשר הבטיח לאבותם, ורק שניים מהם זכו לראות את ארץ הקודש... ואנחנו עדים, כי הם חיו בשקר ומרמה וערמה, במצצם את לשד

---

[210] מאהלר, **קיום ושבר א'**, עמ' 259.

[211] או: **גַאיְדָמָקים** (Гайдамаки). הסברים נוספים על מקור השם ראו באנציקלופדיית האינטרנט של אוקראינה: Haidamaka; וראו שם על מרד ההיידמאקים מנקודת מבט אוקראינית: Haidamaka uprisings.

תושבי הארץ הנוצרים, בכל זאת אנחנו סובלים אותם... ותומכים בהם בכספנו".[212]

המשטמה ליהודים התבטאה לא בנאומים "נמלצים" בסיים או בסיימיק בלבד, לא בקבלת חוקים גזעיים בלבד. היא בלטה בכל צעד ושעל של ה"פריץ". האצילים היו בימים אלה רודפי שכרות. היו אצילים כאלה, שהיו יוצאים אל דרך המלך וכשעבר איזה נוסע, היו מצווים למשרתיהם, שיחטפוהו ויובילוהו בעל כרחו לאחוזתם ושם היו ה"אורחים" מחוייבים לשתות יחד עם בעל הבית. אם האצילים לא חסו לא רק על האיכרים, אלא הרשו לפגוע לרעה בעוברי האורח האצילים, כיצד יכלו לנהוג ביתר אדיבות עם היהודים. על הנסיך ראדז'יביל אומר בן דורו ו"נתינו" הפילוסוף **שלמה מימון**:

"מנהגו היה לעבור ברחובות העיר, בלווית כל אנשי חצרו ואנשי צבאו ובמקהלת מנגנים, והאיש אשר נועז להיראות ברחוב מדי עברו, היה מתחייב בנפשו. וגם אלה, שישבו אז בבתיהם, לא היו בטוחים מסכנה".[213]

בהיותו פעם שיכור - מספר מימון -

"הגיע הוד רוממותו הנשיא בעצמו (איני יכול לומר בכבודו ובעצמו, משום שהיין האונגרי שלל מאת הוד רוממותו את כל דעתו, והרי היא יסוד הכבוד העצמי) אל האכסניה שלי... ושם השליכוהו בבגדיו

---

[212] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 80-84. מנהיג הפרעות שהחלו בשנת 1740, ווסקה וושצ'ילו, טען שהוא נכדו של חמילניצקי (שם, עמ' 82).

[213] מופיע (בתרגום שונה מעט) אצל בלבן, **<u>לתולדות התנועה הפראנקית</u>**, חלק ראשון, בעמ' 85, מאתר HebrewBooks.

ובנעליו ובדרבנותיו על המיטה הבלתי נקיה והבלתי מוצעת של חותנתי".[214]

ביחוד היה החוכר היהודי משמש קרבן תמידי של תעלולי [התעללויות] ה"פריץ". אציל מסיח לפי תומו, מספר על מעשהו כלפי חוכר יהודי, שלא שילם לו את שכר החכירה:

"ציוויתי לאסור אותו בכבלים ולכלוא אותו ברפת החזירים... את בנו הקטן, את אליעזר, לקחתי לביתי... יש בדעתי להטבילו".[215]

תעמולת השטנה לא נפסקה. בעת ההיא נתפרסמה האנציקלופדיה של בנדיקט חמילבסקי בשם "אתונה החדשה או אקדמיה מלאה חכמה". היא היתה גדושה הבלים ושטויות על גמדים, ענקים, אנשים מחוסרי ראש. נמצא בה מאמר על ה"יהדות" שבו נאמר בין השאר:

"הם (היהודים) משתוקקים מאד לדם נוצרים, על כן יאבדו לכמה הורים ילדיהם... לדם הנוצרים יקראו אפיקומן... בדם זה ירצו לכפר את דם האדון ישו הנצלב".202[216]א

מלבד ספר זה יצאו עשרות ספרים מלאי שטנה על היהודים. בימים אלה הופיעו הפרנקיסטים, שלמען הִנָּקֵם ביהודים רודפיהם ובהשפעת ידידיהם הכמרים, הצהירו (בשנת 1759), שהתלמוד מצווה להשתמש בדם

---

[214] **מימון**, עמ' 66 (בתרגום שונה מעט).

[215] **מימון**, עמ' 68. האירוע סיפק אם כן למימון עילה לעקוץ גם את החותנת. בהמשך מסופר על עזיבתו את הבית בשל התיגרות עִמה.

[216] לקט המקורות הנספח ל**בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 278. בסופו של דבר נאלץ האציל (אוחוצקי) לשחרר את החוכר (הירשקו) ולהשיב לו את הילד, לאחר שאנשי הקהילה היהודית בברדיצ'ב שילמו את סכום החוב (שם).

נוצרים. לא ייפלא, שהקיבוץ היהודי בפולין ראה עשרות ומאות מבניו נאשמים ברציחות דתיות, בחילול שם ישו, ונהרגים על קידוש השם. בז'יטומיר הוצאו עקב עלילת דם בין השאר פסקי דין כאלה: על התליין להעביר כמה מהנדונים בחוצות העיר "אחרי אסרו אותם בחבלים והציתו אש בידיהם המשוחות בזפת עד מרפקיהן" - אל התליה; שם "יקרע מכל נדון שלושה פסי בשר, אחר יבתרם, את ראשיהם יתקע על כלונס ואת הבתרים יתלה סביב". על אחד הנאשמים נאמר, שגם "הוא ראוי לעונש חמור, אך משום שקיבל עליו ועל בני ביתו את הנצרות הקדושה, יתיז התליין את ראשו בסַיִף".[217]

היו עוד משפטים בדונאיגרוד, זסלב ועוד ועוד. היהודים ניסו את מזלם ברומא. ועד ד' הארצות שיגר את **ר' יעקב זליג** אל האפיפיור **בנדיקט הי"ד** בקובלנא על עלילות הדם ובבקשה לאסור אותן. האפיפיור מילא את ידי **החשמן (קרדינל) גאנגאנֶלי** (שנהיה כעבור כמה שנים אפיפיור בשם קלמנס הי"ד) לחקור את פרטי העניין. החשמן התמכר לעבודתו ועיבד חוות דעת מפורטת. הוא מיין את עלילת הדם כבדותה, השייכת לסוג העלילות שהיו לפנים טופלים על הנוצרים. הוא רמז על מקור עלילת הדם: הנזירים משתדלים להשיג קדושים, כדי שעולי רגל ינהרו אל שרידיהם ויעשירו את קופות המנזרים.[218]

האפיפיור החדש **קלמנס הי"ג** אישר את חוות הדעת הזאת (1760). הוא מסר לר' יעקב זליג איגרת אל ציר האפיפיור (נונציוס) בוורשה, שבה כתב, שהוא עומד להתקין תקנות ממשיות כנגד עלילת הדם. בינתיים לא החמיצו הכמרים את ההזדמנות האחרונה הניתנת להם, וגרמו להריגתם של

---

[217] 202א בלבן, **<u>לתולדות התנועה הפראנקית</u>**, חלק ראשון, עמ' 94, מאתר HebrewBooks.

[218] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 90; בלבן, <u>שם</u>, עמ' 103.

כמה קדושים. בשנת 1763 הכריז האפיפיור קלמנס הי"ג, שהראיות על מציאות נטייה לרצח דתי אינן מבוססות. אוגוסט השלישי אישר את הזכיונות של היהודים וגם את ההוראות החדשות של האפיפיור. בזה בא הקץ לעלילות הדם בפולין.[219]

חשדנות האצילים כלפי האוטונומיה העברית התגברה והלכה. האשימו את ועדי הארצות בזה, שהם משחדים את צירי הסיים, כדי שיפזרו על ידי "וטו" את הסיים, אם הוא עומד להתקין חוקים קשים ליהודים. מלבד זה הצביעו על העובדה, שוועדי הארצות גובים מהיהודים מסים העולים בהרבה על המכסה הנקצבת על ידי הסיים, ואת הסכומים העודפים האלו אינם

---

[219] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 91; מאהלר, **קיום ושבר א'**, עמ' 258. לדוח של גאנגאנלי (Ganganelli) במקור ובתרגום לאנגלית - במהדורה שיצאה לאור בלונדון בעריכת סיל רות' לקראת יום השנה ה-160 למותו של גאנגאנלי, כלומר בשנת 1934. לקובץ צורפו גם מסמכים רלבנטיים מאוחרים יותר, ובין היתר התכתבות בין הלורד רוטשילד לוותיקן בשנת 1913 על רקע משפטו של מנחם בייליס (הקדמה, בעמ' 31). וראו שמואל בן-אשר, "עלילת בייליס" (**מחניים קי"א**, תשכ"ז), מאתר "דעת". כן צורפו לקובץ תגובות ב"טיימס" למאמר מעודד עלילות דם של יוליוס שטרייכר, עורך העתון הנאצי "דר שטירמר" (קריקטורות מ"דר שטירמר" מתוך German Propaganda Archive). בין התגובות (נספח (D)) לאותו מאמר, גם מחאת הארכיבישוף מקנטרברי מיום 16.5.1934, שבסופה נאמר (עמ' 108):

"...If the authorities of the Reich wish to secure for themselves and for their State the respect and good will of the people of this country, let them promptly disown the issue under the name of one of their own number of this odious incitement to religious bigotry and, it may well be, to renewed and brutal persecution."

קשה לדעת אם גם בעת שנכתבה מחאה זו היתה ברורה מידת הנאיביות שלה, כך או כך, כידוע בדיעבד, השלטונות בגרמניה באותה עת לא ביקשו להבטיח "את הכבוד ואת הרצון הטוב" של איש.

מכניסים אל אוצר הממשלה, אלא מוציאים לצרכי הקהילות. המסקנה מהתלונות הללו הוצאה בשנת 1764: בוטלו כינוסי ועדי הארצות. על היהודים הוטל לא מס כולל, אלא כל יהודי היה צריך לשלם באופן אישי סך של שני זהובים.[220]

באותה שנה (1764) עלה על כסא המלוכה **סטניסלב אוגוסט פוניאטובסקי** (מלך עד שנת 1795), שהיה ליברלי, אבל רפה-אונים, ומלבד זה היה מסור בעיקר לענייניו הפרטיים ומשוקע בחובות עצומים.[221] הסיים החליט בשנת 1768: מכיוון שהיהודים מזיקים לעירונים אין להם זכות ישיבה בערים, אם לא קיבלו עד הנה פריבילגיונים מיוחדים לשבת בהן; מותר להם מכאן ואילך להתיישב ולסחור רק על יסוד הסכם עם אזרחי העיר הנוצרים. נתמנו משגיחים מיוחדים על המסחר היהודי. בוורשה היה מותר ליהודים לשהות רק בימי ישיבות הסיים, זמן מסויים לפניהן וזמן מסויים אחריהן. עיריית קרקוב החליטה, שליהודים מותר למכור סחורה רק בחנויותיהם שבפרוור העיר ולא ברחובות המרכזיים. הרבה מועצות עירוניות הטילו על היהודים מס מיוחד: לכיסוי ההוצאות של העירונים במלחמתם נגד התחרות היהודית.[222]

הפולנים הקתולים רדפו לא רק את היהודים, אלא גם את הנוצרים שהשתייכו לכנסיות אחרות, הפרוטסטנטית והפרבוסלבית. את העובדה הזאת ניצלו המעצמות השכנות והתערבו בענייני פולין באמתלה שבדעתן להגן על הדיסידנטים (הנוצרים הלא-קתוליים). תועמלנים, ששוגרו

---

[220] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 94. מאהלר תולה את סיום עלילות הדם גם בחדירת ההשכלה האירופית לפולין בתקופת המלך פוניאטובסקי: מאהלר, **קיום ושבר א'**, עמ' 258.

[221] בלבן VII, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 107.

[222] ולפני כן גם מאהבה של יקטרינה השנייה מלכת רוסיה: ברוור, **גליציה ויהודיה**, עמ' 11.

ממוסקבה, הסיתו שוב את ההיידמאקים כנגד אדוניהם, שהצטיינו בקנאותם הקתולית. המורדים הצטיינו כמו בדורות הקודמים באכזריותם כלפי הפולנים והיהודים. הם החריבו הרבה כפרים וערים. מאות יהודים ופולנים התבצרו בעיר אומאן, שאליה התקרב אחד ממצביאי ההיידמאקים **ז'לזניאק**.

הקוזאק **גונטה**, שנשלח על ידי שר העיר להלחם בתוקפנים, בגד והתחבר אל בני עמו. ראש המבצר בגד גם הוא ביהודים ואחרי קבלו הבטחה שרק היהודים ייפגעו, הרשה להיידמאקים להכנס העירה. היהודים התגוננו בבית הכנסת, אולם לא החזיקו מעמד ונהרגו. אבל ההיידמאקים טבחו גם את הפולנים. "טבח אומאן" מצא את הדו לא רק בשירי עם ביידיש, אלא גם באוקראינית, שבה שיבחו האיכרים את אחיהם הרצחנים. צבאות פולין, בעזרת רוסיה, שמו קץ לפרעות. גונטה נידון לפשיטת עורו ולביתור.[223]

בשנת 1772 ניצלו המעצמות השכנות את רפיונה של פולין וחילקו ביניהן את גלילות הסְפָר שלה: גליל מוהילב, גליל ויטבסק וחלק מגליל מינסק עברו לרוסיה; רוב גליציה המזרחית - לאוסטריה; פומרניה ופולין-גדול לפרוסיה.[224] מנהיגי פולין זועזעו במידה ידועה למראה האסון וניגשו לתיקונים ידועים, אולם לא הצילו את מולדתם מאבדון.

---

[223] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 96.

[224] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 98-100; וראו גם בלבן VII, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 109; הונדרט, **קיום ושבר א'**, עמ' 228. וראו גם באנציקלופדיית האינטרנט של אוקראינה Gonta, Ivan.

פרק ט: מחנק מבית

יגון ודכאון השתלטו ברחוב היהודי מחמת הרציחות, מנוסות החרב, המועקה המשפטית והכלכלית. מספר יהודי פולין במחצית המאה הי"ז נאמד בחצי מִליון; במלחמות בימי **יאן קזימיר** מתו יותר ממאה אלף; כ-700 קהילות נחרבו כולן או בחלקן. רבבות נהרגו מחמת הפרעות ועלילות הדם. אולם חרף תַרצֵחות אלו, חרף ההגבלים בשדה הכלכלה, הראה הקיבוץ העברי חיוניות מופלאת. הריבוי הטבעי היה גדול למדי. ביחוד משום שנישואי-קטנים היו מקובלים ונפוצים.

האומנים היהודים היוו את מחצית האומנים בפולין. בתקופה זו נתפשטו בקרב היהודים שענות, נגרות, סנדלרות. יחס הציבור למלאכה נהפך ליחס של בוז. יוצאת מהכלל היתה מלאכת הדפוס, שנקראה "עבודת הקודש". בשטח זה יש לציין את שנת 1789, שבה נוסד בווילנה בית דפוס על ידי [ברוך] ראָם [רוֹם]; מוסד זה נקרא לאחר זמן [מ-1863] "דפוס האלמנה והאחים ראָם"210[225]א והוציא מאות ספרי קודש וספרי חול, שנפוצו בכל רחבי אירופה.

זכויות המסחר של היהודים הלכו והצטמקו משום ה"הסכמים" עם העיריות. משום ההגבלים במסחר הפנימי הפנו היהודים בתקופה זו את

---

[225] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 101; גלבר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 110. לפי ברוור, מפות פולין מאותה עת היו לקויות לא רק בחסר אלא גם ביֶתֶר, והיו רשומים בהן פרטים שלא היו ולא נבראו: **גליציה ויהודיה**, עמ' 14. עוד מדבריו:

"במידה שהאציל הפולני זלזל בכבוד ממשלתו הפולנית חסרת האונים, בה במידה מיהר להיכנע לשלטון הזר התקיף" (שם, עמ' 129).

מרצם למסחר חוץ. שלושת רבעי היבוא הפולני היה במאה הי"ח בידי היהודים. הם באו בקשרי מסחר עם פרנקפורט-דאוֹדֶר, ברסלאו, ברלין, ליפסיה, לוּבֶּק, קניגסברג. לברסלאו היתה אמנם זכות "אי סבילת היהודים", אולם לסוחרים יהודים הותרה לשם הכניסה. לאוצר העיריה זרמו הכנסות ניכרות מהמכסים, שפרעו היהודים; בסוף המאה הי"ז הגיע חלקם במכסים לכדי 20-25 אחוז. ליהודי פולין וליטא היו בעיר זו בתי כנסת מיוחדים. מעשה והעיריה רצתה לסגרם; אז איימו עליה היהודים, שינתקו את הקשרים עם ברסלאו ויגרמו לה על ידי כך נזק כלכלי. ראשי ועד ד' הארצות קיבלו הלוואות מסוחרים נוצרים בברסלאו. כשהוועד לא פרע את החוב במועדו, עיקלו הנושים את הסחורות הפרטיות של היהודים. ועד הארצות היה שולח לברסלאו שמשים מיוחדים, שעסקו בסרסרות בין הסוחרים. היהודים, שבאו לברסלאו, היו לא בלבד מגלילות פולין המערבית, אלא אף מערים מרוחקות יותר, כגון טיקטין, קוּבּרין.

במסחר החיצוני הצטיינו יהודי קרקוב, לבוב. היהודים מערי פולין הדרומית היו מביאים יין מהונגריה. יהודי ברודי תפסו עמדה חשובה במסחר במסיבות אלו: בשנת 1742 פרצה בעיר זו שריפה ואז מצאו תומך באדוני העיר, **פוטוצקי**, שלדברי הסוחר המשכיל מבוליחוב, **ר' דב**:

"הזיל... מגנזיו להלוואות... מִליון זהובים... וכשקיבלו אנשי סוחרי דק"ק (קהילה קדושה) בראד אלו הסכומים במזומנים, התפזרו לכל ערי ארצות ומדינות חלק אראפע [אירופה], באיזה מקומות נמצאים מיני סחורות ואנשי מסחר, על מבוא הים ורוכלת העמים, ועסקו באלו המו"מ כמה שנים בסכום רב הנ"ל, ושילמו מדי שנה העסקא שבעה

ממאה זהוב... ומזה נתגדלו ונתרבו ונתגברו אנשי ק"ק בראד בכל מו"מ שבעולם, ממש כל מקום מלא מהם".[226]

בקשר למסחר החוץ נתעוררה בעיית חילוף כספי חוץ לארץ בכספי פולין. קמו אנשים, שעסק זה נעשה מקצועם - **חלפנים**. הם ביקשו ולפעמים קיבלו מאת המוסדות העבריים זכות מונופולית (חזקה) על חילוף המטבעות. בכמה קהילות קמו גם משרדים מיוחדים לקביעת השער הרשמי של המטבעות. ועד רבני ליטא החליט בנוגע לווילנה (1761):

"בכל חודש וחודש יתוועדו שלשה סוחרים מק"ק הנ"ל... ושלשה מרוזנים קצינים הקהל (בתארים אלו נקראו ראשי הקהילה) והמה יפַקחו יחד לעשות מקח שער על כל המטבעות וכפי השער, שיֵצא מֵאִתם, אין רשאי שום אדם להוסיף עליו אף פרוטה אחת על השער ההוא".[227]

כשהסוחרים היו מתים בחוץ לארץ, היו הרבנים טורחים בגביית עדות למען להתיר את כבלי העגונות.212[228]א

בדרכים ובפונדקים היו מצויים לא רק סוחרים. לפי אחת האומדנות היה חלק הששים של האוכלוסיה היהודית קבצנים, שהיו מחזרים על הפתחים. כל איש מר-נפש, שבע דאגות משפחתיות, כלכליות, היה לוקח על שכמו את תרמיל הנדודים. שלמה מימון הנ"ל מספר, כי פרצו קטטות בינו לבין חותנתו, ואז "קצה נפשי בחיים מרים כאלה, ואעזוב את ביתי ואלך לעיר אחרת להיות

---

[226] 210א האלמנה היא דבורה, אשת דוד בן ראובן ראָם; ראובן היה נכדו של המייסד ברוך ראָם. קישור לתמונות מדפוס ראם, מאתר "דעת".

[227] **דב מבוליחוב**, עמ' 49. קישור מאתר Hebrewbooks.

[228] **פנקס מדינת ליטא**, פסק דין בעניין החלפנים (תקכ"א), עמ' 309.

מלמד".[229] מספר הנודדים היהודים עלה בהרבה על מספרם בתקופות הקודמות. גם הסכנות התרבו, בעיקר בגלל תעלוליהם של האצילים, שנהנו מ"חירות הזהב". ר' דב מבוליחוב הנזכר לעיל מספר על גנרל אחד, **מארצ'ין לובומירסקי** -

"שיצא ללסטות את הבריות, וביותר גזילת סוחרים הרבה גזל, וגם הרג כמה אנשים".[230]

לימין הנוסעים עמדה מידת הכנסת האורחים של רבים מאחיהם. כן מספר **שלמה מימון** על זקנו:

---

[229] 212א על מצוות התרת עגונות ראו: יצחק זאב בן משה כהנא, ספר העגונות, עמ' 17, מאתר HebrewBooks.

[230] **מימון**, עמ' 64 (בשינויי תרגום). את חייו כמלמד מתאר מימון באירוניה במלים אלה:

"מאחורי התנור ישבתי אני עם תלמידַי המזוהמים והערומים למחצה ותרגמתי להם מתוך חומש בלוי וקרוע את דברי התורה מעברית ליהודית-רוסית. כל זה הצטרף לתמונה נהדרה, שאין כמותה בעולם, ושראויה היתה להיות מצויירת על ידי צייר כהוגארת..." (שם, עמ' 93).

גם מימון עזב את ביתו ואת ארצו בעודו נשוי. לאחר תקופת נדודים הגיעה אליו אשתו ודרשה ממנו לשוב עימה לפולין או לתת לה גט -

"...משום שאני לא אחיה עמה חיי אושר בפולין, והיא לא תחיה עמי חיי אושר בגרמניה. לדעתי היה הדין עימה בהחלט. אבל כיוון שעדיין מצר הייתי להיפרד מאשה, שאהבתיה לשעבר, אף לא אביתי, שהמעשה הזה יהא נעשה בקלות דעת מרובה מדי, אמרתי לה, שלא אסכים לגירושין עד שבית דין יכפה אותי לכך [דבר שבית הדין נמנע ממנו באותו מקרה, והסתפק בהשאת 'עצה לגירושין' ובגידופו של מימון]... כשראתה אשתי, שבמעשי תקיפות לא תועיל כלום, התחילה לדבר אלי תחנונים, ואני נעתרתי לה לבסוף, בתנאי שאב-בית-הדין, היודע לקלל קללות נמרצות כל כך, לא ישתתף בסידור הגט. לאחר הגירושין נסעה אשתי עם בני בחזרה לפולין." (שם, עמ' 181).

"מצוות הכנסת האורחים נשמרה בבית זקני בזריזות יתרה. כל איש יהודי, אשר עבר דרך הכפר (ובהיות הכפר מקום מעבר לנוסעים והיהודים הרבו לנסוע בעגלותיהם ממקום למקום, קרה כדבר הזה לרגעים), סר אל בית המרזח של אבי, ושם קיבלו אותו באהבה, וכל אנשי הבית יצאו את הפתח לקדם את פניו. בימינם נתנו לו שלום ובשמאלם הושיטו לו צנצנת יי"ש, ואחרי כן רחץ האורח את ידיו וישב לשולחן, אשר היה ערוך יומם ולילה".[231]

מידה נפרזת כזאת של קבלת אורחים מיוחסת גם לר' אליעזר, אביו של ישראל בעל-שם-טוב.

הנדידות קירבו רחוקים, אִפשרו מעבר רעיונות, התפשטות של מנהגים וזרמים דתיים. הודות להן נפוצו בקלות יחסית השבתאות, הפראנקיזם, החסידות, ההשכלה. נסתתמו כמעט לגמרי כמה מקורות הפרנסה: חכירת מסים, חכירת הכנסות ממשלתיות אחרות, שבהן הרבו היהודים קודם לעסוק. יהודים בעלי הון כמעט שלא היו במציאות. להיפך, היהודים בתקופה זו לוו מהנוצרים, ביחוד ממסדרי הנזירים, שנתעשרו מנדבות עולי הרגל (שהאדיקות הדתית הגדילה את מספרם).

בחיפושיהם אחרי אמצעי קיום הוכרחו היהודים לתור להם מקומות מושב חדשים, אף על פי שהיהודי היה כרגיל קשור אל עיר מולדתו, אל מקום קברות אבותיו. אחרי החוזה הקארלוביצי (1699) נפתחה פודוליה, שהוחזרה מידי טורקיה, בפני זרם מהגרים מיתר גלילות פולין, ביחוד מגליל לבוב הסמוך. בפודוליה קמו אז הרבה ישובים יהודיים, ששימשו רקע לתנועות הדתיות הכבירות, שצמחו במאה הי"ח.

---

[231] **דב מבוליחוב**, עמ' 58-59, מאתר HebrewBooks.

היהודים נהרו גם אל הערים והכפרים של האצילים בגלילות האחרים של פולין. תהליך זה נתקיים לא רק משום שליהודים היה צר המקום במקומות מושבותיהם הקודמים, אלא גם משום שבמקום החדש הובטחו להם הנחות שונות. פרצו אפילו סכסוכים בין האצילים, שהתחרו במשיכת יהודים אל אחוזותיהם; על רקע זה נולדו ההצעות על הכרת היהודים כמשועבדים לאדמה כמו האיכרים. שלמה מימון מספר על פעולה ישובית של אחד הנסיכים באחת מאחוזותיו על שפת הנֶיְמָן:

"פעם אחת עבר הנסיך דרך הכפר ובראותו את הדר המקום, החליט לעשותו לעיר. הודיע ברבים, כי הוא עושה את המקום הזה לעיר חפשית וזכות לכל אדם לבוא לשבת בה ולשלוח ידו במסחר ובכל מלאכה כטוב בעיניו, ובשש השנים הראשונות יהיה חפשי מכל מס".[232]

לפעמים היה בעל העיר, ברצותו לבצע איזה מפעל ישובי, מכריח את היהודים הנמצאים בעיר אחת להעתיק את דירותיהם לכפר אחר, וכשאלה מיאנו, היו פקידי האדון תופסים אותם, מענים ומסגפים אותם וכופתים אותם "בעקסעקוציעת קשות".[233]

בערים הקטנות ובכפרים היו היהודים חוכרים בתי-משרפות-יין, בתי מרזח. הם היו קונים מהאצילים את תבואת שדותיהם ומוכרים בשוקים הקרובים והרחוקים. באותה תקופה היה שכיח טיפוס הפונדקי היהודי,[234] הנאלץ לבלות את מרבית חייו בחברת חיילים ואיכרים, להשביעם ולהסביאם ולהאזין לקטטותיהם ולגידופיהם.

---

[232] **מימון**, עמ' 25 (בשינויי תרגום).

[233] **מימון**, עמ' 49.

[234] כלומר "בעינויים קשים". **דב מבוליחוב**, עמ' 82. מאתר HebrewBooks.

יחס האצילים אל היהודים תואר בפורק הקודם. היהודי היה מוכרח לפעמים להשתתף בחגיגותיו של האציל, לרקד ולשיר "מה יפית" 218[235]א, ולשמש מפגע לחיצי לעגם של האורחים ולפעמים לכדורי רוביהם ממש. העֲליבות [היכולת להיעלב] פגה כמעט לגמרי בקרב היהודים. לבית המרזח היה מראה עגום. נביא קטע מתיאור בית מרזח בזכרונותיו של שלמה מימון:

"סוכה נופלת ועשנה, שחורה מעשן מבית ומחוץ, בלי ארובת עשן, ורק בגג היה חור, שדרכו יצא העשן, והחור הזה היה נסתם מיד אחרי שהוסק התנור לבל יפוג חומו... רק חדר אחד היה בבית הזה, והחדר הזה היה גם חדר המעון, גם חדר המשתה לאכרים, גם חדר הלימוד וגם חדר המשכב... באמצע החדר נמתח חבל מן הקצה אל הקצה ועליו היו תלויים... הבגדים המגואלים של בני הבית, למען תכלינה בעשן כל החיות הקטנות אשר שרצו בהם. וליד הכתנות המזוהמות היו תלויים נקניקים ליבשם, וחֶלְבם אשר נמס מחום החדר, טפטף בלי הרף על ראשי בני הבית".[236]

---

[235] "קרצ'מר". ברוור מונה שמות משפחה נוספים המעידים על עיסוק בחכירה, מזיגה וכיוצא באלה: ברנר (ובסלאבית - גורלניק) - עושה יין שרוף; ברואר - עושה בירה; ברוק - גשר; ברוקנר - איש הגשר; ברנדוויין - יין שיכר; ברונפמן - איש העוסק ביי"ש; מילר, מאהלר - טוחן; פּכטר - חוכר; שנקר - מוזג, ועוד: **גליציה ויהודיה**, עמ' 58, הערת שוליים 99. עוד על שמות יהודיים במזרח אירופה ראו באתר אנציקלופדיית יִיווֹא: Names and Naming.

[236] 218א מקור הביטוי "מה יפית" [קרי: מאיופיס] בשיר לשבת, ששורתו הראשונה מבוססת על פסוק מ"שיר השירים". יהודים הוכרחו לעתים לשירו בפני האציל (ה"פריץ"), ועם הזמן קיבל משמעות של התרפסות: ראו הערך "מה יפית", יהודה דוד אייזענשטיין, **אוצר ישראל ו'**; השיר בביצוע יצחק שפירא, מאתר "הזמנה לפיוט".

בחקלאות לא עסקו היהודים כמעט. לפי הערכה רשמית משנת 1788 עסקו בכל הארץ רק 14 משפחות יהודיות בעבודת האדמה.[237] המועקה הכלכלית כפתה על היהודים הסתפקות במועט, ורק על ידי כך אפשר היה להם לעמוד בפני התחרות הכלכלית. את העוני בבית החוכרים הכרנו לפי תאור ביתם. זקנו של מימון, שהיה חוכר -

"חשב לפזרנות להדליק בביתו נרות שעווה או נרות חֵלֶב, ובמקומם השתמשו בביתו בשחיפי עץ דקים, אשר קצם האחד היה תקוע בסדקי קיר הבית וקצם השני דלק למאור".[238]

אחד הנוצרים העיד על היהודי:

"הוא אוכל שום, צנון או קישוא... מתרחק מכל תענוג קל".[239]

האם המוסדות האוטונומיים עזרו ליהודי במלחמת הקיום? הקהילות עמדו על משמר המוסר הישראלי, דאגו לתיקון המידות. ועד מדינת ליטא דאג לטובת הפליטים, שברחו מאוקראינה לגלילות הצפוניים -

---

[237] **מימון**, עמ' 92-93.

[238] בתקופת שלטון הקיסר האוסטרי יוזף השני בגליציה היה ניסיון לייסד מושבה חקלאית יהודית (בשנת 1786). רבים הביעו רצון להקים יישובים חקלאיים נוספים, אך בשל קבלת קרקעות שאינן מתאימות, היעדר תמיכה כלכלית ועוד, לא עלה הדבר יפה, ומרבית היהודים שבו לעיסוקי המזיגה והחכירה המסורתיים, וכדברי ברוור -

"דבר ידוע הוא בכלל, שאין אדם מבקש לו פרנסה קשה, אם יש לו פרנסה קלה ומרווחת [רווחית] ממנה": **גליציה ויהודיה**, עמ' 169-177.

[239] **מימון**, עמ' 25.

"בדבר עניים המגורשים נעים ונדים בארץ ומתהלכי[ם] בה ואין הארץ רחבת-ידיים לפניהם להיות נטושים לארכה ולרחבה, רק מוטלים על קצת קהילות אשר יושביה שאנן ושקט על השמרי[ם]"[240]

הוחלט לחלק את נטל כלכלת הפליטים בין הקהילות השונות הנותרות. ביטלו אז את תוקף דיני חזקת הישוב, פטרו את הפליטים ממסים; אולם "אות[ם] המגורשי[ם], אשר המה אמודי' [אמידים] ועוסקים במשא ומתן במעות שלהם, מחוייבים לישא בעול הקהילה קצת כפי משא ומתן שלהם ע"פ החסד" (בהנחה).[241] אחרי התַרצֻחות בשנת 1655 ציווה ועד מדינת ליטא –

"להתאבל על חורבן הגדול הנעשה בעו"ה [בעוונותינו הרבים] במדינתנו, שלא ישָׁמַע בבית ישראל שום כלי זמר שנה א' [אחת] מהיו[ם] אפי[לו] במַזְמוטי [שעשועי] חתן וכלה".[242]

הקהילות וועדיהן עוסקים כקדם בענייני החינוך, בהסדרת החכירות על ידי מתן "חזקות". הוועדים המרכזיים נוקטים כל מיני תכסיסים כדי למנוע עלילות דם. לכל אחד מהם היו שתדלנים בוורשה, שהיו באים בדברים עם שרי המלוכה. נציגי הממשלה דרשו לפעמים מהוועדים, שיעסקו רק בחלוקת מסים ולא בעניינים אחרים; אולם איסורים אלה היו תמיד מופרים.

שאלת התקציב של הקהילות וארגוניהן הלכה והחריפה. המלחמות, ההוצאות הענקיות בקשר לעלילות הדם, התמיכה בפליטים ובקבצנים, הִדלדול החמרי של משלמי המסים - כל זה גרם להתרוקנות קופות

---

[240] מופיע בנוסח דומה ב**דברי ימי עם עולם**, עמ' תסט.

[241] **פנקס מדינת ליטא**, ועד ת"ט, תקנה תנ"ד.

[242] **פנקס מדינת ליטא**, ועד ת"י, תקנה ת"ס.

הקהילות. הקהילות הראשיות מכבידות את עולן על הקהילות הכפופות להן. כל קהילה היתה רוצה להשתחרר ממרות הקהילה הראשית ולהשתרר על שכנותיה. בשנת 1652 הצליחה וילנה לקבל זכויות של קהילה ראשית, ובשנת 1692 זכתה גם העיר סלוצק לדרגה זו, ככה שמאז היו כבר בליטא חמש קהילות ראשיות. גם ב"כתר" גדל מספר ה"גלילות" עד ל-15 (מלבד 7 הקהילות עצמן).

הקהילות הוכרחו למצוא סעד-מה במְלוות, שהיו מקבלות אצל עירונים, נזירים - אפילו בחו"ל. בשנת 1719 הגיעו חובות קהילת קרקוב ליותר מחצי מְליון זהובים, הרְבית בלבד בלעה 20 אלף זהובים.[243]

הקהילות גבו את המסים לטובת צרכיהן וגם את מכסת מס הגולגולת המוטל על ידי הממשלה. לפי החוק מה-7 למאי 1764 בוטלו ועד ד' הארצות והוועדים הגליליים. כל יהודי (חוץ מילדים שלא מלאה להם שנה), היה חייב לשלם שני זהובים. מטעם הממשלה נשלחו אל הקהילות ממונים מיוחדים לפקוד את חבריהן; היהודים השתדלו כמובן למסור מספר יותר קטן מכפי שהיה באמת. הקהילה היתה מחוייבת לשלם מסים שונים למוסדות ממשלתיים ועירוניים אחרים.

על פי הסכם עם העיריה היתה קהילת פוזנה חייבת לשלם מס בעד זכות היהודים לגור בבתי נוצרים, בעד שחרור היהודים מאכסון חיילים, בעד שימוש בבית המטבחיים. חוץ מזה היו הקהילות פורעות תשלומים ו"נתינות" לכמרים, לשרי צבא, למנהלי בתי הספר.

הקהילה היתה בתנאים אלה - לפני ביטול הוועדים וגם אחריו - נאלצת להרבות בהטלת מסים, בהמצאת מסים חדשים בכל שנה ושנה.[244] הועלו

---

[243] **פנקס מדינת ליטא**, ועד תט"ו, תקנה תקי"ד. תקנה דומה הותקנה אחרי פרעות ת"ח-ת"ט: ועד ת"י, תקנה תס"ט.

[244] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תעד.

התשלומים עבור קבלת חזקת ישוב; על ידי כך הוקשתה הגירתם של העניים. הפרנסים היו מוכרים חזקת חכירה לאו דווקא לחוכר, שהחזיק זמן מסויים במחכר - כפי שהיה נהוג קודם, אלא לזה שפרע לקופת הקהילה תשלום יותר גבוה. היו נהוגים מסים אלה: מס ישיר על הרכוש או ההכנסה (סכום), מס ממשא ומתן, מס הצריכה; המס האחרון, שהיה מוטל על הבשר (קרופקי[245] מבשר), המלח, הטבק, הדגים המלוחים, היה ביחוד מעיק על המעמד העני. מכירת כהונות רבנות בכסף היתה אף היא נפוצה.[246]

הלחץ המדיני והמועקה הכלכלית חיזקו מצד אחד את רגש הסולידריות הלאומית, אולם מאידך גיסא גרמו להתגברות התחרות הפנימית, לאיבת אחים, לסילוף האוטונומיה, להופעת תקיפים שתפסו את השלטון בתחבולות ערמה ובסיוע גורמי חוץ וניצלוהו לצרכיהם הפרטיים. התפשטות היהודים במקומות מושב חדשים לא יכלה למנוע את הצפיפות ולא שימשה תריס בפני התנגשויות קשות בין הנאבקים על קיומם. אם הפקיד הממשלתי או ה"פריץ" היה מגביל את מספר היהודים בעיר או בעיירה, היה מוצא הסכמה גמורה בקרב התושבים הקודמים. באחד מספרי השאלות-ותשובות אנו קוראים על עובדה זו:

"בכפר אחד, שדרים שם יהודים וערלים, וגזר המושל, שלא ידורו בבית אחד יותר משני הויז ליי"ט דהיינו שני בעלי בתים הן ישראלים הן ערילים, וראובן ושמעון, שהושיבו בביתם כמה דיורין (דיירים) אמרו להקהל, שהם ילכו אל השררה יר"ה (ירום הודו) להשתדל לבטל הדבר והקהל יתן הוצאות. והקהל השיבו: אין אנו חפֵיצים

---

[245] בלבן VII, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 98.

[246] מקור המילה בתיבה (korobka), שעליה היה מופקד נאמן מה"קהל" ובה היו שומרים את כספי המס: רוסמן, **פולין 4**, עמ' 101.

בהשתדלותך, כי אדרבה טוב לנו עתה מאז... אתה מזיק לנו בהשתדלותך להושיב בביתך עניים."[247]

יהודי אחד שהתישב בעיירה חדשה, רצה לחסום את הדרך בפני מתיישבים חדשים; בנה לו בית גדול ויפה -

"ויתחכם להוציא פקודה מחצר הנסיך, כי כל איש זר, אשר יבוא לשבת... לא יוכל ליהנות מזכויות האזרחים, בטרם יבנה לו בית כבית, אשר הקים הוא".[248]

כל איש השתדל לשם שיפור מצבו הוא להשתמש באמצעים כשרים או לא כשרים כדי לסלק את מתחריו. חלוקת המסים, שנעשתה על ידי פרנסים ממעמד העשירים, לא היתה צודקת. על העניים רבץ סבל יותר גדול באופן יחסי. אחד הרבנים התרעם:

"איך נתקלקלו הדורות בעו"ה (בעוונותינו הרבים), כי מי שיש לו קצת שררה על חבירו, אין לו פתחון-פה לדבר בפניו, ואם ירים ראש, ירדפנו עד חרמה ובזה האמת נעדרת".231[249]א

ר' צבי הירש קיידאנובר, בעל ספר המוסר המפורסם "קב הישר", מתאר את המצב הסוציאלי במלים שנונות אלו:

"[ובפח זה נלכדים הרבה] מנהיגים בעבור הגַבהוּת ושררות שלהם ומטילין אימה יתירה על הצבור שלא לשם שמים, ומתעדנים ומתפנקים ואינם עוזרים במסים וארנוניות, ומקילין לעצמן ומכבידים

---

[247] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תעד.

[248] **<u>שו"ת אמונת שמואל</u>**, שאלה ל"ו, מאתר HebrewBooks.

[249] **מימון**, עמ' 50.

על אחרים, ונוטלין חלק בראש בכל יקר וגדולה, ופניהם תמיד צהובים חזקים ובריאים מחמת תאוות לבם. ובעמל אנוש אינם ועם אדם לא ינוגעו. ועֲדַת ה' זרע אברהם יצחק יעקב נדכאים ומושפלים, הולכים ערומים דחופים ויחפים מחמת המסים אשר גוזלין אותם משרתים של הקהל ובאים באכזריות לביתם וחוטפים ושוללים מכל אשר ימצא ורואים שיהיו הבעלי בתים בעירום ובחוסר כל ונוטלים אפילו הבגדים שלהם ואפילו טלית וקיטל ומוכרים אותן במעות קל, ולא נשאר בידם כי אם התבן שעל המִטה... בהגיע עת וזמן הקור והצינה; העשיר ביתו הוא בנוי היטב, וישב כְּשַׂר בבית החורף ותנור שלו חם. ועני שלא די שיש לו דירה מלא(ה) נקבים, אף אין לו מעות במה לקנות לו עצים מבלי יכולת להתחמם נפשו כראוי... אזהרה גדולה הוא על מנהיג הקהילה שלא להטיל אימה יתירה על הציבור וליתן מסים כאחד מבני הקהילה או בני המדינה ולא יהיה חנפן, שיהיה חס על העשיר או על משפחתו ויתן העול על עניים ואביונים, אז חפץ ה' בידו יצליח ויזכה לזרע ואורך ימים, אמן".[250]

ר' אברהם מאיר הלוי עפשטיין כותב בדרושו, כי גזילות ההיידמאקים באו כמידה נגד מידה על העשירים, שגזלו את העניים. ההבדלים המעמדיים ניכרו גם בנימוסים; העשיר לא היה מברך את העני לשלום. ר' צבי קיידאנובר, הנזכר לעיל, כותב:

---

[250] 231א מובא אצל בן-ציון כ"ץ מפי ר' אליהו מלובלין: **לקורות היהודים ברוסיא פולין וליטא**, עמ' 26, מאתר HebrewBooks.

"והנה העוון הזה ראיתי.. כשעני הוא נותן שלום (לעשיר), אזי אינו רוצה להביט [ב]פניו של העני ועושה עצמו כא[י]לו עינו אינ[ה] רואה ואזנו אינ[ה] שומעת.."[251]

מעטים, אפילו מקרב הדרשנים והרבנים, העיזו להוכיח את האַלְמִים [הבריונים] והעַוְלִים. **שמעון בן וולף**, שליחו של ההמון הווילנאי, הושב בבית האסורים בהשתדלות פרנסי הקהל, על שום שהעז להטיח דברים עליהם.

היהודים, שלא היו מרוצים משלטון הפרנסים, לא היו שוקדים לבצע את תקנות הקהילות עד כמה שזה היה אז אפשרי. הפרנסים גם הם היו מגשימים את התקנות, רק עד כמה שזה היה מתאים לצרכיהם הפרטיים. בפנקסי הקהילות אנו פוגשים איומים על האזרחים והפרנסים, שאינם מוציאים לפועל את התקנות; העובדה שאיומים אלה חוזרים לעתים תכופות, מראה שהם לא היו יעילים.

ביחוד הפרו אז את האיסור לפנות לערכאות של עכו"ם. הרבנים והפרנסים עצמם, שקיבלו את כהונותיהם לעתים קרובות מידי השררה בעד תשלום גבוה או הבטחה של ציות גמור לפקודותיו, שימשו כדוגמה לעם. פעם הוציא ועד הגליל של רוסיה האדומה בכינוסו בברודי פסק-עונש קשה על נשים עבריות, שהתנהגו לא באופן מוסרי; הנאשמות פנו אל בעל העיר, שציווה לאסור את כל משתתפי האסיפה (1752).233[252]א

נציגי הממשלה לא פעם הוכיחו את חברי ועד ד' הארצות על שהם "דואגים רק לבִּצָעם ונוגשים בהמון העם". מהשנאה השמורה אל המנהיגים

---

[251] **<u>קב הישר</u>**, פרק ט', מאתר HebrewBooks. במהדורת תשמ"ו עמ' 23-25.

[252] **<u>קב הישר</u>**, פרק פ"ד, מאתר HebrewBooks. במהדורת תשמ"ו עמ' 193. קיידאנובר מדמה את המצב לנשר שיש לו שני ראשים וכל ראש פונה לכיוון אחר; שכן העשיר מסב פניו לצד אחר מרוב גאווה, ומשום שהדבר מבייש את העני, הוא מסב פניו לצד השני.

ינקו במשך המאה הי"ח הכתות הדתיות החדשות ומצדדי ההשכלה. האוטונומיה יותר משהוכתה על ידי התערבות גורמים חיצוניים, סבלה מהתפוררות פנימית.

הנדכאים מצאו תנחומים בשדה הרוח. הדווקנות התורנית התקדמה בצעדי און. לימוד התנ"ך, שבכחו היה לרענן במידה ידועה את נשמות התלמידים הרכים, צומצם; הילדים הכירו את המקרא רק בעד ערפל הפלפול התלמודי. לימוד הדקדוק הוגבל עוד יותר; הספרים, שנכתבו באותה תקופה, מעידים על חוסר ידיעות יסודיות בחוקי הלשון (הקטעים, שאנו מביאים מספרים אלה, מוכיחים את זאת).[253] פירושים לתלמוד ולשולחן ערוך תפשו את המקום העיקרי בספרות מפרק זמן זה. הרבנים היו מתפלפלים לשם פלפול ומשתדלים להמציא איסורים חדשים לבקרים. מעטים היו הספרים, שלא נכתבו בקשר להלכה, כגון "סדר הדורות", ספר היסטורי שכולל את קורותיהם של חכמים וצדיקים, שנתחבר על ידי **הרב יחיאל היילפרין**.[254]

---

[253] 233א בלבן, **<u>לתולדות התנועה הפראנקית</u>**, חלק ראשון, עמ' 98, מאתר HebrewBooks.

[254] שלמה מימון כותב על כך:

"...את הדקדוק אין מלמדים בחדר, אלא התלמיד מסגל אותו דרך שימוש על ידי תרגום המקרא ללשונו כדרך שהדיוט לומד, במידה לקויה ביותר, את דקדוקה של שפת מולדתו מתוך הדיבור בלבד... לימוד זה מלא כל מיני שיבושים בדקדוקי הלשון. ואי אפשר שתהא אחרת: מכיוון שהעברית מיתרגמת ללשון הדיבור, והלשון היהודית-הפולנית המדוברת לקויה היא בעצמה ומלאה טעויות דקדוקיות, מן ההכרח הוא שהלשון העברית הנלמדת על ידה, תהא נעשית משובשת כמותה. בדרך זו אין התלמיד קונה לו ידיעה בלשון העברית, כשם שאינו רוכש לו ידיעת תכנו של המקרא..." (**מימון**, עמ' 39, וראו גם אסף, "<u>סודות מן ה'חדר'</u>", **דווקא 2**, עמ' 7, וכן במאמר "קטן וחמים" להלן).

ביקורת עקיפה על היעדר לימודים חיצוניים עולה גם מתיאורו של אברהם יעקב ברוור, המתאר ענישה ב"חדר", ואגב כך גם גם את אי לימוד החשבון:

אולם יותר מספרים אלה זכו להפצה - מלבד הפירושים לתלמוד ולשולחן ערוך - ספרי המוסר. **ר' אליהו הכהן** מאיזמיר כתב "שבט מוסר", שבו סיפר על חיבוט הקבר ועל העינויים בגיהינום.235[255]א

מפורסם היה הספר "קב הישר" לר' צבי-הירש קיידאנובר, שהבאנו ממנו כמה ציטטות בפרק זה. יחד עם התביעות לתיקון העוול הסוציאלי דורש הוא סגפנות מופרזת ומפיץ אמונות בשדים ובמזיקים, בליצנים המתעללים בנוסעים. ר' צבי מזהיר מפני לימוד פילוסופיה -

"המתנגדת [מנוגדת] לאמונה, כי היא אש זרה ועליה נאמר 'כי שחה אל מות ביתה כל באיה לא ישובון'".[256]

ר' אריה בר' זכריה הוציא ספר "תיקוני תשובה ארץ צבי", שבו פירט כמה סיגופי תשובה לכל אלה הרוצים לקרב את הקץ. נפוצו אמונות בשדים וברוחות, ב"בעלי-שם" היכולים לעשות נסים, לרפא חולים ולפקוד עקרות, לעבור ממקום למקום ב"קפיצת הדרך" [קיצור הדרך בדרך נס].236[257]א

"...כל ילד שעליו עבר החוטא מחויב היה להלקותו בשבט שבידו באחורו. עונש כזה היה ידוע בצבא בגרמניה ואוסטריה ומהן למדוהו גם הרוסים. אחרי שנסתיימו שבע ההקפות חישב המלמד בגיר על הספסל כמה מלקות קיבל הנער בכל ההקפות מידי חבריו, השכיב את החוטא על הספסל והוסיף לו משלו כהנה בשבט שבידו. זה היה התרגיל היחידי בחשבון שעשה בפנינו מורנו ורבנו." (בקובץ **החדר**, עמ' 508; אסף, "קטן וחמים'? - השיר 'אויפן פריפעטשיק' והשינוי בדימויו של החדר", בעמ' 119. אויפן פריפעטשיק בביצוע אסתר עופרים, מהאתר Save The Music).

[255] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תעה. על ר' יחיאל היילפרין ראו קליינמן, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 166-167. ספר **סדר הדורות**, מאתר HebrewBooks.

[256] 235א **שבט מוסר**, מאתר HebrewBooks.

[257] משלי ב', י"ח-י"ט: "כִּי שָׁחָה אֶל מָוֶת בֵּיתָהּ וְאֶל רְפָאִים מַעְגְּלֹתֶיהָ. כל בָּאֶיהָ לֹא יְשׁוּבוּן וְלֹא יַשִּׂיגוּ אָרְחוֹת חַיִּים": **קב הישר**, פרק נ"ג, מאתר HebrewBooks. בנוסח המהדיר

בקשר לגזירות ת"ח והמלחמות והפרעות המאוחרות נתחברו ספרים רבים בעברית וביידיש, בפרוזה ובשיר. יש להזכיר את "צוק העתים",[258] שיצא בקרקוב, 1650; מחברו היה מאיר בן רבי שמואל משרברשין, שקטע משירו ליום השבת הבאנו למעלה [בפרק ז']. כרוניקה ממדרגה ראשונה הנהו הספר "יַיִן-מצולה" שמחברו היה ר' נתן הנובר, שברח בשנת ת"ח לארצות המערב.[259] ספרו מכיל לא רק את תיאור הפרעות, אלא גם הרצאה מעניינת על סדרי החיים, על לימוד התורה והאולפנות המוקדשות לו, על החיים המשפטיים.

האדיקות הדתית גברה והלכה. אחד הדרשנים אמר, כי גזירות ההיידמאקים באו משום שהיהודים לא הקפידו על יפיין של המנורות בבתי הכנסת. היהודים הסתגרו ברחובותיהם, השתדלו להיבדל מהגויים בלבושם. כל מיני עליצות נאסרו משום "מושב-לצים".

יש שהחזנים היו משתמשים בתפילות בניגונים חילוניים; בעלי המוסר התנגדו לזה בכל תוקף והפרנסים הוציאו איסורים על זה. בספר "חיי אדם" (לר' אברהם דאנציג), שמפורסם עד היום הזה, נאמר:

בצרי נאמר "כי היא אשה זרה". בהמשך ממליץ ר' קיידאנובר ללמוד במקום שיש בו חלונות ולהסתכל בכל עת לשמים, שכן הדבר מועיל להשגה (שם).

[258] 236א **<u>תיקוני תשובה ארץ צבי</u>**, מאתר HebrewBooks. על טלפורטציה ((Teleportation - שינוי מיקום עצמים בלי לעבור במרחב, שהיא למעשה סוג של "קפיצת דרך", בשלב זה לגבי אטומים בלבד, ראו: <u>רגע אחד אתה כאן, ובאותו רגע - שם</u>, "הארץ" 28.6.04. ולהבדיל, ב"מעשה העז" מספר עגנון אגדה על עז שעשתה "קפיצת הדרך" לארץ-ישראל (**פולין – סיפורי אגדות**, עמ' 303).

[259] **<u>צוק העתים</u>**, מאתר HebrewBooks.

"ההולכים לבתי טרטיאות (תיאטראות) שקורין קאמעדיעס, אוי להם ואוי לנפשותם, דמְגָרי (שמְגָרים) יצר הרע בנפשם".[260]

הרב המפורסם **ר' יחזקאל לנדא** [ה"נודע ביהודה"] התנגד למשחק הקלפים ולביקור בתיאטרון הן משום שעל ידי כך מתבטלים מלימוד התורה והן מנימוק לאומי מעניין:

"מה לנו להידמות לאומות? להם נאה לשמח כי הם יושבים שלווים ושקטים כל אומה בארצה ומולדתה, אבל אנו החונים בגלות ולשמחה מה זו עושה? קינה מיבעי ליה. ואין לך עזות מצח יותר מאדם, אשר בעת צרתו והכנעה אשר הוא לחרפה ובוז, הוא יוצא בקומה זקופה אחר מחולות וריקודים".239א[261]

בדבריו אלה, שמתאימים לא רק לתקופה שבה נאמרו, בולטת המחאה של לב יהודי כואב כנגד שאננות בלתי מבוססת. מיום ליום רבו הסגפנים. היו אנשים, שהחליטו לצאת ב"גולה" - היינו לנדוד ממקום למקום ללא תכלית. לפעמים אסרו לעצמם לשהות שני ימים רצופים בעיר אחת. הסגפנים עשו כל מיני "תשובות", למשל "תשובת המשקל" - זאת אומרת, שהיו מענים את נפשם בסיגופים השקולים כנגד כל העוונות; לפעמים היו מרעיבים את עצמם עד מוות.239א[262]

משום הדבקות בלימוד התורה סבלה האשה. מצד אחד הרחיקוה מעולם המצוות והעיון, אולם מצד שני נפוץ המנהג, שהאשה היתה עומדת

---

[260] וראו פרק ו' לעיל. ר' נתן נרצח בשנת תמ"ג (1683), בפרעות שהתחוללו בעת המלחמה על שחרור הונגריה מעול הכובשים הטורקים (**יון מצולה**, מבוא, עמ' 4).

[261] **<u>חיי אדם</u>**, הלכות שבת, כלל ס"א (א), מאתר "דעת".

[262] 239א חלק מפיסקה זו מובא אצל מרדכי מרגליות, **<u>אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל</u>**, חלק שלישי, עמ' 830, מאתר HebrewBooks.

בחנות או מתרוצצת בשווקים, בשעה שבעלה היה יושב בבית המדרש ולומד או מבלה את זמנו בשיחות.

היהודים בארצות המערב לא השתנו בהשקפותיהם מהיהדות הפולנית, וראו בה את מרכזם הרוחני. לפולין היו יהודי המערב האמידים שולחים את בניהם ללמוד תורה, למצוא שידוך הגון. המלמדים, שבאו מפולין, נתפרסמו ברובם בגרמניה בעומק ידיעותיהם. כאשר במערב היו פורצים סכסוכים דתיים, היו עיני היריבים נשואות לשמוע את דעתם המכריעה של רבני פולין. ועד ד' הארצות הכיר את עצמו - וכן הכירוהו יהודי המערב - כמוסמך להוציא חרמות ונידויים על עבריינים תושבי חוץ לארץ. אולם מצאצאי פולין הצטיינו לא רק בשדה התורני, אלא רבים מהם היו מאבותיה של "ההשכלה הברלינית", כפי שנראה בפרק יג.

פרק י: עקירה והתפשטות

צבת המועקות החיצוניות והפנימיות הכריחה רבים מהיהודים לחפש מפלט בחו"ל. פולין, ששימשה עד אז מחוז חפצם של פליטים מחו"ל, נהייתה עכשיו לארץ יציאה (אף כי גם בתקופה זו יש הגירה מסויימת לפולין). זרם ההגירה הכביר ביותר חל בשעת גזירות ת"ח-ת"ט ויתר המלחמות בימי יאן קזימיר. גם אחר כך נאלצו אלפים ורבבות מיהודי פולין להימלט מחרב האויב החיצוני והפנימי ולתור מקור מחיה בארצות חוץ. רבים היו הבורחים לגרמניה, לבוהמיה, להולנד. אבל רבים היו הבורחים גם להונגריה, ארצות הבלקן, אווניון האפיפיורית, איטליה, אנגליה ואפילו אמריקה.

חיים סלומון, שנולד בליטא (גליל פוזנה) הגיע לאמריקה ושם השתתף במרידה, ואחר כך פעל כסוכן הממשלה וכבנקאי.[263] הרבה יהודים הובלו לחו"ל על ידי שַבָּאִים [שובים], ביחוד על ידי הטטרים. בפדיונם של השבויים היו מטפלים הן יהודי חו"ל (טורקיה, מצרים) והן ועדי האוצרות של ה"כתר" וליטא. ועד המדינה בליטא החליט בכינוסו משנת 1649:

---

[263] 239א ראו **אורחות צדיקים**, שער עשרים וששה - שער התשובה, מאתר "דעת". על "תשובת המשקל" נאמר שם:

"כפי הנאה שנהנה מן העבירה יעשה לו צער בתענית ובמיעוט אכילה ושתייה, בעניין המשכב ובעניין כל ההנאות ימעט."

"ע"ד (על דבר) אשר עינינו רואו[ת] בעו"ה (בעוונותינו הרבים) כמה נפשות מישראל, אשר נשבו ונטמעו בכל הגויים... ע"כ כתבנו רשות לכל הקהילות והמקומות, אשר ישנו שם מנין יהודי[ם], הרשות בידם לפדות כל נפש עד י"ז (י' זהובים) בלי שום שאלת (שאלה) ורשות; ויקובל בחשבון המדינה (זאת אומרת, שהסכום הזה ינוכה מהמסים, שהקהילה חבה ל"מדינה"); ויותר מעשרה זהו[בים] על נפש א' [אחת] מישראל עד ששים זהו[בים] יקחו רשות מהקהילה הסמוכה אליהם, שמחזיקה אב"ד (אב בית דין)... ויותר מששים זהו[בים] על נפש א' צריכים ליקח רשות מאחת מג' ראשי קהילות".[264]

בכינוסים המאוחרים חזר ועד מדינת ליטא וטיפל בשאלה זו. על מנוסת פליטי וילנה מספרת בזכרונותיה המפורסמים האשה **גליקל מהאמלן** (נולדה בהמבורג בשנת 1647 ומתה במץ בשנת 1727). הם -

"הביאו עמהם להמבורג מחלות מידבקות, ובימים ההם לא היה עדיין 'הקדש' ליהודים ולא בתים אחרים, שאפשר היה להשכין שם את החולים, ולכן היו כעשרה יהודים חולים שוכבים בחצר שלנו ואבי דאג להם".[265]

סבתה של גליקל טיפלה במסירות בחולים עד שחלתה ומתה כעבור ימים מועטים. הקהילות בחו"ל היו בשעות חירום מבטלות כרגיל את תקנות חזקת העִירָנוּת, המקפחות את הפליטים, והיו מרשות להם להתיישב

---

[264] **תולדות היהודים בקרקוב ב'**, עמ' 851.

[265] **<u>פנקס מדינת ליטא</u>**, ועד ת"ט, תקנה תנ"ב.

בערים. היו מארגנים בשבילם סיוע, מחלקים "בּילֶטים" לנצרכים.[266] גליקל הנ"ל מהללת את בית חתנה בדברים אלה:

"הייתי בכמה קהילות שונות, ולא ראיתי בשום מקום הנהגת בית שכזו, הכל בעין יפה ובכבוד לכל איש ואיש, גם לעניים האורחים ע"י 'פלעטין' וגם לאורחים סתם."[267]

הקהילות בחו"ל היו כרוכות אחרי רבנים מפולין; את החיבה לרבני פולין הגבירו ללא ספק המהגרים מפולין, שהתיישבו בחו"ל. הקהילות בחו"ל היו לא רק מקבלות את פניהם במאור פנים, כשהיו באים אליהן כפליטים, אלא היו מזמינות במיוחד גם בימי שלווה רבנים, ששימשו בפולין או אפילו רק חניכי ישיבות פולניות לשבת על כסא הרבנות. אין כמעט שנה, שבה לא ישבו על כסאות רבנות בחו"ל כמה רבנים מפולניה. בין גדולי הרבנים מצאצאי פולין יש להזכיר את ר' אהרון שמואל קיידאנובר, שברח אחרי גזירות ת"ח לגרמניה ונתקבל לרב בפיורדא,[268] אח"כ בפרנקפורט-דמיין, ואחר כך שוב בפולין ושוב בגרמניה.

ר' יחזקאל לנדא, שנולד בשנת 1713 באפטא (אוֹפאטוב), עבר לברודי, שבה רבו אז חכמים וסופרים, התיידד שם עם ר' אברהם גרשון מקיטוב (גיסו של הבעש"ט); שימש כדיין בעיר זו. בשנת 1746 נתמנה כרב בעיר יאמפל ובשנת 1755 נקרא לפראג ושם כיהן כרב עד מותו. את פעולותיו נכיר בפרקים הבאים. משפחת **הורביץ** זכתה לראות הרבה רבנים מבניה יושבים

---

[266] **גליקל**, עמ' 77 (בשינויי תרגום). קישור לסריקת כתב היד המקורי, מאתר אוניברסיטת גתה בפרנקפורט.

[267] הבּילֶטים, או "פלעטין געשט" ("כרטיסי אירוח"), היו כרטיסים שהפנו את עוברי האורח למארחים מבני הקהילה (**גליקל**, עמ' 281, הערת שוליים 199).

[268] **גליקל**, עמ' 579.

על כסאות רבנים בחו"ל: **ר' יצחק** היה אב"ד בהמבורג; בן דודו **ר' שמעלקי** [שמואל הלוי] היה רב בניקלסבורג ו[רב] המדינה; אחיו של שמעלקי, **ר' פנחס**, היה אב"ד בפרנקפורט-דמיין ואחרי מותו ירש את משרתו בנו, **ר' צבי**. כאשר נסע ר' פנחס לפרנקפורט, עבר דרך ברודי -

"ויצאו כל אנשי העיר לקראתו והכניסוהו בכבוד עצום... ביום ראשון היה נחוץ לנסוע... ונסע לדרכו ונסעו כמעט כל אנשי העיר ללוותו".245א[269]

מרשומות אחרות נראה שהרבה מהיהודים ראו כאושר למצוא בשביל בניהם מלמדים מפולין. אולם בין אלה נמצאו אנשי תככים, שקילקלו את שמם הטוב של בני מקצועם ובני ארצם. גליקל הנזכרת לעיל מסרה את בנה למלמד פולני, שבהשגחתו נשלח הנער לפולין ללמוד; המלמד שלח אחר-כך מכתבים מזוייפים לגליקל בשם בנה; הדבר נתגלה והתלמיד אמר לבסוף: "ברוך ה', כי נפטרתי מהרשע הזה, שלא לימד אותי כלום".[270]

ליהודי פולין היו בחו"ל בתי כנסת, בתי מלון מיוחדים. לפעמים היו סוחרים מפולין נוסעים לחו"ל, מתעכבים שם לזמן ממושך, עד שהיו מחליטים להשתקע שם. בברסלאו, למשל, נוסדה מושבה של יהודי פולין מה"שמשים" ומשרתיהם, שהעירייה הרשתה להם לשהות בעיר אפילו אחרי הירידים, עד שהעניקה להם זכות ישיבה קבועה. עקירת יהודי פולין נגרמה אמנם על ידי ערעור יסודותיה של היהדות הפולנית. אולם הודות לעקירה זו נתרחבה השפעת המרכז הפולני. המהגרים הביאו למקומות מושבותיהם החדשים את הרגלי מולדתם, אוצר לשוני מיוחד. הם היו קשורים למוסדות

---

[269] שולוואס, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 22.

[270] 245א מופיע במספר מקורות, ביניהם: אמונת צדיקים, שמן הטוב, וברכת יוסף.

האוטונומיים של פולין והם הרגילו את שכניהם החדשים לציית לוועד ד' הארצות ולרבני פולין.

בולמוס ההגירה הלך וגבר. הרבה אנשים היו עוזבים אפילו את נשותיהם כדי לנסות את מזלם בגרמניה. שאלת העגונות היתה חמורה מאד. בעלי המוסר הזהירו את היהודים מפשעים אלה. ר' צבי קיידאנובר הידוע לנו מהפרק הקודם כתב ב"קב הישר":

> "אותם אנשים, אשר בוגדים בנשותיהם והולכים למדינות רחוקות להיות שמה מלמדי-תינוקות ואחר כך המה עוסקים באיזה משא ומתן וקובצים על יד להרבות ממון רב... ואח"כ כשרוצים לילך ולחזור לבתיהם, אז באים עליהם שודדים וגזלנים ולוקחים כל אשר להם...".[271]

גם בחו"ל קמה מגמה להגביל את ההגירה, שהגבירה את התחרות הכלכלית. אולם מלבד נימוקים כלכליים השפיעו כאן טעמים מוסריים-דתיים: אי אמון לאנשים בלתי מוכרים. בהתפשט השבתאות (ראו בפרק הבא) היו הרבה מנביאיה מתחפשים באיצטלות של מלמדים, מחברים, רבנים והיו מתעים את הקהילה ואת פרנסיה; לא ייפלא, שחשדנות כלפי הזרים הלכה ונשתרשה. חלומו של כל יהודי היה לעלות לארץ הקודש. בתמיכת העולים לארץ והדרים בה היו מתעסקים "גבאי א"י". הקהילות בארץ היו שולחות לחו"ל משולחים לאסוף את הכספים שכבר נקבצו ולהתרים חוגים חדשים. יש שיהודים אמידים היו, בעלותם ארצה, מוסרים לוועד המדינה את כל רכושם, בתנאי שהוועד ישלח אליהם מדי שנה בשנה סכום קצוב לכלכלתם כל ימי חייהם. אולם רק מעטים מאד היו מגשימים את חלום העלייה לא"י.

---

[271] **גליקל**, עמ' 425 (בשינויי תרגום).

פרק י"א:
תעתועי גאולה

קומץ היהודים, שזכו לעלות ארצה, היה תלוי בצפרוניותם של הפחות הטורקיים. הם נשתחררו מעול אֱדום ונהיו כפופים לעוּלם של הישמעאלים. אם הם הרגישו בארץ משאת נפשם את התהום שבין האידיאל שלהם לבין המציאות, מה יכלו להרגיש היהודים השרויים בגולה! המשיח לא היה בעולמו של היהודי בקרקוב, פרוז'נה או קרוטושין איזו הוויה דמיונית. הוא היה מעורה בתוך החיים היומיומיים; בחקר תכונותיו ומעלליו עסקו לא רק הרבנים והמקובלים; כל תינוק ב"חדר" היה מסיח עליו עם חברו, באגדה או בשיר עליו היתה האם מיישנת את בנה. אם יש תקווה להינצל מ"מרוצות התלמידים", לזרוק את תרמיל הנדודים, הרי רק בידי המשיח להגשימה.

בשעה שהגיעו לפולין - שנים ספורות אחרי תום פלישות המעצמות השכנות לארץ, אחרי הריגת הקדוש מתתיהו קלהוֹרה, אחרי הפרעות בקרקוב, לובלין ולבוב - שמועות בעל פה ומכתבים על הופעת המשיח שבתי-צבי מסמירנא [איזמיר], לא היה בזה בשביל יהודי פולין דבר מפתיע. בגזירות הקודמות ראו את "חבלי המשיח". המשיח הכיר בנדודיו – אחרי שגורש על ידי פרנסי קהילתו (על אשר הגה את השם המפורש) – כמה מפליטי פולין בטורקיה. המשיח היה קשור לפולין בקשרי משפחה: אשתו שרה נולדה בפולין, אבותיה נהרגו בשנת ת"ח; היא לוקחה למנזר ושם נתחנכה כעשר שנים, עד אשר בא אליה אביה בחלום וציווה אותה לברוח

מהמנזר; אחר כך נתגלגלה בארצות אירופה המערבית, עד שהובאה אל המשיח לקהיר.[272]

[272] **<u>קב הישר</u>**, פרק י"א, מאתר HebrewBooks. במהדורת תשמ"ו בעמ' 30. קיידאנובר מוסיף, כי האנשים ההולכים למדינות רחוקות "בלי ספק שהם נכשלים בעוון ראיית קרי... ואותם אנשים לא ידעו כי מכל טפת קרי נברא מזיק אחד רחמנא ליצלן, ואותן המזיקים נדמין כאנשים ולוקחין ממנו כל המעות שלו..." (שם).

היהדות הפולנית לא יכלה לפגר בהבעת הערצה לגואל. **ר' אריה בן זכריה**, מחבר "תיקוני תשובה ארץ צבי" (ראו בפרק ט'), החליף מכתבים עם יהודי קושטה והפיץ ברבים את מכתבי **נתן העזתי**, נביאו הראשי של שבתי-צבי.[273] אחד מאזרחי קרקוב הזמין ספר הפטרות לבית הכנסת ועל השער הנהדר היתה כתובת, שבראשי התיבות של כמה משורותיה היה השם שבתי (**ב**קרוב **ת**קרב **י**שענו **ש**מחנו; **ת**שבי **י**בשר **ב**קול **ש**ופר).[274] ר' ברכיה ברך שפירא (תלמידו וקרובו של ר' נתן שפירא), דיין ודרשן בקרקוב, כינס שיירה של כמה יהודים והלך עמהם לטורקיה לראות את פני המשיח.[275]

היהודים בפולין התאוששו. אחד הכמרים הפולניים מעיד, כי הם "עזבו את בתיהם, הניחו את משלח ידם ופטפטו, כי המשיח ישא אותם בקרוב על גבי ענן ירושלימה".[276] שונאי ישראל הפיצו קריקטורות על המשיח והסיתו את העם ביהודים. רבה של לבוב, בעל "טורי זהב", ששכל את בניו במרוצת-התלמידים בשנת 1664 (ראו בפרק ו'), שלח אל שבתי-צבי את בנו ישעיה, הרב בקומרנה, ואת בנו-חורגו ר' אריה נכדו של ר' יואל סירקיש. השליחים הופיעו ב"מגדל העוז" (כמו שקראו השבתאים לבית הסוהר בגליפולי, שבו היה המשיח כלוא), ושבתי-צבי הבליט בשיחתו אתם את

---

[273] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תנט.

[274] שלום, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 41; שמו המקורי נתן אשכנזי: **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 32.

[275] שלום, שם, עמ' 43; **תולדות היהודים בקרקוב ב'**, עמ' 471-472; לצילום הכתובת במלואה ראו שם, איור 6.

[276] **תולדות היהודים בקרקוב ב'**, עמ' 470-471 (קרוי שם ספירא). על ר' נתן שפירא ראו לעיל בפרק ו'.

התעניינותו המיוחדת ביהדות הפולנית והודיע כי הוא מכיר את צרותיה בשנות ת"ח-ת"ט על פי הספר "צוק העתים" (ראו בפרק ט').[277]

כשהשליחים שבו לארצם, אחרי שהמשיח הבטיח להם נקמה באֱדום, יצא מפולין המקובל המפורסם **ר' נחמיה הכהן**. הוא לא נדהם למראה ההוד והתפארת, שהקיפו את שבתי, והתחיל לשוחח אתו בבדקנות מיוחדת. הוא שאלו: הרי לפני משיח בן-דוד צריך לבוא משיח בן-יוסף, שעליו ליהרג במלחמת גוג ומגוג. שבתי-צבי ענה, כי בן-יוסף היה אחד מתלמידיו ושמו אברהם זלמן, והוא מת בפולין בשעת "מלחמת האומות". ר' נחמיה לא ויתר על השגותיו, עד שהעלה עליו את חמתם של מקורבי המשיח והם רצו להרגו. ר' נחמיה ברח החוצה, וכדי להשיג את חסות הפקידים הטורקיים הכריז שהוא מקבל את האיסלם. הוא נתקבל על ידי השולטן ולפניו גילה את המסווה של שבתי-צבי, שהוכרח לבסוף להמיר גם הוא את דתו.[278] אחד מבני היהדות הפולנית, שהיתה אז הקיבוץ היותר מעוניין בגאולה, גרם למפלתו של משיח השקר.

"ועד הארצות", שהופתע על ידי ההודעה כי "המלך הוא עירום", נתפכח והכריז ביריד לובלין חרם על שבתי-צבי "ועל הפושעים וריקים המאמינים ומחזיקים בכת שבתי-צבי ימ"ש (ימח שמו)" וגורמים "להזיק מעמד ומצב הכלל [של] שארית ישראל" (1670).[279] ר' נחמיה הכהן, שאחרי המרתו נהפך

---

[277] מפי הכומר גאליאטובסקי מצ'רניגוב, בספרו "משיח האמת" משנת 1672: שלום, שם, עמ' 41-42; **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 38.

[278] שלום, שם, עמ' 43; **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 42.

[279] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 43-44; ראו גם שלום, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 41, 44. דובנוב מציין (בעמ' 44), כי במועצת הסולטן הוחלט, שלא כדאי לגזור על שבתי צבי עונש מוות, מפני שמיתת קדושים עלולה לחולל מרד בקרב היהודים או לגרום להתהוות כת חדשה המעריצה אותו כישו הנוצרי. בעצת המופתי וואני נמצא הפתרון: כפייתו להתאסלם. כדי לשכנעו בכך אמר לו רופא החצר, שהוא חייב מיתה בעינויים

בו לבו והחל שוב לעשות פומבי לשבתי-צבי בפולין, הוכרח לברוח מארץ זו, הלך לגרמניה בעילום שם, עבר לאמסטרדם ושם מת.

החלה תעמולה נמרצת כנגד שבתי-צבי. הצביעו עליו כעל "רוח שקר" (בגימטריא "שבתי-צבי"), קראו עליו את דברי הושע: "באו ימי הפְּקֻדה, באו ימי השִׁלֻּם, אויל הנביא, משֻׁגע איש הרוח" (הושע ט', ז').

אולם למרות הדרושים האלה, למרות המרת שבתי-צבי, למרות הצעדים החמורים שנקטה ההנהגה הראשית של יהודי פולין, לא כבו בארץ זו שביבי השבתאות עשרות בשנים. השבתאים האמינו שהמשיח צריך להיות "פעם עומד ברום המעלות ופעם בתכלית הדלות והשפלות"; הוא מוכרח להימצא בתחום הרע והטומאה כדי להלחם בכחות האלה ולהדביר אותם. הסבירו את חבישת התרבוש על ידי שבתי-צבי עם המרתו בזה, שהחליט לקבל תפקיד של שר צבא ובראש חיל כבד עתיד הוא ללכת לפולין כדי להתנקם בצוררים.[280] בתבוסת פולין בשנת 1672 ראו המאמינים את אצבע המשיח. המאמינים ראו בו לא את מה שהיה, כי אם את מה שרצו שיהיה.

אל ייפלא, שהרבה אזניים היו קשובות לנאומיו של הנביא החדש לשבתאות, מרדכי מאייזנשטדט (עיר בגבול אוסטריה והונגריה), שהצטיין ביָפיו ובכוח דברנותו. הוא נפגש עם נתן העזתי, נביאו של שבתי-צבי, עבר באשכנז, צ'כיה, מוריביה, פולין, איטליה. הפיץ את האמונה - המודגמת באמונה על תחיית ישו הנוצרי - כי שבתי-צבי (שמת בשנת 1676) יקום לתחייה כעבור שנים מספר; מרדכי בעצמו הוא המשיח מזרע אפרים; הוא

קשים כמורד במלכות אם לא יקבל על עצמו את האיסלם. הוא המיר דתו תוך השלכת כובעו היהודי וחבישת תרבוש טורקי שהוגש לו על ידי עבד הסולטן, וכונה מוחמד אפנדי: **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 44.

[280] שלום, שם, עמ' 46.

יצטרך כמו שבתי-צבי בשעתו "להחליף את שמלותיו", אבל לא ללבוש כמותו בגדי ישמעאל (לקבל את האיסלם), כי אם בגדי עֵשיו - כלומר להתנצר.

מְמַמשיכי השלשלת השבתאית בפולין היה גם **השיל צורף** מוילנה, שראשית פעולתו לוטה בערפל. לפי אחת האגדות, שהדמיון העממי ענד על דמותו, היה השיל בתחילה עם הארץ והצטער על כך; הוא התמכר לסיגופים למען יקנו לו דעת מהשמים. בשנת 1667 הופיע לפניו ענן, הוא בלע אותו ומאז ואילך נעשה למדן והחל לכתוב ספרים הרבה.[281] אשר לאחד מהם אמר, כי "לא יהיה לזה הספר קץ, אפילו יהיו כל השמים יריעות".[282] במשך הזמן התפרסם כנביא, והודיע מראש את השתלשלות מלחמותיו של מלך צרפת לואי הי"ד. ביחוד הקדיש את מרצו להפצת האמונה באמיר"ה (אדוננו מלכנו ירום הודו) שבתי-צבי, שהוא המשיח,[283] והכופר בו מעכב את הגאולה.

אף על פי שהקבלה הולידה את השבתאות, לא השתדלו הנציגים הרשמיים של היהדות הפולנית לעכב את התפשטותה של קבלת האר"י. בשנת 1691 נדפס בקרקוב ה"שולחן ערוך" ע"פ האר"י. בהשתדלות רבני פולין נדפס בשנה הבאה בדיהרנפורט ה"אורח-חיים" (חלק מהשולחן ערוך) עם פירוש ה"טורי זהב" ו"מגן אברהם", שנתנו לכל מנהגי האר"י תוקף של הלכה, והספר הזה נתפשט בפולין ובכל תפוצות ישראל.

טורקיה היתה המרכז הראשי של ספיחי השבתאים. כששבה פודוליה לפולין בשנת 1699 הצליחו השבתאים, שנמצאו בה, לפרוש את מצודתם על קהילות פולין הקרובות והרחוקות. הזרם המסתורי המשיחי מצא בסוף

---

[281] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 45, 48.

[282] שלום, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 49; על מרדכי מאייזנשטדט והשיל צורף ראו גם בלבן, **לתולדות התנועה הפראנקית**, חלק ראשון, עמ' 39-41, מאתר HebrewBooks.

[283] שלום, שם, עמ' 52.

המאה הי"ז מנהיגים חדשים בעלי שיעור קומה: יהודה החסיד וחיים מלאך. יהודה החסיד משדלייץ [שידלוב] היה ממשיך הזרם הסגפני בקבלה; חברו היה שבתאי מובהק, שנולד גם הוא בפולין, אבל הרבה לנדוד ולפיכך נקרא בשם "מהלך" ואוהדיו שינו את תארו ל"מלאך".[284] הוא היה גם בסלוניקי, שבה התיידד עם יורשיו של שבתי-צבי: יעקב קורידו (אחיה של אשתו האחרונה של שבתי-צבי) ובנו ברכיה, וקיבל את דת ה"דֶנְמֶה", שנוצרה על ידיהם ושמאמיניה היו צריכים להתחפש כמוסלמים.[285] חיים מלאך חזר לפולין והחל להפיץ ברבים את האמונה, ששבתי-צבי צריך להופיע פעם שניה ארבעים שנה אחרי המרתו (היינו בשנת 1706).[286] הוא רכש הרבה

---

[284] שלום, עמ' 50.

[285] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 114. שלום מביא פרשנות זו של השם מפי ר' יעקב עמדין, אך חולק על אמיתותה: שלום, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 57. ראו גם באתר אנציקלופדיית יִיווָא: Malakh, Hayim ben Shelomoh.

[286] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 49-50; עיקרי ה"דנמה" (או "דוֹנמֶה", כלומר "נידחים" או "משומדים", במקורו כינוי גנאי) הם: אמונה בבורא אחד, אמונה במשיחו שבתי צבי מבית דוד המלך, איסור שבועת שווא בשם האל ומשיחו, הפצת בשורתו של סוד המשיח, מפגשים שנתיים, איסור הכנסת זרים, קריאה יומית של מזמורים, קיום מנהגי הטורקים בהקפדה - לרבות צום הרמדאן - כדי שלא לעורר חשד, איסור נישואין עם מוסלמים, חובת מילה: **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 287; בלבן, **לתולדות התנועה הפראנקית**, חלק ראשון, עמ' 45, מאתר HebrewBooks. ראו גם יצחק בן-צבי, השבתאים בזמננו (**מצודה,** כסלו תשי"ד), מאתר "דעת". יש טענות, חלקן לצורך ניגוח פוליטי, שלפיהן מוצאו של מוסטפה כמאל אתאטורק, מייסד הרפובליקה הטורקית החדשה, היה ממשפחת "דנמה": דן ירדני, "לך אחכה", מאתר "הארץ" 27.3.2009; אלי אשד, מתורכיה באיבה: החלק השני - קללת שבתאי צבי, מאתר "יקום תרבות". אפילו ראש ממשלת טורקיה רג'פ טאיפ ארדואן "מואשם" בדנמאות נסתרת: הסוד היהודי של ארדואן, "ישראל היום" 31.12.10.

מצדדים. החלו עליהם רדיפות מטעם הרבנים, שהסתמכו על הסכמתו של אחד מגדולי הדור, החכם צבי.

חכם צבי אשכנזי נולד בפולין בשנת 1655 ונמלט בילדותו עם אביו בשעת הגזירות לאובין (רובע בבודפשט).[287] נשלח ללמוד לסלוניקי; באופן זה הכיר כבר בנעוריו את שני ענפיה הראשיים של היהדות, האשכנזים והספרדים. בסלוניקי הכיר גם את ספיחי השבתאות והחל לנטור אליהם איבה. בימי המצור של חיל הקיסר על אובין אבדו לחכם צבי אשתו ובתו והוא ברח לסראייבו שם נתקבל כרב.

כשנכבשה גם עיר זו בידי האוסטרים נמלט לוונציה ומשם לאלטונה. שם נשא לו אשה ונתמנה לראש ישיבה. התעסק בחיבור ספרים והגהות, אבל הקדיש הרבה ממרצו לעקירת השבתאות. בהתפשט תעמולת השבתאים בפולין בסוף המאה הי"ז, פנו אליו בעניין זה רבה של לבוב, **ר' משה חריף**, ורב קרקוב, **ר' שאול**. הוא יעץ להם לנקוט את האמצעים המופלגים בחריפות כנגד ה"מינים".[288]

משום הנגישות שהחלו עליהם ומשום געגועים לארץ-ישראל החליטו מצדדי חיים "מלאך" ויהודה החסיד (שקראו לעצמם בשם "חסידים") לעלות ארצה. החל משנת 1700 החל זרם ההגירה שלהם. שיירותיהם, שמנו מאות משתתפים, עברו בהנהגת **חיים מלאך**, **יהודה החסיד**, **גדליה מסימיאטיץ'** ועוד בארצות אירופה המערבית. יש שעינו את נפשם ויש שהתמכרו למעשי הוללות, כי בין השבתאים היתה רווחת האמונה, כי כבר פקע תקפם של החוקים המוסריים עם הופעתו של המשיח.

---

[287] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 114; <u>שלום</u>, שם, עמ' 58-59.

[288] הכוונה לאופן, שם נולד לפי גרסת דובנוב (**דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 207); בלבן, <u>**שלשלת היחס של משפחת אורנשטיין־ברודא**</u>, עמ' 21.

בא"י היו צפויים לתלאות ומצוקות רבות, שגדליה מסימיאטיץ' הִרצה עליהן במחברתו "שאלו שלום ירושלים".[289] יהודה החסיד מת סמוך לכניסתו לארץ. רבים מהעולים הוכרחו לחזור מפני המחסור. כשעברה שנת 1706 ונבואות חיים לא נתגשמו, גבר היאוש. חיים מלאך שב לפולין, המשיך את תעמולתו, אבל סבל הרבה נגישות.[290] אולם השבתאות לא דוכאה בפולין. העם לא יכול לוותר על האמונה בגאולה, שכבר באה או שעתידה בימים הקרובים להתגשם במלואה.

בינתיים הגיע לפולין החכם צבי. בשנת 1710 עזב את אלטונה, נתמנה לרב עדת האשכנזים באמסטרדם, אולם בגלל סכסוך עזב את העיר ואחרי טלטולים רבים שב לארץ מולדתו. אחרי כמה שנות בטלה נתקבל לרב בלבוב, ואז הנחית את ידו הקשה על השבתאים שנואי נפשו. בשנת 1718 נפטר. את מקומו מילא ר' יעקב יהושע, שהכריז בשנת 1722 (י"ז בתמוז תפ"ב) בפקודת ועד הארצות חרם חדש על מצדדי שבתי-צבי. גם בקהילות אחרות הוכרז חרם מעין זה. הרבה מרפֵּי הרוח שבין בעלי הכת נכנעו וקיבלו עליהם "תשובות" וענשים, והחלו מחדש לקיים את המצוות שהשבתאות הכירה אותן כבטלות ומבוטלות. אולם נשארו עוד ספיחים לא מעטים. בשנת 1743 נמצאו אנשים שהדפיסו בזולקווא (ז'ולקוב) את הספר "חמת הימים" לנתן העזתי ובשנת 1753 נדפס שם ספר זה פעם שנייה.

משום שהשבתאים היו מעלימים את כוונותיהם ומעשיהם ומשום שקשה היה ביחוד להבחין בין מקובל חרדי ובין שבתאי, נהיו הפרנסים והרבנים בפולין ובחו"ל קפדנים ובדקנים נפרזים. כשיקותיאל גורדון מוילנה,

---

[289] לפניית ר' שאול ראו: **תולדות היהודים בקרקוב ב',** עמ' 803; על ר' משה חריף ראו בלבן, **שלשלת היחס של משפחת אורנשטיין־ברודא**, עמ' 26.

[290] ברלין תע"ו. נדפס שוב בירושלים: תשכ"ג, עם מבוא והערות מאת זלמן רובאשוב (שז"ר).

שלמד בפדובה את חכמת הרפואה, כתב למכריו על ר' משה חיים לוצאטו, על התעמקותו בחכמת הנסתר ועל שיחותיו עם "מגיד" - גרם הדבר בעקיפין להתעוררות הפולמוס הידוע כנגד המשורר הגדול רמח"ל.[291] אולם ליהדות הפולנית מונה [צפוי היה] להסחף למחלוקת יותר מרעישה, שאמנם נושאיה גרו בחו"ל, אבל היו קשורים ליהדות הפולנית קשר משפחתי ובמוצא פיהם של המנהיגים הפולניים היה תלוי קץ הריב. היריבים היו:

ר' יעקב עמדין, בנו של החכם צבי, שירש מאביו את המשטמה כלפי כל מי שנמצא בו שמץ מהשבתאות; **ור' יהונתן אייבשיץ**.267[292]א ר' יהונתן אייבשיץ נולד בקרקוב בשנת 1690, היה סגן רב בפראג ושם נחשד בשבתאות על יסוד מכתביו וביחוד על יסוד הספר "ואבוא היום אל העין" שיוחס לו; הוא הצליח להיטהר מחשד זה. היה אחר כך רב במֶץ, פיורדא ואחר כך בקהילה המשולשת אה"ו (אלטונה, המבורג, וַאנדסבּיק). ר' יעקב עמדין הוכיח, כי הקמיעות, שיונתן כתב, מראות על נטיה לשבתאות. הנתקף השתדל בעיקר למשוך על צדו את רבני פולין. **ר' יעקב בן רב אברהם**, רבהּ של לובלין ותלמידו של ר' יונתן, הכריז חרם על עמדין ומצדדיו (1751).[293]

---

[291] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 114.

[292] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 109, 282.

[293] 267א או אייבנשיץ. על המחלוקת ראו אצל בלבן, **<u>לתולדות התנועה הפראנקית</u>**, חלק ראשון, עמ' 72, מאתר HebrewBooks. בין היתר כתב אייבשיץ את "<u>שירי מצוות</u>", שבו חרז את תרי"ג המצוות בסדר הא"ב, ולאחר מכן תוך היפוך הסדרים כגון אתב"ש. הקישור מאתר "דעת". הבית הראשון, באות א', מתייחס למצוות של ידיעת השם, ייחודו ואהבתו:

*"**א**ת חוקי האלהים אגידה ואדברה,*

*ו**א**דון עולם ארץ ושמים ברא*

*ו**א**חד יחיד ואין שני לו להחבירה*

*ו**א**ותו אאהוב ותהילתו אספרה."*

עמדין, שהצטיין בדעתנות ובווכחנות, לא טמן את ידו בצלחת, פירסם כתבי פלסתר שהפיצם בפולניה. במחלוקת התערב **ר' יחזקאל לנדא**. הוא פסח כנראה על שתי הסעיפים. לא הוכיח שיונתן הוא שבתאי, בכל זאת גזר שיש לשרוף את הקמיעות שכתב ולהשביעו שלא יוסיף לכתוב קמיעות. מצדדיו של אייבשיץ הצליחו להכריע את הכף גם בוועד ד' הארצות. הוועד ניקה את ר' יונתן מכל חטא והחליט לשרוף באש את כל הקונטרסים הפוגעים בכבודו (1753). אחרוני החוקרים נוטים לדעה, שאף על פי שעמדין היה נוח לכעוס ואולי שנא את ר' יונתן מסיבות פרטיות, צדק בהצותו[294] על יונתן, שהיה באמת שבתאי.

לעטו השנון של יעקב עמדין נמצאה הזדמנות חדשה לפעולה עם הופעת יעקב פראנק. שבתי-צבי – הכריזו מצדדיו – ביטל את השיטה הקודמת, את שיטת תרי"ג המצוות, את ההשקפות המוסריות הקודמות. הפך את הצומות לימי חג, את ה"אסור" ל"מותר", חסידיו עומדים ממעל לכל גדרים וחוקים. הקבלה המעשית, לפני שבתי-צבי, הציעה מערכת תיקונים וסיגופים לשם השפעה על הספירות והחשת הגאולה. יש להעלות את הניצוצות הקדושים המצויים בכל דבר, אפילו הטמא ביותר. להגיע לזה אפשר על ידי הידבקות בדברים הטמאים. מצדדי שבתי-צבי הצדיקו את המרתו בזה, שרצה להעלות את הניצוצות הקדושים המשוקעים בישמעאל. לא רק הוא, אלא גם מאמיניו יכולים ואפילו צריכים להזניח את המצוות המוסריות הקודמות, להידבק באומות הנכריות - אם בישמעאל, אם באֱדום. ה"דֶנְמֶה" היה הסניף המוסלמי של הכת הזאת; מרדכי אייזנשטדט בישר את תקומתו של הסניף הנוצרי, שזכה להתרחבות רבה עם תופעת הפרנקיזם.

---

[294] **תולדות היהודים בקרקוב ב'**, עמ' 805 (קרוי שם יעקב אברהמוביץ'); **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 208-210.

על התפשטות הפרנקיזם השפיעו מלבד הנימוקים האידאולוגיים גם טעמים אחרים: היצרים, המדוכאים על ידי חומרות הרבנים, חיפשו להם מוצא, והיו מרוצים, שנמצא להם "הכשר אידאולוגי", ובהתפרצם לא ידעו כל גבול. אין להסיט את קשבוננו גם מהנימוק החמרי. היהודים, שקיבלו את הנצרות לא רק שנפטרו מצרות ישראל, אלא קיבלו (באופן אוטומטי - בליטא, ועל סמך פקודות המלך או חוקי הסיים - ב"כתר") תואר אצילות ונחלות. לא מעטים היו בקרב היהודים הקופצים על זכויות אלו, עד שהאצילים הביטו בצרות עין אל האצילים החדשים; הם החלו לחשדם בזה, שהם נוצרים למראית עין גרידא ודרשו לשלול מהם את זכויותיהם ואחוזותיהם, אם יימצאו כופרים. יש להוסיף, שבהתלקח המלחמה בין הפרנקיסטים לבין מנהיגי הקהילות, נספחו אל המרדנים הפרנקיסטים רבים מחברי הקהילה, שסבלו עד הנה מידם הקשה של התקיפים וציפו להזדמנות לחבֵּל [לפרוק] את עולם.

יעקב פראנק נולד בשנת 1726 בעיירה קורלובקה.[295] היה בעל מידות מושחתות; את התלמוד לא ידע, אך בזוהר היה בקי. בן י"ב יצא עם אביו לבוקרשט ואח"כ ישב באיזמיר וסלוניקי. שם בא בחברת אנשי הדֶּנמֶה ולפני מות ברכיה (1752 לערך) נסמך על ידו כממלא מקומו, ונעשה ממילא גלגול של שבתי-צבי – כפי אמונת חברי הכת. בשנת 1755 לערך הופיע בפודוליה ואחר כך בלבוב. במקומות אלה התלקטו למסביבו שרידי השבתאים, שסיפרו עליו נפלאות, התפללו אליו כאל אֵל ("אתה הוא אלוהים אמת ומלך עולם, משיחנו אמת, שהיית בעולם הגשמי וביטלת תורה דבריאה ועלית למקומך... ובלעדיך לא יש אל אחר"). הוא נדד עם כנופייתו על פני ערים שונות. בלנצקורון עשו מעשי הפקרות נוראים ונציג אדון העיר אסר את פראנק ועדתו, אולם פראנק שוחרר במהרה משום אזרחותו העותומנית.

---

[295] כנראה מלשון "ניצתה חמתו".

נערכה גביית עדות מטעם רב המדינה בסאטאנוב (שהיתה העיר המרכזית ל"מדינת" פודוליה) ואחר כך הוכרז בברודי חרם על כת פראנק (1756). משום הקשר בין "הזוהר" לבין כל התנועות המתעתעות נאסר לקרוא בספר זה ליהודי, שלא מלאו לו שלושים שנה, ובכתבי האר"י לפני ארבעים שנה.[296]

ועד ד' הארצות, שהתכנס בשנה זו בקונסטנטינוב, אישר את החרם. רבני פולין פנו אל יעקב עמדין. הוא מצא שוב כר להתגדר בו והורה שמותר למסור את פראנק לשריפה. אולם לאנשי פראנק נמצא תומך חזק: **דמבובסקי** הבישוף של קאמיניץ [פודולסק]. הוא הזמין את היהודים ואת "מתנגדי התלמוד" (כפי שכונו הפרנקיסטים) לוויכוח. היהודים השתדלו להתחמק, אבל נאלצו למלא את הצו. הוויכוח התקיים בקאמיניץ ביוני 1757. הפרנקיסטים הציעו את עיקרי אמונתם כדלקמן:

(1) אמונה בתנ"ך.

(2) תורת משה סתומה ויש לגלות את סודותיה.

(3) דברי התלמוד הם שקר.

(4) יש אל אחד בורא שמיים וארץ.

(5) יש לו "תלת פרצופין (שלושה פרצופים) שווין דא לדא בלי שום פירוד".

(6) האלהים התלבש בצורה גשמית.

(7) ירושלים לא תיבנה לעולם.

(8) לחינם מאמינים היהודים שהמשיח צריך עוד לבוא.

(9) האל סבל עונש בעד חטאו של אדם הראשון ובזה הסיר את הקללה מצאצאי אדם.

---

[296] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 117. לאחר התנצרותו שינה שמו הפרטי ליוסף: שם, עמ' 124. שמו המקורי היה יעקב לייבוביץ' (=בן לייב): הונדרט, **קיום ושבר א'**, עמ' 236.

לעיקרים אלו הוסיפו נימוקים לקוחים מהתנ"ך, מהזוהר, מהנצרות ומהאיסלם. נציגי היהודים הסכימו לעיקרים 1, 2, 4; בנוגע לעיקר 3 השתדלו להוכיח את אפסותו, על יתר הסעיפים לא חיוו דעתם. בית משפט הכמרים פסק כי ההאשמות בפריצות המנהגים על הפרנקיסטים יסודן בשקר, וענש את אלה שהוציאו את הדיבה. דין התלמוד נגזר לשריפה.[297]

יום השריפה, שהיה יום שמחה לפרנקיסטים, הוכרז כיום צום ליהודים. היהודים ראו את התערבות ההשגחה כשדמבובסקי הוכה בחולי-נופל [אפילפסיה] כשלושה שבועות אחרי שריפת התלמוד, ואחרי יסורים, שארכו שלושה ימים, מת במיתה משונה. כשמת מגינם של הפרנקיסטים, השתדלו היהודים אצל השלטונות, שירדפו את הפרנקיסטים. רבים מהם התנצרו. כמה מהם ברחו אז לטורקיה, שבה נמצא אז פראנק; הוא יעץ להם לקבל את האיסלם, והם צייתו לו.

הפרנקיסטים, שנשארו בפולין, פנו אל הארכיבישוף הלבובי לובינסקי בהודעה שהם מוכנים להתנצר, אבל ביקשו שתינתן להם אחוזת נחלה ל-15,000 מצדדים [תומכים], כדי שיוכלו לעסוק בחקלאות ומלאכה ולא בפונדקאות כמו רוב היהודים. הם דרשו גם ויתורים שונים בגדר הדת והחיים: היתר ללבוש בגדי יהודים; לא לגלח את הזקן; לפרוש מאכילת חזיר; להתחתן רק ביניהם; לנוח מלבד ביום ראשון גם ביום השבת; לצרף את ה"זוהר" ועוד ספרי קבלה למניין ספרי קדשם. לובינסקי ציווה להם להתנצר בלי כל הסתייגות.[298]

והנה בא במקומו ארכיבישוף חדש: מיקולסקי, שערך ויכוח שני בין הפרנקיסטים והרבנים, שבראשם עמד רבה של לבוב **ר' חיים רפופורט**

---

[297] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 118-119; שלום, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 68.

[298] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 120-121; מאהלר, **קיום ושבר א'**, עמ' 257. וראו גם אברהם יערי, שרפת התלמוד בקאמניץ פודולסק (**סיני מד**, תשי"ח), מאתר "דעת".

ושביניהם היה - לפי מסורת אחת - גם ר' ישראל בעל-שם-טוב, מייסדה של כת החסידות (ראו בפרק הבא).

בוויכוח, שנערך בלבוב ביולי 1759, הגנו הפרנקיסטים על ההנחות האלה:

(1) כל הנבואות שהנביאים התנבאו לביאת המשיח, כבר נתמלאו.

(2) ישו הנוצרי הוא המשיח, ונתלבש בגוף אדם כדי לתת תשועה לאנשים.

(3) מעת ביאת המשיח נתבטלו הקרבנות ושאר עבודות המקדש.

(4) שתי-וערב (הצלב) הוא חותמו של המשיח.

(5) תורת ישו מבטיחה את תשועת הנפש וכל אדם מוכרח להישמע לה.

(6) רק על ידי טבילה אפשר להגיע לאמונת המשיח.

(7) **התלמוד מחייב להיזקק לדם נוצרי.**

את עלילת הדם חיבלו [תחבלו] הפרנקיסטים ברצותם להתנקם ברודפיהם, וכמובן שגם יד הכמרים הסיתה אותם לתמיכה בבדותה זו.[299] הפרנקיסטים הראו שהשולחן ערוך מצווה להשתמש ב"יין אדום",[300] זאת אומרת בְּיֵין-אֱדום (אלף בחטף-סגול). דצ"ך עד"ש באח"ב (סימני מכות מצרים בהגדה של פסח) פירושם: "דם צריכים כולנו על דרך שעשו באותו איש (ישו הנוצרי) חכמים בירושלים". מיקולסקי הודיע ב-10 בספטמבר, כי בנוגע לששת הסעיפים הראשונים יד היהודים על התחתונה. אשר לשאלה האחרונה אמר - אולי בהתערבות שגריר האפיפיור, שאסר להקדים בהכרעה את האיגרת מרומא (ראו בפרק ח') - שהיא טעונה עוד חקירה

---

[299] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 122; שלום, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 69.

[300] כלשונו של ברוור, "הרדיפות עוררו בלב הנרדפים [הפרנקיסטים] שנאה עזה ליהודים וליהדות, שלא נרתעה משום מעשה נקמה": **גליציה ויהודיה**, עמ' 217.

נוספת. הפרנקיסטים הוכרחו סוף סוף להוכיח באופן המוני את מסירותם לנצרות, ורבים מהם המירו אמנם את דתם. הם קיבלו שמות משפחה ותארים של אצילים, ששימשו סנדקיהם. בשנים 1759-1760 התנצרו בלבוב בלבד 514 פרנקיסטים. פראנק גם הוא קיבל את הנצרות, והמלך היה סנדקו.[301]

אולם גם אחרי כן ניהל פראנק את אנשיו ככיתה מיוחדת. הם התפללו אליו כאל משיח ואלהים. על סמך הוראה מרומא נשפט על שום כך על ידי הכמרים ונכלא בצ'נסטוכובה בבית נזירים, ושם ישב בשנים 1760-1772. אנשיו המשיכו לנהור אל כלאו, שכונה בפיהם "תרעא דרומי" (שער רומי, שבו יושב המשיח לפי התלמוד).[302]

בשנת 1764 נידונה בסיים שאלת המומרים והוטלו עליהם הגבלים גזעיים; הכמרים, שביקשו לעשות נפשות לנצרות, התנגדו להגבלים אלה. כשפרצו בפולין מהומות פנימיות בקשר לניגודים הדתיים (1767), הצהיר פראנק שהגיעה אחרית הימים; כל מי שרוצה לזכות בגאולה חייב לקבל את דת-אֱדום. באותו זמן התערבה רוסיה בענייני פולין באמתלה שהיא רוצה להגן על בני הדת היוונית-רומית (ראו בפרק ח'). ניצלו את זאת הפרנקיסטים; הם פנו למוסקבה והצהירו שהם מוכנים לקבל את הדת הפרבוסלבית, אלא שהפולנים מעכבים ואסרו את ראש חבורתם בכלא. היהודים הלשינו אז במוסקבה על פראנק, שזוהי הדת החמישית שהוא עומד

---

[301] סימן תעב - דיני הסבה וד' כוסות, סעיף (יא) - "מצוה לחזור אחר יין אָדום" (הגהות הרמ"א: "אם אין הלבן משובח ממנו"). בעקבות עלילות הדם שהסתמכו על הסעיף, נאמר ב**קיצור שולחן ערוך** (שלמה גאנצפריד; ירושלים-תשמ"ט, נדפס לראשונה בתרכ"ד; סימן קיח, א'):

"...אם יש בנמצא יין אדום, יפה כמו הלבן... מצווה בו יותר מבלבן... **ובמדינות שהאומות טיפשים וסכלים להעליל עלילות שקרים, נמנעו מליקח יין אדום לפסח**".

[302] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 124.

לקבל (אחרי היהדות, הדנמה, האיסלם, הקתוליות). בשנת 1773 כבשו הרוסים את צ'נסטוכובה; פראנק שוחרר ויצא למערב. הוא קבע את מושבו בברין (במוריביה); נהרו אליו שרידי השבתאים. בשנת 1786 יצא לגרמניה, קנה באופנבך (הסמוכה לפרנקפורט דמיין) את ארמון הנסיך אייזנבורג ונטל לעצמו את התואר "ברון פון אופנבאך". חי שם חיי תפנוקים, לימינו עמדה בתו היפה חוה. אחרי מותו (1791) המשיכה חוה בהנהגת הכת ובפזרנות. נשתקעה בחובות, נרדפה על ידי נושיה ומתה בשנת 1816.[303]

בפולין היו הפרנקיסטים המומרים חיים בתחילה חיים מבודדים, אולם במשך הזמן נטמעו בקרב עם הארץ. התנועה, ששאפה בראשונה לשחרור לאומי, נגמרה בשחרור היחיד מכבלי המסורת ובהתכחשות גמורה לאומה.

---

[303] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 125. שער רומי – לפי תלמוד בבלי, מסכת **סנהדרין** צ"ח ע"א - "... והיכא יתיב (המשיח)? אפיתחא דרומי". מעניין לציין כי באותו עמוד במסכת סנהדרין נאמר, מפי ר' חנינה, כי "אין בן דוד בא עד שיכלו גסי הרוח מישראל". לגבי כליאתו של פרנק מצטטת יהודית קליק דו"ח של הבישוף של קרקוב לרומא משנת 1765, שבו נאמר בין היתר:

"...סיפקתי לו מצרכים מתוך חסד נוצרי ולא הפסקתי את מאמציי, על מנת להעניק לו את האפשרות לחזור בו מההזיות השונות שלו...": קליק, **קיום ושבר א'**, עמ' 198.

פרק י"ב: החסידות

יש פורכים [מפריכים] את אמיתותו של סיפור החסידים על השתתפותו של הבעש"ט בוויכוח השני עם "מתנגדי התלמוד".[304] אולם אין ספק, כי החסידות, על אף התנגדותה לרבנות הדווקנית והקפדנית, היתה מחאה נגד הפרנקיות.

ר' ישראל נולד בשנת 1700 לערך, בעיירה אוקוף (אוקופי), שלא היתה רחוקה מעיר מולדתו של פראנק. גלגולים שונים עברו על ישראל, שנתייתם בנערותו מהוריו. למד אצל מלמד, היה בורח מה"חדר" אל חיק הטבע לשם התבודדות, שימש כעוזר למלמד. הצטיין אחר כך בלימוד התורה ונשא לאשה את אחות הדיין של קהילת ברודי, **ר' אברהם גרשון מקיטוב**, חברו של ר' יחזקאל לנדא.[305] אחר כך החליט ר' ישראל לצאת ל"גלות", התבודד בין הרי הקרפטים והוכר כאיש קדוש על ידי גזלנים.[306] כמה שנים חי בכפר

---

[304] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 127 (מציין את 1772 כשנת כיבוש צ'נסטוכוב על ידי הרוסים); שלום, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 75. עוד על הפרנקיסטים ראו: בלבן, **לתולדות התנועה הפראנקית**, מאתר HebrewBooks. דיוקנם של יעקב פראנק ובתו חוה, וכן קריקטורות של הבישוף דמבובסקי מופיעים שם, בתוספות.

[305] **דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 132; **גליציה ויהודיה**, עמ' 208; בלבן, "ההשתתף הבעש"ט בויכוח עם הפרנקיסטים?", **לתולדות התנועה הפראנקית**, חלק שני, בתוספת.

[306] **שבחי הבעש"ט** מאתר "דעת" (עיצוב: יהודה איזנברג), בפרק "הבעש"ט מתחתן עם בתו של רבי אברהם מקיטובר". על שמו של ר' אברהם גרשון מקיטוב קרוי רחוב "כי-טוב" בירושלים: מאתר עיריית ירושלים. לחצר נכדו של הבעל-שם-טוב, ר' ברוך ממדז'יבוז', נקשר שמו של הבדחן צבי-הירש מאוסטרופוליה, שנודע בשם הרשל"ה.

כמוזג. בן ל"ו רמזו לו מן השמים, שעליו ל"התגלות".[307] התחיל עושה נפלאות, נתפרסם כרופא בין היהודים והנכרים והוצרך לשכור לו שני סופרים, שיכתבו קמיעות בשביל הפונים אליו. ה"מגיד" שלו היה הנביא אחיה השילוני. החל להפיץ את תורתו. עשרות ומאות תלמידים החלו לנהור אליו לשמעה מפיו. נטה אחרי המון העם, והראה לו פנים מסבירות. רבים, שהיו קודם ממתנגדיו, נהפכו על ידי דבריו והתנהגותו לתלמידיו המסורים.

בסיור באוקראינה בשנת 2011, בהדרכת פרופ' דוד אסף ופרופ' חיים באר, נודע לי מפיהם על מקור (אשר לא ידוע אם הוא משקף אמת היסטורית) שלפיו סופו של הרשל"ה לא היה מבדח כלל:

"ויהי לו [לר' ברוך] איש אחד ושמו ר' צבי (הירשיל אוסטרפוליר). האיש ההוא היה ערום ובעל מזימות ובקי בהטיית לב הצדיק מיגון לשמחה ומכעס לשחוק (כי כעסן ובעל חימה היה הצדיק הזה, איש האלוהים הקדוש!) וכפי הנראה מכל המסופר ממנו... לא היה מאמין גדול בהצדיק שהיה משמח, ופעמים הרבה אמר לו דברים אמיתיים ורמז לו על דרכיו המקולקלים, במסווה הליצנות והשחוק. עד שפעם אחת הרשה לעצמו להראות לו תרמיתו בדרך היתול מלובש באיזה סיפור, והצדיק הבין להיכן הוא פשוט וייחר לו, ויצו גם הוא בשחוק וקלות-ראש להוציא את הבדחן הזה מן הבית ולהדפהו ממעלות הבית מאיגרא רמא. ויעשו החסידים הן, וצבי מאוסטרופולי חלה ימים רבים וימת בעניין רע, כי נתפרקו חוליותיו בנפלו, ולא נרפא מחוליו."

(זכרונות ומסעות של אברהם-בר גוטלובר, מאתר פרוייקט בן-יהודה, בפרק "**ר' שניאור זלמן ור' ברוך ממז'יבוז**"; בהמשך אותו פרק מסופר כי חסידי ר' ברוך ניסו לשלוח יד גם בר' שניאור זלמן מלאדי, מְמַמשיכי החסידות, שעליו יסופר בהמשך, לאחר דין ודברים שהיה בין שניהם).

[307] **שבחי הבעש"ט** (עיצוב: יהודה איזנברג), מאתר "דעת", בפרק "הבעש"ט והגזלנים". האמת והאגדות בספר מעורבים, ולכן קשה להסתמך עליו כאל מקור היסטורי; וראו גם בן ציון כ"ץ, **רבנות, חסידות, השכלה** (כרך שני), חלק שלישי, פרק ט"ז - "ר׳ ישראל בעל שם טוב (הבעש״ט)".

גיסו ר' גרשון, שהתייחס אליו בתחילה בבוז, דבק בו והתיישב בעיר, שישראל בעל-שם-טוב איווה למושב, במדז'יבוז'.

ר' ישראל החשיב מאד את התורה שהשמיע וסיפר, כי בהיות לו פעם "עליית נשמה" (כשנשמתו עלתה השמיימה), אמר לו המשיח, כי תורת הבעש"ט תביא את הגאולה לעולם:

"בעת שיתפרסם לימודך ותתגלה בעולם ויפוצו מעינותיך חוצה... אז יכלו כל הקליפות ויהיה עת רצון וישועה".[308]

ר' ישראל בעש"ט נפטר בשנת 1760. מרבית הסיפורים עליו נתפרסמו בספר "שבחי הבעש"ט", שנתחבר על ידי חתנו של אחד מסופריו הנזכרים לעיל. הספר הופיע בפעם הראשונה בשנת 1815.

הבעש"ט הניח בתורתו ובעיקר בדרך חייו את היסוד לתנועת החסידות (שנקראת לפעמים בשם "החסידות החדשה"). תלמידיו ותלמידי תלמידיו הסבירו והרחיבו את תורתו והפיצוה ברבים. אין החסידות תורה מקורית, אין בה חידושים מרעישים. אולם יש בה צירוף הרמוני של רעיונות והשקפות שאובים ממקורות קדמונים. אולם יותר משהחסידות היא תורה, הריהי אורח חיים מיוחד במינו. זוהי סינתיזה - לא ספרותית, כי אם חיונית [הקשורה לחיים].[309] דוגמת הקבלה הורתה החסידות, שאין דבר פנוי מאלהים; בכל מקום, בכל מעשה מצויה ומורגשת השפעתו. בכל מה שהאדם עושה, אפילו בדברים גשמיים, עליו לחשוב שהוא עושה בזה נחת רוח לבוראו:

---

[308] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תפג.

[309] מצוטט ב**דברי ימי עם עולם ז'**, עמ' 131; המקור בספרו של ר' יעקב יוסף הכהן מפולנאה, **בן פורת יוסף**, באגרת הבעש"ט, עמ' קכח, מאתר HebrewBooks.

"כל אשר גילה האר"י... הוא בשמים ממעל, בעולמות העליונים. והבעש"ט גילה האלוקות פה בארץ, בפרט באדם התחתון".284א[310]

בניגוד לקבלה המעשית, שדגלה בקינות וסיגופים, נטתה החסידות אחרי עבודת אלוהים מתוך שמחה. אין להחליש את הגוף בעבודת האלוהים, שהרי עם החלשתו, נחלשת גם הנשמה. המתמסר ללמוד התורה, לקפדנות במילוי המצוות, טועה: ראשית, על ידי דווקנות זו הוא שוכח את העיקר, את הכוונה הנובעת מהלב; ושנית, המון העם אין באפשרותו להגשים דווקנות זו. החסידות התנגדה, איפוא, לרבנות, שקיפחה את הרוכלים, המוזגים, האומנים הדלים, שלא יכלו לעבוד את אלהים בהתאם לכל החומרות הרבניות. התפילה היא לפי הרבנות גדורה ומגודרת, הן בנוגע לתכנה והן בנוגע לזמנה. החסידות מטעימה את היסוד הלבבי שבתפילה. לא על ידי חידודים ו"חילוקים" יתרומם רוח העם:

"בודאי שאין היצה״ר [היצר הרע] מפתה [את] האדם שלא ילמוד כלל, כי ידוע לו שאין שומע האדם לזה, כי כאשר לא ילמוד כלל לא יהיה חשוב בעיני הבריות ואינו נקרא למדן. אך היצה״ר מפתה אותו שלא ילמוד איזה דבר שיבא לו יראת שמים מזה, כמו ספרי מוסר או

---

[310] לעיקרי החסידות: אשכולי, **בית ישראל ב'**, עמ' 90. על הפן המוסיקלי של החסידות: מ. ש. גשורי, הבעש"ט - מפענח הניגון החסידי (**מחניים מו**, תש"ך). לריכוז מאמרים בנושא החסידות: חסידות - מאמרים ומחקרים; הקישורים מאתר "דעת". ז'אנר שלם של מוסיקה התפתח בעקבות החסידות וניגוניה, או כפארודיה, וראו גלגולו של אחד השירים הללו, "מכתב לרבי", בבלוג של פרופ' דוד אסף, "עונג שבת", 14.8.11.

שלחן ערוך לידע הדין על בוריו, אך מפתה אותו שיעסוק תמיד רק בגמרא עם כל המפרשים".[311]

החסידות לעגה לא רק לרבנים, שהשתדלו על ידי פלפוליהם לקנות שררה וכבוד, כי אם גם לאלה הרבנים, שצידדו בעד קפדנות דתית לשמה.

בניגוד לשבתאים והפרנקיסטים דרשו החסידים לקיים את המצוות. יש ללמוד "...השולחן ערוך לידע את הדין על בוריו".[312] אולם החסידות היתה סלחנית. כשראתה איזה רשע, היתה "נותנת לבה, שגם שם שורה שמו יתברך, דלית אתר פנוי מיניה" (שאין מקום פנוי ממנו, מאלוהים). "כבודו מלא עולם... גם... התענוג של החטא נמשך מתענוג העליון". משום ש"כל אחד מישראל נקרא צדיק", "אבר מן השכינה"[313] - הצטער הבעש"ט על התנצרותם של הפרנקיסטים, אף על פי שבסר על [מאס ב]דרכי התועבה שלהם.

הבעש"ט, שהלך ב"גלות", הכיר את בני העם הפשוטים והתמימים; קירב אותם וליבה את ניצוצות הקדושה שבהם. לפי החסידות יכול כל אדם מישראל להיות "צדיק גדול":

"יוכל היות, שיהיה אדם צדיק גדול - אף על פי שלא למד הרבה".287[314]א

---

[311] 284א הציטוט מובא בהקדמתו של הורודצקי ל**שבחי הבעש"ט**, עמ' כ"ד; המקור מופיע בספרו של ר' משולם פייבוש הלוי הלר, **סדר הדורות החדש**, עמ' 7, מאתר HebrewBooks.

[312] מצוטט אצל דובנוב, **תולדות החסידות**, עמ' 55-56; המקור מופיע בספר **צוואת הריב"ש**, פיסקה קי"ז, מאתר HebrewBooks.

[313] **תולדות החסידות**, שם.

[314] **שבחי הבעש"ט**, עמ' 30.

לצדיק יש שלטון רב בכל העולם. הוא יכול להשפיע בתפילותיו ובסגולותיו בספירות העליונות, הוא יכול לעשות כרצונו בארץ מתחת ולהתרועע עם דרי שמים מעל. הצדיק יכול לעשות נסים. תכליתם היא: לפרסם את שם עושם ברבים, לעזור ליראי שמים, לענוש את הרשעים. לפעמים עושה הצדיק נס לרשע ועוזר לו ברע לו - כדי להחזירו למוטב. הצדיק יכול להשפיע על צינור הפרנסה, לברך את העקרה בבנים.

עולם המתים גם הוא משמש כיפה לממשלת הצדיק. הנשמות הערטילאיות [חסרות הגוף], הנודדות ברחבי האין-סוף מאין אפשרות להיכנס לעולם הבא בגלל חטאיהן, בגלל איזה פגם שבהן, יכולות להשיג "תיקון", בסיוע הצדיק. משום שרבבות מישראל היו בתקופה זו מצויים בדרכים, יוחסו לצדיקים נסים, שהיו קשורים בנסיעות; הצדיק יכול לשחרר את עוברי האורח מתלאות הדרך; הצדיק בעצמו היה מסתייע בנסיעותיו ב"קפיצת הדרך".

כ"צדיקים" הוכרו הבעש"ט ותלמידיו ותלמידי תלמידיו המצויינים [המובהקים]. אליהם היו החסידים נוסעים לחגים, וגם בימות החול היו מרבים לשהות ב"חצרותיהם"; היו מתבוננים בכל תנועה של הצדיק, מאזינים לכל הגה היוצא מפיו והיו מעמיקים בחיפוש כוונתם הטמירה.

החסידות שיפרה את מצבה של האשה. בניגוד לרבנות, שכבלה את רגלי האשה, מסרו לה הזרמים המסתוריים, שפרצו את כל גדרי החוקים, שדה לפעלתנות. האשה לקחה חבל [חלק] פעיל בתנועת השבתאות. החסידות העניקה לה כמעט שוויון זכויות גמור. היא רשאית להופיע לפני הצדיק, למסור לו פתקה עם בקשתה ממנו. סיפורי החסידים נתפרסמו גם ביידיש, כדי שיהיו מובנים גם לנשים. בתו של הבעש"ט ובתה הוכרו כ"צדיקות".

החסידות פרצה את ה"מרה שחורה" ששלטה ברחוב היהודי. אפשרה את יצרנותו של הדמיון; עדים על כך סיפורי החסידים. החסידים עזבו את התפילה לפי נוסח אשכנז, שהיתה מקובלת בפולין, וקיבלו את הסידור לפי האר"י (שהיה קרוב לנוסח ספרד), נהגו ביום שבת ללבוש בגדים לבנים לשם השראת שמחה.

יורשו של הבעש"ט היה **ר' דב-בר**, שהיה קודם מתנגד לשיטת ר' ישראל, מסור לסיגופים; אך הבעש"ט הצליח לשכנעו ולמשכו על צידו. אחרי מות ריב"ש (ר' ישראל בעל-שם) העביר ר' דב את המרכז למזריץ' (משום כך נקרא ה"מגיד ממזריץ'").287ב[315] הוא רכש מצדדים חדשים שהפיצו את תורת החסידות בגלילות שונים בפולין ובחו"ל.

על המפורסמים שבהם נמנים **ר' אלימלך מליז'נסק**, **ר' לוי-יצחק מברדיצ'ב**,[316] **ר' פנחס הורביץ**, אחיו **ר' שמעלקי** (ראו בפרק י'), **ר' שניאור-זלמן מלאדי**.[317] ביחוד הצליחה החסידות בתחילתה להתפשט בגלילות הדרומיים-מזרחיים של פולין.

נגד התפשטות ה"כת", המשנה את המנהגים המקודשים על ידי המסורת, החושבת את לימוד התלמוד לדבר טפל, המצווה להרבות בשמחה - הוכרחה לצאת הרבנות. הבעש"ט סבל גם הוא במקצת מרדיפותיה. אולם ביחוד התלקחה המלחמה כ-12 שנה אחרי מותו. ב"מצוות רבני מדינת ליטא, רייסן, זאמוט" הדפיס אז **ר' דוד מאקוב** קונטרס בשם "זמיר-עריצים וחרבות

---

[315] 287א ר' נחמן מברסלב, **ספר המידות**,ערך צדיק, פ"א, מאתר Breslav.eip.

[316] 287ב וראו מרדכי מרגליות, **אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל**, כרך שני, עמ' 333, מאתר HebrewBooks.

[317] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תפד. וראו אלימלך מליז'נסק, לפי דוד מלמד, **הצופה** 9.3.07; אברהם כהנא, "ר' לוי-יצחק, בעל 'קדושת לוי'" (**ספר החסידות**, ורשה: תרפ"ב), מאתר "דעת"; קדיש לר' לוי-יצחק מברדיצ'ב (ביצוע: יגאל לנדסמן, 2010), מאתר זֶמֶרֶשֶׁת - פרוייקט להצלת הזמר העברי המוקדם.

צורים" כנגד החסידות. אולם באותה שנה הוחלט להשתמש בנשק יותר יעיל: בחרם. היוזם של המלחמה הזאת היה הגאון מוילנה.

הגאון **ר' אליהו בן שלמה-זלמן מוילנה** (הגר"א, 1720-1797) נולד בסילץ. היה ילד פלא. בן שבע דרש בבית הכנסת. התעמק בספרי הקבלה והחל ליצור גולם. יצא ל"גלות" בפולין וגרמניה, אחר כך חזר לוילנה. היה מאז יושב כל היום בבית הכנסת ולומד, כשהוא עטוף בטלית ותפילין. הופיעו לו "מגידים". נטה לסגפנות;[318] לא ישן יותר משתי שעות - כפי שהעידו עליו בני דורו, הצטיין בענוותנותו, לא התערב בענייני הקהילה, לא החליף מכתבים עם רבני זמנו,[319] מלבד בתלמוד עסק גם בדקדוק, הנדסה, רפואה ותכונה [אסטרונומיה]. לר' ברוך משקלוב, שתירגם את אוקלידס לעברית, הביע את המשאלה להרבות בתרגום ספרי חול לעברית, כי על ידי הלמודים החיצוניים אפשר להעמיק את ידיעות התורה.291[320]א התנגד לפלפול. הביע את הדעה שבעלי הגמרא פירשו את המשנה לפעמים לא בדרך הפשט, כי

---

[318] על ר' שניאור-זלמן מלאדי ראו: שולוואס, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 25. לפולמוס סביב שאלת התנצרותו של משה, בנו של ר' שניאור זלמן, ראו אסף, "מומר או קדוש? מסע בעקבות משה בנו של ר' שניאור-זלמן מליאדי" (**ציון סה**, תש"ס, עמ' 453; הופיע גם בקובץ **נאחז בסבך**, פרק ראשון).

[319] בהקדמה לאחד מספריו של הגר"א נאמר:

"כמה מסר נפשו להרחיק מחברת ביתו בניו ובנותיו... עד שמימיו לא שאל את בניו ובנותיו בעסק פרנסתם, ומהות מצבם, מימיו לא כתב אליהם אגרות לשאול בשלומם, ואם בא אחד מבניו לגבולו, גם כי הגדיל השמחה כי לא ראה אותו שנה או שנתיים, אפס לא שאל אותו על עסקי שלום בניו וביתו ועניין פרנסתו..." (**ספר משלי השלם עם פירוש הגר"א זצוק"ל**, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 2 להקדמה – ציטוט מהספר **סערת אליהו**).

עוד על הגר"א ראו קליינמן, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 160.

[320] וכן לא למד בישיבה, ומרבית לימודו היה עצמי, למעט זמן קצר מר' משה מרגליות: שולוואס, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 24.

אם בדרך הדרש, ובשביל כך יש רשות להזניח את פירושי הגמרא ולפרש את המשנה בפשטות. היה מצדד נלהב של הקבלה והכריז שאין סתירה בינה לבין ההלכה, ואלה שמוצאים ביניהן סתירות, אינם מבינים לאשורו או את ה"זוהר" או את התלמוד. השתדל למצוא התאמה בין ה"זוהר" והקבלה הלוריאנית (של האר"י).

על הבעש"ט הביט כעל קוסם; הצדיקיות היתה לו עבודה זרה. כשנודע לו, ששניים ממקורביו נתפסו לחסידות, חרה בהם אפו וקרא: "אילו יכולתי, הייתי עושה להם מה שעשה אליהו לנביאי הבעל".[321] בניסן 1772 החרימו רבני וילנה ברצונו ובידיעתו את הבעש"טנים ו"התירו דמם כמים". לא יצאה שנה ור' דב ממזריץ' מת, ה"מתנגדים" ראו בזה עונש מאלוהים.

חלה החלוקה הראשונה של פולין [1772]. דבר זה שיסע ופורר את כוחה של החסידות, אבל מצד שני התחיל כל אחד מקרעיה משמש בסיס השפעה באזורים חדשים בשלוש המעצמות, שלהן נספחו המחוזות הנכבשים. הרדיפות של החסידים הלכו וחזקו. בכל קהילה וקהילה שבה היתה יד ה"מתנגדים" על העליונה, היו מציקים לבעש"טנים, היו מגרשים את הרבנים שנטו אחרי הכת. הרבה קהילות נתפוררו. השנאה בין החוגים השונים הלכה והתלבתה.

שניים מראשי החסידות, **ר' מנחם מנדל מוויטבסק ור' שניאור זלמן**, פנו אל הגר"א בבקשה שיערוך אתם ויכוח ואז יראה שאין בתורתם כל שמץ

---

[321] 291א בן ציון כ"ץ, **רבנות, חסידות, השכלה** (כרך שני), בפרק ז' - "יחס הגאון לפילוסופיה", מצטט מדברי ר' ברוך משקלוב:

"בהיותי בק"ק ווילנא המעטירה אצל הרב המאור הגאון הגדול מאור עיני הגולה, החסיד המפורסם כמהר"ר אליהו נר"ו בחדש טבת תקל"ח שמעתי מפי קדוש: כי כפי מה שיחסר לאדם ידיעות משארי החכמות לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה, כי התורה והחכמה נצמדים יחד, וציווה לי להעתיק מה שאפשר ללשוננו הקדושה מחכמות... ותרבה הדעת בין עמנו ישראל..." (בעמ' 40).

של מינות. חרף הפצרות תושבי וילנה, לא רצה ר' אליהו לקבל את שליח החסידים. גם בשקלוב סירבו מנהיגי ה"מתנגדים" להתווכח עם החסידים. ר' מנחם מנדל נתייאש מהצלחה ועלה עם כמה מחבריו לא"י. אולם **ר' יעקב יוסף [הכהן]**, שהיה קודם מתנגד לבעש"ט ואחר כך נעשה לאחד מחסידיו המסורים, החליט לנקוט תכסיס מלחמה חדש להגנת השקפותיו: תעמולה ספרותית.

בשנת 1780 יצא במדז'יבוז' ספרו "תולדות יעקב-יוסף", הספר הראשון מטעם החסידות. רבו הקופצים עליו, עד שהוצא בשנה זו פעם שנייה בקוריץ. אף על פי שהספר נדון לשריפה וחרם חדש הוכרז על החסידות ביזמת הגר"א – נדפסו בשנת 1782: ספר שני של ר' יעקב-יוסף, ספר של המגיד ממזריץ', ספרים המכילים את אמרותיו של הבעש"ט; ובשנת 1783 הופיע הספר "תולדות יעקב-יוסף" במהדורה שלישית.292[322]א

---

[322] מצוטט אצל הונדרט, **קיום ושבר א'**, עמ' 241. אברהם בר גוטלובר, בספרו <u>זכרונות ומסעות</u>, מביא - בנוסף לפירוש המילולי - גירסה שלפיה אחד ממקורות המלה "חסידים" הוא בשיבוש המלה "חשודים" (דהיינו חשודים על השתייכות לכת השבתאים) על ידי ה"מתנגדים". וכך הוא כותב, בפרק "**קבלה, שבתאות, חסידות**":

"השם חסיד היה יקר בימים הראשונים. ואמרו בתלמוד שחסיד טפי [יותר] מצדיק (הפך מחסידי זמננו המכנים לרבם בשם צדיק ולעצמם חסידים)... ויש עוד, לפי דעתי, סיבה לדבר... והיא שהכת החדשה הזאת היתה נחשדת בראשיתה לסניף של כת שבתי צבי.... היו נקראים בפי בעלי התלמוד הכשרים שומרי אמונים בשם חשודים, רוצה לומר חשודים לכת ש"צ [שבתי-צבי]. הרבנים בעלי התלמוד, תופשי התורה, שהתקוממו נגדם בראשית היוסדם, היו לרוב במדינת ליטה (כמו שיתבאר עוד לפנינו). בארץ ההיא לא יבדילו היהודים (כבני אפרים לפנים) בין ש' ימנית לש' שמאלית, ואת שתיהן יבטאו כהברת הס', ובפרט ההמון הרב בכפרים ובערים הקטנות. וכשנתרבה המחלוקת היה כל העם מדבר מזה ונשמע על שפתם על הרוב השם חשודים אבל בהברה מוטעית חשודים או חסודים, וכשהגיעו הדברים למחוז והלין, פודוליה, גאליציה ופולין בכלל, אשר שם מבטאים היהודים הברת אוּ (שורק וקובוץ) דומה

ר' יחזקאל לנדא, אף על פי שהיה חברו של ר' אברהם גרשון מקיטוב וכיבדו מאד, התנגד לחסידות ודן גם הוא לשריפה את הספר "תולדות יעקב-יוסף". בשנת 1794 הוחרמו החסידים במוהילוב ובלבוב, בשנת 1795 בקרקוב; בשנת 1796 הכריז עליהם הגר"א חרם בפעם השלישית. החסידים הפיצו שמועה, שהגר"א התחרט על יחסו השלילי לחסידות, אולם הוא הכחיש את דבריהם. לעת זקנתו החליט הגר"א לנסוע לארץ ישראל, וכבר יצא לדרך, אבל חזר בו. נפטר בשנת 1797. החסידים שמחו על מותו, אולם ר' שניאור-זלמן ערך מכתב אל החסידים בשבחו של הגר"א, והזהיר לבל יחרפוהו.

החסידות התפשטה. השתרשה ברוסיה הלבנה, חדרה לליטא ואפילו בווילנה הופיעה. בהרבה קהילות חדלו החסידים להיות נרדפים וקיבלו את השלטון לידיהם. החסידות ירשה מהקבלה את הגישה המסתורית לא"י. "ציון היא עיקרו של עולם", אמר המגיד ממזריץ' -

"והיא החיות של כל העולם, ועל כן יש בה חלק מכל המדינות, ובאה כל מדינה ומדינה ומקבלת חיות ויונקת מאותו חלק שיש לה בציון".[323]

לא ייפלא, שרבים ממצדדי החסידות שאפו לעלות ארצה. **ר' אברהם גרשון מקיטוב** עלה בשנת 1747 ונתקבל שם במאור פנים לא רק על ידי האשכנזים, כי אם גם על ידי הספרדים שתמכו בו מכספם. הבעש"ט רצה גם הוא לעלות אבל "מן השמים עיכבוהו", כי עלייתו עלולה להחיש את הקץ. לפי

להברת **או** (שורק וקובוץ) דומה להברת **אי** (חיריק), נעשה מן **חסודים** (ר"ל **חשודים**) חסידים. וחסידים ברינה יגילו, כי מן העז יצא מתוק ומתנגדיהם נתנו להם שם עולם לשבח, וקיימו וקיבלו השם הזה עליהם ועל זרעם!" [הקישור מאתר פרוייקט בן-יהודה].

[323] 292א **תולדות יעקב יוסף**, חלק א' וחלק ב', מאתר HebrewBooks.

אחת האגדות הפליג באניה והאניה חישבה לטבוע, רק אז נכנע לגזר השמים וחזר לעירו. ר' יעקב יוסף התכונן לעליה אבל גם אותו "עיכבו מן השמים" - והוא אמנם הביא תועלת יותר גדולה לכת בגולה על ידי עבודתו הספרותית.

בשנת 1777 עלו תלמידי המגיד ממזריץ': **ר' מנחם מנדל מוויטבסק, ר' ישראל מפוליצק ור' אברהם הכהן קוליסקר** ואתם יותר משלוש מאות איש אשה וטף.[324] קבלום בזרועות פתוחות גם האשכנזים וגם הספרדים, והתכנסו לשמוע את תורת הסוד מפי ר' מנחם מנדל. אז התקיים במשך זמן ידוע "מרכז רוחני" לחסידות בא"י.

החסידים היו מהווים גם בתקופות המאוחרות אחוז חשוב בקרב העולים. כמה מסגולותיה של החסידות הגיעו במשך הזמן לידי הפרזה וסילוף. המצווה להידבק באלהים מתוך שמחה הרגילה את החסידים לשכרות, להזנחת עסקיהם החמריים כמשפחתיים; ויש שמצאו היתר בגניבה כדי להשיג כסף לשתיה.[325]

הלכה והתעמקה ה"צדיקיות" (הוקרת הצדיקים). הדגיש אותה ביחוד ר' אלימלך מליז'נסק. עיקר תפקידו של החסיד - לפי דבריו - הוא הערצת הצדיק, המשפיע לישראל "בנֵי, חיי ומזונֵי"[326] (בנים, חיים ומזונות), ולפיכך יש להמציא לו תמיכה כספית בשפע. השתרשה הערצה עיוורת של כל מעשיהם של הצדיקים.

---

[324] **אור תורה** (זולקייב 1850), פרשת וארא.

[325] **תולדות החסידות**, עמ' 134; אברהם יערי, עליית החסידים ההמונית לא"י (**מחניים מו**, תש"ך) מאתר "דעת"; אסף, "'שיצא שמועה שבא המשיח': אור חדש על עליית החסידים בשנת תקל"ז" (**ציון סא**, תשנ"ו), עמ' 319; בלבן, **לתולדות התנועה הפראנקית**, חלק ראשון, עמ' 48, מאתר HebrewBooks.

[326] ברוור ראה את הדברים מזווית שונה, וטען כי "שתיית 'לחיים' החסידית לא הביאה לידי שכרות": **גליציה ויהודיה**, עמ' 137.

פרק י"ג: יצרים חיצוניים

רובם של בני הגטו ראו פגמים שונים בעולם הפנימי או החיצוני שלהם או של זולתם ושאפו לתיקונם. אולם לא כולם ראו את התיקון באותו האופן, לא כולם ראו אותו הפגם, ולא כולם נקטו אותם האמצעים לשם שיפור המצב. יש שנפגעו ביחוד על ידי הלחץ המדיני והמועקה הכלכלית; והיו אנשים, שטומאת העולם השפל היתה דורשת מהם מאמצי תיקון. אלה הציעו כאמצעי תיקון בדוק התמסרות לתלמוד; אלה נטו אחרי הזיות הקבלה, אחרי סגפנות וצומות; בעלי המוסר ראו את אבן הנגף המפריעה ביותר לגאולה במידת הרברבנות והעושק, ולפיכך רצו לעקרה ולהשריש תחתיה ענווה ורחמים.

לא גאולת הלאום בלבד היתה לנגד עיניהם של מחפשי התיקונים. מסיבות החיים של היהודים הטילו גדרים וסייגים על רגשותיהם ויצריהם האישיים. על ידי גורמים שונים נקבע מה מותר ליהודי ומה אסור לו; באלו לימודים רשאי הוא לעסוק ומאלו חייב הוא להינזר. מי שנכנע ליצרים האסורים, החיצוניים, חלו עליו ענשים חריפים. אולם היצרים לא נשבתו על ידי האיומים. היצרים האלה, ה"אנוסים" שנאלצו למצוא להם מחבוא ב"מרתף", השפיעו ביודעים ובלא יודעים על הכרתו ופעולותיו של האדם הישראלי. מקרב הרבנות עצמה יצאו במידה ידועה מהרסֵיה ומחריביה.

הרבנים, שדרשו דווקנות ודבקנות תורנית, היו שואפים לכבוד ושררה - שאיפה שהיתה אסורה בהחלט לפי השקפותיהם ה"לגאליות".

שאיפה זו בולטת לא בעולם העשייה בלבד, בחיים הממשיים (כפי שהדגשנו בפרקים הקודמים); אם נעיין בספרי השו"ת של הרבנים נפגוש בכל עמוד טון סאטירי, נטייה לפולמוס, נצחנות. ליהודים לא היתה אפשרות - בגלל התנאים המדיניים - לנצל את האמביציה, את תאוות השלטון על פני שדה נרחב, שהיה פתוח לאדוני הארץ בלבד. היצרים המדוכאים של היהודים חיפשו מוצא אחר; מכאן נבעו המלחמות הפנימיות החריפות בשל צל של שררה ותקיפות; מכאן הקנוניות והתרגונת שהיו מצויות ב"חברות" השונות בנוגע לרכישת גבאות וכדומה. הנטייה לעליזות, להנאה אסתטית הולידה את משחקי פורים, את ההצגות העממיות. העובדה שרבים מבעלי המוסר התריסו כנגד היצרים החיצוניים, שהקהילות הוציאו עליהם הגבלים לעתים תכופות, מראה עד כמה השתלטו יצרים אלה על בני הגטו. יש שהיצרים המדוכאים היו מגיעים לידי ביטוי בריאקציות קיצוניות, כגון בהמרתם של יחידים, בפרנקיזם.

בכל תקופה ותקופה היו אנשים שסברו שיצרים חיצוניים אלה - שמשפיעים בין כה וכה על מעשיו של היהודי - אין בהם משום סכנה ליהדות. אולם אנשים אלה היו מתי-מספר. רק במאה הי"ח התגבר זרם זה - **ההשכלה**. היא דרשה לתת ליצרים החיצוניים "לגאליזציה". להתיר להם "לבוא בקהל".

בדרך כלל יש לקבוע שהמשכילים נשתנו מהזרמים הקודמים ביהדות בכך, שרצו להכניס את נקודת ההשקפה החילונית. כמו כן דרשו לבטל את המרה השחורה שהושלטה ברחוב היהודי. הם התנגדו לקיפוח זכויותיו של היחיד לטובת צרכי הכלל. אסרו מלחמה על ההגמוניה של המעמדות

העשירים והתקיפים בקהילה. השתדלו להשיג בשביל בני עמם זכויות מדיניות ואזרחיות. נלחמו בבערות ובאמונות ההבל על ידי הקניית מדעים.

היו משכילים שעשו את מעשיהם בנחת ולעתים רחוקות בלבד היו מצביעים על פגימות אחיהם השמרנים; והיו כאלה שלעגו לאחיהם מוגבלי האופק והנבערים מדעת והיו מצליפים בהם בשוט הסאטירה. היו כאלה שרצו להרביץ השכלה ברבים; והיו כאלה שהסתפקו בכך שקנו ידיעות לעצמם והסיחו דעתם מצרכיה של האומה. היו כאלה שדרשו השכלה לשמה, וכאלה שדאגו בעיקר לתועלת המופקת ממנה. בניגוד לאלה שהעריצו את לימודי החול כנעלים מכל הלימודים, ניצבו אותם המשכילים שביקשו (דוגמת ידידיה האלכסנדרוני, הרמב"ם) למצוא את ההתאם [התיאום] הפנימי שבין יפיפותו של יפת לתורת שם ועבר.

השאיפה להשכלה בפולין נולדה הן מחמת הצרכים הפנימיים והן מחמת ההשפעה של גרמניה. אין להעלות על הדעת שהפולנים יכלו לשמש במידה רבה מופת ליהודים בבחינת "כזה ראה וקדש". העם הפולני ברובו הגדול היה מורכב מבורים, שלא ידעו קרוא וכתוב. אפילו האצילים לא הצטיינו בחינוכם. עיקר ידיעותיהם, שיכלו לשאוב בבתי אולפנותיהם, היתה רומית רצוצה.[327]

ראשוני המשכילים היהודים היו הרופאים, שיכלו להצדיק את התעניינותם בלימודי חול, בעיקר במדעי הטבע, בדרישות מקצועם. ביניהם

---

[327] תלמוד בבלי, מסכת **<u>מועד קטן</u>**, כ"ח, ע"א, הקישור מאתר HebrewBooks:

"אמר רבא: חיי, בני ומזוני, לא בזכותא תליא מילתא, אלא במזלא תליא מילתא" [אורך חיים, בנים ומזונות, לא בזכות האדם תלוי הדבר אלא במזל תלוי הדבר - תרגום הרב עדין אבן-ישראל (שטיינזלץ), מהדורת מרקין, ירושלים: תשנ"ז].

שם המשפחה העברי שאימצו מרדכי סמיאטיצקי ואֶחיו, סמיד, לקוח מאותו עמוד: "בי רב חסדא - סְמִידָא לכלבי ולא מתבעי" (בבית רב חסדא סולת לכלבים שאינה מתבקשת, דהיינו אוכל לרוב).

יש להזכיר את **טוביה הרופא** (1652-1729). אמנם הוא נולד בגרמניה, אלא שעשה שנים רבות בפולין. כשאר הרופאים קיבל את השכלתו בפדובה. חיבר את הספר "מעשה טוביה", שהוא מעין אנציקלופדיה של מדעי הטבע.[328]

משהותרה הרצועה התחילו מטפלים במדעי הטבע גם אנשים שלא היו רופאים. **יהודה לייב מרגלית**, הרב משרברשין (שנדד לאחר זמן לפרנקפורט-דאודר [ונפטר] שם בשנת 1811) הוציא ספרים על חכמת הטבע, על מידות ומוסר. **פנחס אליהו**, בנו של הרב מאיר מוילנה, חיבר ספר בשם "ספר הברית", הכולל את הלימודים הטבעיים והאלוהיים. הוא מכיל קבלה, וכן מדע לפי מושגי ימי הביניים ולפי החקירה [המחקר] המודרנית.

מצדדי ההשכלה היו אנוסים לנמק את ההשכלה בצרכים לאומיים. סוחר היין **ר' דב מבוליחוב** (1723-1805), שקטעים מספרו "זכרונות" הבאנו בפרקים הקודמים, הראה את התועלת היוצאת מידיעותיו את השפה הפולנית בכתב ובעל פה. אולם לא העז להצביע על התועלת הפרטית, שהפיק במסחרו הפרטי, אלא את "התועלת הטובה שנתהוותה לבני עמנו" מידיעותיו החיצוניות.

אולם בהדרגה החלו מופיעים משכילים, שההשכלה נעשתה עיקר אצלם. יש להזכיר בראש את **ר' ישראל [מ]זאמושץ'**, בנו של משה הלוי, שהיה ראש הישיבה בזאמושץ'. הצטיין בידיעותיו העמוקות בתלמוד והיה בקי גם בהנדסה. בשנת 1740 בא לברלין והיה מורה ב"תלמוד תורה". לימד את **משה בן מנחם (מנדלסון)**, "מורה נבוכים". המשורר לסינג הילל את חריפותו של ר' ישראל. ר' ישראל התנגד לחסידות מטעמים שכליים. ברלין שימשה בימים ההם מרכז רוחני למשכילים. אולם אין להחליט שכל אלה

---

[328] הרומית (השפה הלטינית) כונתה בפי היהודים "גלחית", על שום היותה שגורה בפי הכמרים והנזירים גלוחי הקודקוד: **גליציה ויהודיה**, עמ' 202.

ש"נתמשכלו" בברלין, באו לשם בכוונה תחילה; יש ונקלעו לשם במקרה, והסביבה השפיעה עליהם ברוח ההשכלה.[329]

הרבה פגעים מונו ל**שלמה מימון** (1754-1800), יליד ליטא, עד שנתגלגל לברלין, וגם שם לא נתיישבה עליו רוחו הנסערת. מחמת דוחק חמרי הרבה לנדוד; הכיר את חיי החסידים; נתמלא בוז אל החיים ברחוב היהודי. גם לאחר שבא לגרמניה לא יכול למצוא לו מקום מושב של קבע. נקבר בעיר גלוגא "קבורת חמור".

את יחסו השלילי ל[אורח חייו של ה]יהודי ביטא באוטוביוגרפיה שלו. אולם בדברי ההקדשה למלך הפולני סטניסלב-אוגוסט שבראש ספרו "מסה על הפילוסופיה הטרנסצנדנטאלית" כתב שהוא רוצה -

> "להוכיח לעם הפולני, שאם היהודים לא היו לתועלת לארץ הנוהגת כלפיהם במידת סבלנות, הרי זה לא מפני שחסרים הם כשרונות ורצון טוב, אלא מפני שחסר להם כיוון תכליתי בשביל כוחותיהם. שבעתיים אהיה מאושר, אם יעלה בידי להסב את תשומת לבו של עמי ליתרונותיו האמיתיים".[330]

---

[329] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תעו.

[330] שלמה מימון (ראו להלן) כותב על משה מנדלסון:

"הוא ידע את האמנות למצוא את הצד הטוב של כל אדם...פעם אחת הייתי עד ראייה, איך ישב והסיח זמן רב עם אדם שדרך מחשבתו היתה מבולבלת ומנהגו מקולקל ביותר. פקעה סבלנותי למראה, ולאחר שאותו איש הלך לו, שאלתי את מנדלסון בתמיהה רבה: 'איככה יכולת להתעסק עם אדם זה זמן רב כל כך?' 'ולמה אתה תמה על זאת?' - החזיר לי מנדלסון - 'הרי אנו מסתכלים בעיון במכונה, שהרכבה אינו ידוע לנו, ומבקשים לברר לעצמנו את כוח הפעולה שלה; וכלום אין אדם זה ראוי, שנתבונן אליו בעיון כזה? וכי לא מוטל עלינו להשתדל לברר לעצמנו את דעותיו המשונות בדרך זו עצמה, שהרי ודאי נתייחדו לו מניעים ומעשי גלגלים כלכל מכונה'..." (**מימון**, עמ' 146).

בספר הנזכר לעיל ובעוד ספרים בשטח הפילוסופיה שכתב מימון, קנה לו שם עולם. קאנט אמר, שמימון מכיר את שיטתו יותר מכל מבקריו. בעברית כתב מימון פירוש ל"מורה נבוכים" של הרמב"ם בשם "גבעת המורה".

ב"ביאור" [לתורה] שהוציא משה מנדלסון השתתפו כמה חכמים מפולין, כגון **ר' שלמה מדובנא, ר' שלום ממזריץ', הרץ הומברג, אהרון ירוסלאב.**

על רעיונות ההשכלה אסרו מלחמה חריפה השמרנים, אחד החסידים ואחד ה"מתנגדים". כשהופיע ה"ביאור" של מנדלסון הוציאו עליו הקהילות איסור, ובמקומות שונים נשרף בפומבי. **ר' רפאל [זיסקינד] הכהן**, רבן של שלוש הקהילות אלטונה, המבורג וונדסביק (אה"ו), מצאצאי פולין, היה מראשוני הקנאים הנלחמים בהשכלה. רבה של קהילת ברלין, **ר' צבי הירשל לוין**, שהיה יליד ריישא (בגליציה), היה בתחילה מידידיו של מנדלסון וכתב "הסכמה" על "ביאורו". אולם במשך הזמן ראה את פריצותם של המשכילים, את מגמתם להתכחש לקדשי האומה, ואז פנה להם עורף. בשנת 1782 הוציא המשורר והחכם **נפתלי הרץ וייזל** מחברת בשם "דברי שלום ואמת". וייזל העז לכתוב בה, שתלמיד-חכם שאין לו ידיעות חיצוניות, "נבלה טובה ממנו". הרבנים הפולניים דנו חוברת זו לשריפה.[331]

החשדנות כלפי המשכילים היתה במידה מסויימת מבוססת. רבים מהמשכילים פרקו מעליהם עול האומה ודתה ויש שהכעיסו במתכוון את החרדים (כגון הומברג, ראו פרק י"ז). אולם רבים מהמשכילים מצאו את

סקירה על ההשכלה ראו באתר אנציקלופדיית ייִוואָ: Haskalah.

[331] מתורגם וערוך בידי שמואל הוגו ברגמן ונתן רוטנשטרייך (ירושלים: תש"א), יצא לאור לראשונה בברלין: 1790.

הדרך להרמוניה בין העבר וההווה, בין "שבע החכמות" ו"חכמת התורה". לאלו נשתייכו ביחוד משכילי גליציה, שביניהם קמו יוצריה ומבססיה של "חכמת-ישראל" בגבולות פולין.

פרק י"ד:

פרכוסי-קץ

חולשתה של פולין, שהתבטאה באי אפשרותה להתנגד לחלוקה, הדהימה רבים מטובי הפולנים. אולם העם לא היה מוכן לתיקונים יסודיים במשטרה החברתי והמדיני של הממלכה. האצילים, שהיוו אחוז קטן באוכלוסיה, סירבו לוותר על זכויותיהם. המעצמות השכנות, שהיו מעוניינות שבפולין ישרור אי סדר, היו משפיעות בכל מיני תחבולות ותככים, בלי להוציא מהכלל איומים ושוחד, על האצילים ומנהיגיהם, שימנעו את השינויים העלולים לחזק את מצב המדינה. היהודים לא יכלו לקוות, שאליהם יתייחסו האצילים ביתר הבנה מל[אנשי] מולדתם ולשאר בני עמם ודתם. אף על פי כן קם בספרות ובחיים זרם, שהחל לתבוע תיקונים. הוא גבר ביחוד בשנות השמונים של המאה הי"ח ומצא את ביטויו בסיים, שהתכנס בשנת 1788 וכיהן במשך ארבע שנים.[332] הסיים רק נגע בשאלת היהודים אך לא יכול לפתרה, כמו

---

[332] למעשה ציטט וייזל את המשפט "תלמיד חכם שאין בו דעת, נבלה טובה הימנו" מ<u>מדרש רבה</u> ויקרא א', ט"ו, שם נלמד הדבר מנימוסיו של משה רבינו כלפי ה' (הקישור מאתר "דעת"); אלא שווייזל כרך דעת, במובן של נימוסים ודרך ארץ, גם בחכמות חיצוניות (שכולן יחד מהוות "תורת האדם"), ולכן מן הסתם עורר את חמת הרבנים. וכך כתב וייזל:

"ובכלל תורת האדם הן הידיעות הנימוסיות... וכן לדעת.. [היסטוריה וגיאוגרפיה]... ומשפטי המלכים... וכן כוללת החכמות הלימודיות [מדעים מדוייקים]... החכמות

שלא העז לפתור באופן אנושי את שאלת האיכרים.[333] אולם גם התיקונים, שהסיים הספיק לעשות לטובת הממלכה, עלו בתוהו מחמת מלחמות אחים והתערבות כוחות חוץ, שהביאו על ממלכת פולין וליטא כליה גמורה.

בתקופה זו נאמד מספר יהודי פולין וליטא בששים-תשעים ריבוא; מספר האוכלוסיה הכללית היה כתשעה מִליון. הממשלה המשיכה להביט על

הטבעיות [מדעי הטבע]... לכן הנעדר מתורת האדם/ אעפ״י שלמד חקי אלהים ותורותיו ונוהג על פיהם/ אין נחת בו משני פנים/ האחד שחברתו לטורח על שאר בני אדם/ גם בבואו גם כצאתו ישגה בארחות מנהגי הבריות... והשני אעפ״י שחקי האלהים ותורותיו נעלים מאד מתורת האדם/ הם קשורים ודבוקים בה... ולכן המסכל חקי האלהים/ ויודע תורת האדם/ אעפ״י שלא יהנו מאורו חכמי ישראל מחכמת התורה/ ייהנו ממנו שאר בני אדם שבכל העמים/ והמסכל תורת האדם/ אעפ״י שיודע חקי האלהים/ אינו משמח לא את חכמי עמו/ ולא את שאר בני האדם/ **וכן אמרו חכמים (מ"ר [מדרש רבה] ויקרא פרשה א׳), כל כל תלמיד חכם (שהוא היודע חקי אלהים ותורותיו)/ שאין בו דעה (נמוסיות ודרך ארץ)/ נבלה טובה ממנו**/ וזה משל/ ועניינו שטובה ממנו בהמה שנתנבלה בנחירה או בשחיטה שלא כהלכה/ שאין דבר זה מאוס בעצמו ולא בזיון/ ולכן אינה אסורה אלא לנו ע"פ חוק האלהים/ אבל ייהנו מבשרה שאר בני האדם... וזה שאין בו דעה לא יהנו ממנו חכמי ישראל ולא שאר הגויים/ **כי הוא מבזה את תורתו/ ונמאס על הבריות**." (דברי שלום ואמת, סוף פרק א', עמ' 4-6 בדפדפן של אתר HebrewBooks).

ראו גם **דברי ימי עם עולם**, עמ' תקז. על המאבק בהשכלה ובווייזל, מנקודת המבט הרבנית, ובפרט מאבקו של ר' יחזקאל הלוי לנדא מפראג, ראו בספרו של אריה ליב גלמן, **הנודע ביהודה ומשנתו** (ירושלים: תשכ"ב), בפרק "נגד ההשכלה הברלינית" ובפרק "נגד תיקונים בחינוך". בן ציון כ"ץ מספר כי -

"...הנה כמעט עבר דור אחד ובנו של ר׳ יחזקאל [לנדא], היושב על כסא אביו, משמיע כמעט אותם הדברים עצמם שהשמיע וייזל והדברים מתקבלים על לב בני הדור ואין איש מוצא בהם פגם וסכנה ליהדות..." (**רבנות, חסידות, השכלה** (כרך שני), חלק רביעי, פרק ד' - "רבה של פראג נכנע לרוח ההשכלה", בעמ' 159).

[333] גלבר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 111.

היהודים כעל מקור הכנסה. בשנת 1773 חזרו וכינסו השלטונות את ועד הארצות לזמן מה והשתמשו בו שוב לסחיטת כספים. בשנת 1775 העלה הסיים את מס הגולגולת משניים לשלושה זהובים לכל יהודי. הסיים חשב על פרודוקטיביזציה של היהודים. במקום להשתמש למטרה זו באמצעים נאותים (הסברה, תמיכה) נקט הסיים בתחבולה "שוטרית": נאסר לרב לסדר קידושין, אם המועמד אינו עוסק באומנות, מסחר, חקלאות או אין לו משרה מתאימה. החוק לא הוצא לפועל. האצילים היו מתנגדים מכבר למתן חזקת חכירות על ידי הקהילות, שהרי על ידיו היתה הקהילה מגבילה את מספר הקופצים על החכירה (ולפעמים היה מועמד אחד בלבד), והאציל לא יכול להעלות את תשלום החכירה. בוועדי גלילות שונים הביעו האצילים את מחאתם נגד חזקת החכירה ודרשו את ביטולה. בשנת 1781 התקינה הוועדה לתיקון ענייני הכספים בליטא איסור לקבל תשלום מהחוכר עבור מתן חזקה.

בעשור התשיעי [שנות ה-80' של המאה הי"ח] החלו רבים מהסופרים לטפל בשאלת התיקונים ונגעו גם ביהודים. הם הביעו בגדר זה דעות שונות, אולם היו בהן כמה צדדים שווים. כל הסופרים היו משוכנעים, שהיהודים בהווה הם מזיקים. יש להשתדל, שהממשלה תפיק מהם תועלת מאכסימאלית ויש לחפש דרכים למטרה זו. לעומת זה לא התעניינו הסופרים בשאלות: האם הממשלה מביאה תועלת ליהודים? כיצד להיטיב את מצבם של היהודים? **אנדז'יי זאמויסקי** פירסם תכנית להסדרת שאלת היהודים, שבה הציע [להטיל מגבלות] על היהודים, לקבוע להם גטו ולהגביל את מקומות-המושב שלהם. יהודי, שאינו יכול להוכיח את אמידותו, חייב להגר מן הארץ, ואם לא יצא - יושם במאסר.[334]

---

[334] רק בשנת 1768 בטלה זכות בעל האחוזה לדון למיתה את האיכרים הכפופים לו: **גליציה ויהודיה**, עמ' 51.

"אזרח אלמוני" פירסם ספר "על נחיצות תיקונים ליהודים בארצות פולין", לפיו יש להפיץ השכלה בקרב היהודים ולכפות עליהם את השפה הפולנית. כדי לפרוץ את הגדרות שבין היהודים ואדוני הארץ, יש להגביל את שלטון הקהילה, יש למעט את חגי ישראל ולהכריח את היהודים שיוותרו על ההינזרות ממאכלים אסורים. כל מגמת הספר היתה בדרך כלל להכריח את היהודים לטמיעה.[335]

"סיים ארבע השנים" הוציא חוקים רבים שהעידו על השפעת רוחות החירות שנשבו מהמערב ועל השפעת המהפכה הצרפתית. כמה מציריו הראו התעניינות מה בשאלה היהודית. **בוֹטרימוביץ'**, ציר הסיים מפינסק, הוציא את חוברתו של "האלמוני" בתוספת הערות. לפיו, אין היהודים "קשים למדינה" מטבע ברייתם. יש לחנכם ולעשותם טובים למדינה. יש להרחיקם ממכירת משקאות ולהרגילם לחקלאות. יש להמעיט את האוטונומיה שלהם כדי [להסיר] את המחיצות שביניהם לבין כלל התושבים. הצעה זו, עם שהדגישה את אמצעי הכפייה, היתה ליברלית יותר מדי לפי השקפות בני הדור.[336]

אחד ממנהיגי פולין המובהקים, **[סטניסלב] סטאשיץ**, קרא ליהודים "ארבה לארץ בקיץ ובחורף". יש שהציעו לשרוף את התלמוד, להכריח את היהודים לגלח זקנם ופאותיהם, להמעיט מספר חגיהם.[337] כולם כאחד היו

---

[335] **דברי ימי עם עולם ח'**, עמ' 37.

[336] **דברי ימי עם עולם ח'**, עמ' 38.

[337] **דברי ימי עם עולם ח'**, עמ' 182. שלמה מימון מנתח מצב זה במלים הבאות:

"...אפשר שאין בעולם ארץ חוץ מפולין, שחירות הדת ושנאת הדת מצויות שם במידה אחת שווה כל כך. היהודים רשאים לקיים שם את מצוות דתם מתוך חירות גמורה ואף נתייחדו להם כל זכויות האזרחים האחרות, ולא עוד אלא שיש להם אפילו בתי דינים משלהם. וכנגד זה אתה מוצא, ששנאת הדת היא גדולה כל כך, שהשם 'יהודי' תועבה הוא... אלא שסתירה בולטת זו מתיישבת יפה, אם נשים אל לב, שהחירות הדתית

משוכנעים שאפשר לנהוג ביהודים כמו בתינוקות של בית רבן. ברחוב הפולני לא ידעו ולא השתדלו לדעת מה חוות דעתם של ה"חניכים", למה נכספים המשכילים שבהם. היהודים מצדם לא התעניינו גם הם במידה רבה בנעשה בחוגי הפולנים, ומעטים מהם בלבד השתדלו להסביר לאדוני הארץ את עמדת היהודים.

יש להזכיר עוד את **הרב צבי (הרשל) יוזיפוביץ'** מחלֻם שפירסם חוברת, שבה התנגד להתערבות בענייני הדת, למגמת ההתבוללות ואפילו לשינוי הבגדים;[338] ואת **אברהם הירשקוביץ'**, [סוכן] בחצר המלך. הוא הגיש למלך הצעה להרגיל את היהודים לאמנות וחקלאות, לאסור עליהם נישואי-בוסר; משום שאין בין היהודים שלום, על הממשלה לסדר את כל ענייני הקהילה.[339]

והאזרחית, שניתנה ליהודים בפולין, לא נבעה מתוך **רגש כבוד לזכויות הכלליות של האנושות** כשם שמצד אחר אתה מוצא, ששנאת הדת והרדיפות אינן משמשות בשום פנים תולדה של פוליטיקה מחוכמה, המבקשת לסלק כל דבר, העלול לגרום נזק למוסריותה וטובה של המדינה, אלא ששתיהן הנן תולדות הבערות הפוליטית והעצלנות, השולטות בארץ זו..." (**מימון**, עמ' 21, ההדגשה במקור).

[338] **דברי ימי עם עולם ח'**, עמ' 183. על כתבי סטאשיץ ראו גם **דברי ימי עם עולם ט'**, עמ' 146, וכן גלבר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 113. בחוברתו "על סיבות הנזק שביהודים" משנת 1818 ((O Przyczynach Szkodliwości Żydów טען בין היתר שהיהודים אשמים בירידתה של פולין, וכי הם פרים ורבים יותר מדי (**דברי ימי עם עולם ט'**, שם), ובמילים אחרות, מהווים סכנה דמוגרפית.

[339] "רעיונות על אודות התחבולה להפוך את יהודי פולין לאזרחים מועילים לארצם". ראו: **דברי ימי עם עולם ח'**, עמ' 183-184. בין השאר כותב יוזיפוביץ': "אנו די אומללים, ובכדי להיות אבודים, רק זה יחסר לנו, שללא רחמים יפגעו בדתנו ובפולחן": אלכסנדר גוטרמן, **הצעותיהם של יהודי פולין לתיקונים במעמדם החוקי, הכלכלי, החברתי והתרבותי בתקופת הסיים הגדול (1788-1792)**, עבודה לקבלת תואר מוסמך בהדרכת פרופ'

הסיים היה טרוד בעניינים אחרים. הוא נטה להעניק לעירונים זכויות רחבות והם היו מיועדים להתמזג במשך הזמן כליל עם האצילים. העירונים מצדם, לאחרי שניערו מעליהם את עול האצילים, לא נמנעו מהפגין את רגשות הזדון והאנוכיות שלהם כלפי היהודים. יחסם התבטא ביחוד בשאלת יהודי ורשה. ליהודים היה מותר לשהות בוורשה בימי הסיים בלבד. בימי הסיים הגדול טענו, שהם רשאים לשהות בלי הפסק בעיר הבירה. אולם בגלל מחאותיו הנמרצות של ההמון העירוני החליט הסיים לגרש את האומנים והרוכלים היהודים והתיר להישאר בעיר רק לבעלי העסקים הקבועים. אולם המגורשים שבו. במאי 1790 פרצו פרעות ביהודים. היהודים הגנו על עצמם במרץ.[340]

הד המהומות חדר לאולמי הסיים, שהחליט לבחור "דיפוטציה [ועדה] לתיקון היהודים" שיושב ראשה היה **יז'יירסקי** [Jacek Jezierski] ואחד מחבריה בוטרימוביץ'. יז'יירסקי הצביע על התועלת שהיהודים מביאים במסחר החוץ שלהם. בוטרימוביץ' הכניס הצעת תיקון ברוח חוברתו. ב-3 במאי 1791 הוכרזה חוקה חדשה בפולין; היא נתנה לעירונים זכויות רחבות. השאירה את שיעבוד האיכרים ולא הכניסה כל שינוי במצבם החוקי של היהודים. בוטרימוביץ' היה משתדל לעניין את הסיים בשאלת היהודים, אך [הסיים] תמיד היה מסיר אותה מעל הפרק. הוועדה הכספית שלו היתה צריכה לטפל בשאלת חיסול חובותיהן של הקהילות. נמצאו עסקנים יהודים,

---

שמואל אטינגר, ירושלים: תשל"ה, עמ' 116. לעניין התביעה לשנות את הלבוש המסורתי כתב יוזיפוביץ' באירוניה:

"אם נחשבים אנו כרעים וחשודים בעיניכם, מוטב איפוא שנהיה שונים, על מנת שתוכלו להבחין בנו" (שם).

על הלבוש היהודי, ועל חיוב הבדלה מהלבוש הנוצרי ולחילופין חיוב אימוצו של לבוש זה ראו: Dress, מאתר אנציקלופדיית יִיווָא.

[340] **דברי ימי עם עולם ח'**, עמ' 184.

שפנו את המלך וביקשו ממנו שישתדל בדבר תיקונים, והבטיחו לו בשכר זה 20 מִליונים זהובים לפרעון חובותיו הפרטיים.[341]

לתקנות הסיים וביחוד לחוקת השלושה למאי התנגדו הרבה אצילים או משום שמרנות או משום פיתויי רוסיה. פרצה מלחמת אחים. היהודים עזרו למצדדי התיקונים בכסף, באכסון חיילים. בשנת 1793 ניצלו המעצמות השכנות את המהומות וביצעו את החלוקה השנייה; לרוסיה עברו וולין, חלק מאזור קיוב, פודוליה וגליל מינסק; פרוסיה קיבלה את שארית פולין גדול, דאנציג וטורון.[342]

הופיע אז על הבמה לוחם החופש הנעלה **טדיאוש קושצ'יושקו**, שהרים את נס המרד כנגד הפולשים. אל המצביא הזה פנה **בֶּרֶק יוסלֶביץ'** (נולד בקרטינגן שבזאמוט בשנת 1765 לערך; בתור משרתו של אחד הבישופים הרבה בנסיעות בחו"ל וידע צרפתית) והציע לו לייסד גדוד של פרשים עבריים. קושצ'יושקו היללו מאד. כשנפלה פראגה (פרוור ורשה) בידי הגנרל הרוסי **סובורוב**, נשמד הגדוד הזה שמנה 500 איש.[343]

בשנת 1795 באה החלוקה הסופית של מלכות פולין. תנאיהם התרבותיים, הכלכליים והמדיניים של השטחים הנכבשים היו תלויים מאז ואילך, במידה מצומצמת בלבד בתושבים הפולנים; ההשפעה העיקרית נמצאה בידי הרוסים, הפרוסים והאוסטרים שהנחיתו את ידם הקשה על היהודים.

---

[341] **דברי ימי עם עולם ח'**, עמ' 185-186.

[342] **דברי ימי עם עולם ח'**, עמ' 186-188; ראו גם מאהלר, **קיום ושבר א'**, עמ' 249; סגל, **קיום ושבר ב'**, עמ' 256.

[343] **דברי ימי עם עולם ח'**, עמ' 189.

תקופה רביעית:

עד ימינו

פרק ט"ו: העול המשולש

שלושת האזורים, שפולין נתפלגה להם בכוחה של החרב - הפרוסי, האוסטרי והרוסי, לא היו בתחילה יציבים: גורמים פוליטיים, מלחמות ובריתות, נצחונות ותבוסות, שינו את גבולותיהם. נפוליאון הבטיח לפולנים, תמורת סיועם הצבאי (הלגיונות הפולניים), החזרת העצמאות לפולין. כדרכו של כל מנצח קיים את הבטחתו למחצה; לא שיחרר את כל פולין, ו"הדוכסות הוורשאית" שהוקמה בחסדו, בחבלים שנלקחו מידי הרוסים והפרוסים, לא זכתה לרבונות גמורה (1807). גורל דוכסות זו היה קשור קשר הדוק במזלו של מייסדה. משחשך עולמו של נפוליאון בעדו וחרבו הכזיבה, נתמוטטה דוכסות זו. הקונגרס הוינאי, שנתכנס (בשנת 1815) לשם הסדרת התנאים באירופה לאחר מפלת נפוליאון, הביא לעולם בריה חדשה: "ממלכת פולין", שכללה את החלק המרכזי של פולין הקדומה. ל"ממלכה" זו סיים, ממשלה ומלך - המלך היה הצאר הרוסי. שאר חלקי פולין נשארו בידי שתי המעצמות האחרות. מאז לא חלו כמעט שינויים טריטוריאליים בגבולות שבין אזורי הכיבוש של פולין - עד מלחמת העולם השניה.

מצבם המדיני והכלכלי של היהודים בכל אחד מהאזורים הללו היה תלוי בזרמים הפוליטיים, החברתיים ובמבנה הכלכלי של כל אחת מהאומות השליטות, כשם שאמונותיהם ודעותיהם התפתחו באפיקים מיוחדים תחת השפעתו של הקיבוץ היהודי שבכל מדינה ומדינה. השלטון הפרוסי התייחס אל "יהודיו" כאל מקור מסים לא אכזב. כשהתחילה נושבת בגרמניה רוח ליבראלית יותר, לא היססו יהודי האזור הפרוסי להתבולל. היהדות הגליצאית מוּנה לה לסבול על גבה את נסיונותיהם של שליטים, שנטלו להם את השם "נאורים" וראו עצמם כשרים לחנך עם בעל תרבות עתיקה; השתמשו לסירוגים במקל-נועם ובמקל-חובלים. הפולנים, שהיו זמן מסויים שוררים בביתם (ב"דוכסות", ב"ממלכה הפולנית" ובגליציה) לא עקרו מלבם את האיבה והבוז שירשו מאבותיהם, אף על פי שסבלו בעצמם את נגישות הצארים ואף על פי שהיו פונים לעזרת היהודים בשעת המרידות הלא ממוזלות שלהם. הצאר הרוסי, שהנחית זרועו-ברזל על יהודי מלכותו, לא הפלה את יהודי פולין לטובה. מטרתו היתה פשוטה וברורה: שמד. השכלה כפויה, חטיפת ילדים ומסירתם לצבא היו האמצעים למטרה. אמנם הסיסמה כלפי חוץ היתה הפצת אור בין היהודים וקירוב היהודים לתרבות האירופית. אולם משנתפסו יהודים תמימים לסיסמה זו לא רחקה אכזבתם. היהודים שדפקו על שערי ההשכלה הגבוהה עמדו בפני הגבלות. הפרעות הביאו פיכחות גמורה למוחם של הנתעים בשווא.

באזורי פולין המערבית, שנספחו לפרוסיה ברבע האחרון של המאה הי"ח הוצא "רגלמנט" (תקנון) בשנת 1797, שבו הוטל על היהודים להשיג "אגרות חסות".[344] הוגדלו המסים, נקבע מס-נישואים. בוטלה סמכותם של

---

[344] **דברי ימי עם עולם ח'**, עמ' 190-191. לפי ישראל ברטל, לא ברור האם נפלו בקרב או נטבחו בידי החיילים הרוסים כיתר יהודי רובע פראגה בוורשה: ברטל, **קיום ושבר א'**, עמ' 359. יוסלביץ' עצמו נהרג בשנת 1809 במלחמה בין הדוכסות הוורשאית לבין

בתי-דין-הרבניים. כוונת החוקים לא היתה העלאת דרגתם התרבותית של היהודים לשם הכשרתם לקבל זכויות, אלא הגבלת היהודים בזכויותיהם ובמספרם, ניצולם לטובת האוצר. אסור היה ליהודים להתיישב בוורשה; יהודי הבא לעיר זו היה חייב לשלם מס גולגולת בעד כל יום שהוא עושה בעיר. בהשפעת תיקוניו של נפוליאון בהרבה מארצות אירופה בראשית המאה הי"ט הוטב במקצת מצב יהודי פרוסיה. אולם הריאקציה, שחלה כמעט בכל ארצות אירופה לאחר הקונגרס הוינאי, נתנה אותותיה גם ביהודים. כשהתחילה בכל רחבי גרמניה תנועת ההתבוללות וה"תיקונים" בדת, התחילו גם יהודי גלילי פוזנה מנערים את עול המסורת כדי לזכות בנזיד העדשים של הזכויות.

גדול במופלג היה ערכם וחיוניותם של יהודי **גליציה** [שסופחה לאוסטריה]. מספרם הגיע בשנת 1785 למאתיים אלף ומעלה.[345] הקיסר **יוזף השני** (שמת ב-1790) האמין - לא כשליטיה של פרוסיה - שאפשר ל"תקן" את היהודים.

בשנת [1782] הוציא את "צו הסובלנות" ליהודי גליציה.[346] לפי פקודתו בוטלה הסמכות של הרבנות בדיני ממונות. הוא הטיל על היהודים חובת הצבא, וצעירי ישראל היו נלקחים באלימות לתוך סביבה זרה, שונאת ושנואה. אמנם חובה זו הוחלפה במס צבאי (1790), ואולם חזרה לִישנה

האוסטרים: **דברי ימי עם עולם ח'**, עמ' 195; Joselewicz, Berek, מאתר אנציקלופדיית ייִוואָ.

[345] גלבר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 112. **דובנוב** מציין (עמ' תקלג) כי פרידריך השני "היה נעים לו יותר לקחת את מחוזות פולין בלי יהודיהם".

[346] האומדן שמביא ברוור הוא 212,000: **גליציה ויהודיה**, עמ' 30. שאול שטמפפר מציין כי המספרים משקפים בעיקר את כושרם של היהודים להתחמק מספירה, שכן בהתאם למספר הנפשות נקבעו חובות כמו מסים וגיוס לצבא: שטמפפר, **קיום ושבר א'**, עמ' 273. נוסף על כך היו גם טעויות של הפקידים בחיבור המספרים: ברוור, שם.

(1804). הקיסר הטיל את אכפו גם על חיי המשפחה. היהודים נתחייבו לקבל רשיון לנישואים ולשלם בעדו.[347] אחר כך בוטל המס ובמקומו באה חובת החתן להביא תעודה, שנבחן בידיעת השפה הגרמנית.

שליש מיהודי גליציה נפגעו בגזירה האוסרת על היהודים את ההתעסקות במוזגות וחכירת משלוחי יד השייכים למשק הכפרי. תמורת קיפוחים אלה התחילה הממשלה מנסה ליישב את היהודים ביישובים חקלאיים; אלא שלא הצליחה למצוא קרקע במידה מספיקה. מגמתו העיקרית של הקיסר היתה לטשטש את מחיצת המנהגים ואורח החיים שבין היהודים לשאר חלקי האוכלוסיה. היהודים לא רצו לוותר על התבדלותם, לא פנו עורף לחוק האוסר להיזקק לערכאות של עכו"ם, לא סבלו התערבות של בני נכר במצוות המשפחה, וכן לא התעלמו מצמצום מקורות הפרנסה. בסיכומו של דבר ראו את תקנות ה"סובלנות" של הקיסר כגזירות.

חשדנותם של היהודים כלפי הרשות המתחסדת התגברה לאחר זמן. הקיסר פרנץ הראשון הטיל בשנת 1797 מס על הנרות, שהדליקו בבתי היהודים בערבי שבתות וימים טובים. אפילו משפחה יהודית, שלא הדליקה נרות, היתה חייבת בתשלום המס.[348]

הונהג עוד מס בשר כשר, שגרם – משום חמדנותם של חוכרי המס היהודים – את הכפלת מחירו של הבשר. זכות הבחירה למשרות הקהילה היתה תלויה במספר הנרות, שבשבילם היה היהודי משלם מס לחוכר. דבר הלמד מאליו, שהחוכר היה יכול להעניק זכות בחירה לבעלי בריתו, כדי

---

[347] במקור בגרמניתToleranzpatent או Toleranzedikt. לדברי ברוור, "חופש התנועה והמסחר של היהודים היה בעיניהם [של פקידי הקיסר האוסטרי] כמכת מדינה": **גליציה ויהודיה**, עמ' 143.

[348] המס גרם לעוני רב, עד כדי תופעות של זנות, והיו אף דיווחים על מסירת בנות לזנות על ידי אמהותיהן: **גליציה ויהודיה**, עמ' 151.

שיבחרוהו פרנס בקהילה. מס קשה ומעליב היה מס החופה, שתפקידו היה להקטין את הִתרַבּותם של העניים. אולם רבים מהיהודים עקבו [עקפו] על הגזירה וערכו חתונות בלתי חוקיות. כדי לפקח על מצבם התרבותי של היהודים נאסר עליהם להדפיס סידורים ומחזורים בלי תרגום גרמני; לפיכך הבריחו ספרי דת מרוסיה או הדפיסו בגליציה גופא בסתר. נאסר ליהודים לצאת החוצה בשעת תהלוכות דתיות נוצריות. נתחדשו עלילות הדם.[349]

הקונגרס הוינאי הכריז את העיר קרקוב כרפובליקה עצמאית. שלטון העיר ביטל את ועד הקהילה. היהודים נכלאו בגטו; לעשירים ולמשכילים בלבד הותר לגור בעיר עצמה; להם בלבד הותרו נישואים. כל ילדי ישראל חוייבו ללמוד בבתי ספר פולניים.

שנת 1848, שנת "אביב העמים", שבה הושמעו בקול רם והוגשמו רבים מרעיונות השחרור שדוכאו עד עכשיו בחזקת היד, השיבה רוח חדשה גם לרחובות היהודים בגליציה. ביולי 1848 נתכנס בוינה הרייכסטאג המכונן של אוסטריה וביטל את המסים המיוחדים (מס הנרות ומס הבשר הכשר) המוטלים על היהודים.[350]

במרץ 1849 הוצאה מטעם הקיסר פרנץ-יוזף חוקה, שנאמר בה: "הזכויות האזרחיות והמדיניות אינן תלויות בדת".[351] היהודים נצטרפו לחוגי הפטריוטים הפולנים שדרשו זכויות לאומיות, לפיכך תמכו גם הפולנים

---

[349] את הרעיון לגבות מס נרות (świeczkowe) הציע לשלטונות האוסטריים אדם יהודי בשם שלמה קופלר, שהיה מעוניין לחכור אותו: **תולדות היהודים בקרקוב ב'**, עמ' 862-864.

[350] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תקצא. ראו גם: **תולדות היהודים בקרקוב ב'**, עמ' 860-862 לעניין המס הנגבה מצריכת הבשר הכשר (קרופקה) ומס החופה (המתורגם שם "מס כלולות").

[351] ברוב של 243 נגד 20: **תולדות היהודים בקרקוב ב'**, עמ' 947 (בלבן מציין את אוקטובר כמועד הביטול); ראו גם גלבר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 122.

בדרישותיהם של היהודים לשוויון זכויות. רבה של קרקוב, **ר' דב מייזלש**, השתתף בהתלהבות בתנועת השחרור הפולנית, ונבחר כצירה של העיר קרקוב ברייכסטאג האוסטרי.[352]

למעשה לא מונה לשלטון החירות אורך ימים. בשנת 1851 ביטל פרנץ-יוזף את החוקה, אולם הדגיש ששוויון זכויותיהם של היהודים עומד בעינו. אולם האזרחים והפקידים התחילו דוחקים את רגליהם של היהודים. בגליציה נתחדש האיסור הנושן על היהודים להחזיק משרתים נוצרים. היו גם הגבלים בנוגע לרכישת קרקעות.[353]

בשנות הששים נגזר על אוסטריה לנחול תבוסות קשות בשדה הקרב. העמים המדוכאים חזרו והרימו ראש והתריעו על קיפוחם. לבסוף הונהגה חוקה חדשה בשנת 1867, שהעניקה שוויון זכויות אזרחי ומדיני לכל האומות והדתות.[354]

היהודים יכלו מעכשיו ללמוד בכל בתי הספר, משרות הממשלה והצבא נפתחו לפניהם; אף על פי כן לא הצליחו למעשה להגיע לדרגות גבוהות בסולם השירות הממלכתי.

לפי המיפקדים היה מספר היהודים בגליציה (בצירוף בוקובינה) 622 אלף בשנת 1869, ו-753 אלף בשנת 1880. בסיים העצמאי, שהוקם בגליציה, משלו פולנים, רובם אנטישמיים. מכיוון שבהרבה מחוזות בחירה היתה ידם

---

[352] **תולדות היהודים בקרקוב ב'**, עמ' 952 (הצהרת הקיסר על כך שהוא מותיר את שוויון הזכויות על כנו אינה מוזכרת במקור זה).

[353] קליינמן, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 163 (לעניין התמיכה בתנועת השחרור); **תולדות היהודים בקרקוב ב'**, עמ' 948-950 (שמו מופיע שם כ"מייזלס"). על שמו קרוי עד היום רחוב Meiselesa בקרקוב; מתוך הבלוג של צביקה שורצמן ונורית אשכנזי, מדריך קרקוב.

[354] לפי בלבן אכן הוטלו מגבלות נוספות על היהודים, בפרט לעניין החזקת רכוש באזורים שהוגדרו נוצריים: **תולדות היהודים בקרקוב ב'**, עמ' 953.

על התחתונה, כלפי האוקראינים, השתדלו לזכות בקולות היהודים. המתבוללים, שמספרם בין היהודים הלך וגדל, הסכימו לסייע את ידי צורריהם; גם חצרות החסידים לא צידדו במדיניות יהודית עצמאית, שנהייתה סיסמתם של הציונים.

נעבור אל שטח אחר בפולין, שגם בו היו הפולנים במידה מסויימת אדוני ארצם. בשנת 1807 נוצרה בסיועו של נפוליאון בשיא כיבושיו **הדוכסות הוורשאית**, שהשתרעה על חבלי פולין המרכזיים, שנלקחו מידי רוסיה, פרוסיה (ואחר כך של אוסטריה). בדוכסות זו, שבאה להגשים את תקוות הפולנים למדינה משלהם, הונהגו חוקים ליברליים, ביניהם ספר החוקים האזרחי של נפוליאון. אולם כעבור שנה ביטל נפוליאון בכל רחבי ממשלתו, למשך עשר שנים, את תוקף החוק המַשווה את זכויות היהודים.

הובעה אז התקווה, שבמשך עשור זה יעזבו היהודים את מנהגיהם המיוחדים ויהיו ראויים להיכנס כחברים שווי-זכויות לחברה האירופית. ליחידים, שיוכיחו את כשרותם, הובטחה האפשרות להשיג את הזכויות לפני המועד. שוב הוגבלו היהודים בתחום הישיבה [המושב]; נצטוו לעזוב במשך חצי שנה את הרחובות הראשיים שבוורשה; הוצאו מהכלל שולחנים,[355] סוחרים גדולים, רופאים. קבוצה של מתבוללים הודיעה, שהם שינו את מנהגיהם, ואינם לובשים בגדי יהודים, לפיכך מגיעות להם זכויות. אולם מיניסטר המשפטים הודיעם, שהרי אינם חושבים את פולין למולדתם, ותשוקתם לשוב לארץ-ישראל.[356]

---

[355] גלבר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 122.

[356] חלפני כספים. מקור המילה "שולחני" בשולחן שעליו היו מבצעים את חילופי המטבעות, כמוהו כמקור המילה "בנק", מוסד שאף ראשיתו בקביעת שערי החליפין של המטבעות השונים, שנערכה על פני ספסל (הוראתה המקורית של המילה). גם ביוונית קיימת מקבילה לכך, ובנק נקרא "טְרַפֶזָה" (τράπεζα), מלשון "שולחן" (טְרַפֶזי τραπέζι).

לתקנת המצב לא הועילה גם גבורתו של בֶּרֶק יוסלביץ', שנפל חלל בתורת שר-גדוד בקרב עם הצבא האוסטרי. מנהיגי היהודים החרדים (כגון הרביים [הרבנים] **ר' ישראל מקוזניץ, ר' יעקב-יצחק מלובלין**) פחדו משוויון הזכויות ובעיקר מחובת הצבא הכרוכה בו - העלולים להביא לידי ערעור כוחה של היהדות והגברת סכנת הטמיעה; לפיכך ביקשו מהרשות, שתקיים את הסדר הישן.[357]

תבוסתו של נפוליאון גרמה את מפלת הדוכסות הוארשאית. בקונגרס הוינאי נוצרה בפולין המרכזית ה"מלכות הפולנית" (שנקראת לפעמים "פולין הקונגרסאית"). מספר יהודיה היה כשלוש מאות אלף. הפולנים, שהיו בתחילה אדוניה של "ממלכה" זו, לא נשתנו ביחסם ליהודים לא מאבותיהם ולא ממשעבדיהם הרוסים. קרה אפילו, שנציגי השלטון הרוסי היו מעכבים גזירות, שהוחלטו על ידי הפולנים. הוועדות מטעם ה"ממלכה", שנקראו לשם "תיקון" היהודים, המליצו לפעמים על זכויות, בתנאי שתִקדמן התבוללות. תיקון מידות היהודים כלל: מניעת הפרנסות המזיקות שאחזו בהן, ביטול האוטונומיה הקהילתית, ביטול החינוך היהודי המסורתי. לעתים רחוקות בלבד הוצעה גם הצעה קונסטרוקטיבית, כגון מתן אפשרות ליהודים להתעסק בחקלאות. בוורשה נמצאה חבורת משכילים שהודיעו, שסיגלו לעצמם את בגדי אירופה ומנהגיה, ולפיכך הם זכאים לאזרחות שלמה; אגב הטעימו, שהקניית זכויות להם עשויה לעורר קנאה בלב אחיהם השמרנים; דרישתם לא נשאה פרי.

גם לאחר שעברו עשר השנים נשאר בתקפו החוק משנת 1808 על דיחוי שוויון הזכויות. בשנת 1821 בוטלה הקהילה ובמקומה נוסדו ועדי בתי הכנסיות שעסקו בדת ובצדקה בלבד. ועד זה כלל את הרב, סגנו ושלושה חברים אחרים. בשנת 1825 נוסד בוורשה "ועד הברית הישנה", שחבריו היו

---

[357] **דברי ימי עם עולם ח'**, עמ' 192-194.

פקידים פולנים, ועל ידו מועצה של חמישה עסקנים יהודים. ביזמתו של ועד זה נפתח בוורשה בית מדרש לרבנים, שמתפקידו להכשיר רבנים, מורים ופקידי קהילה משכילים. מקצועות הלימוד היו: תלמוד, משנה תורה להרמב"ם, שולחן ערוך, מקרא, עברית, מוסר ודרשנות, לימודים כלליים (פולנית, היסטוריה כללית, טבע, חשבון, גיאוגרפיה) וגם גרמנית וצרפתית. המורים שלימדו פולנית, היסטוריה ומתמטיקה היו "נוצרים שנולדו באותה דת" (היינו, שאפילו משומדים הוצאו מהכלל). ההנהלה במוסד זה להפצת התבוללות נמסרה למתבולל הקיצוני אנטוני אייזנבוים.

בנובמבר 1830 פרצה מרידת הפולנים כנגד בעלי "ממלכתם" הממשיים, הרוסים. היהודים הראו נכונות לשפוך דמם ולא נענו על ידי היחסנים הפולנים. המצביא סירב לקבל גונדת [גדוד] יהודים לשורות המורדים. מיניסטר הצבא אמר: "לא נניח לדם היהודי, שיתערב בדם הפולני הנאצל".[358] לסוף נעתרה הממשלה להפצרותיהם של היהודים. ועד הגבאים בוורשה נִדב כסף לצרכי המרד, אולם הודיע שהוא מתנגד לגדוד יהודי מיוחד, שהרי דבר זה נוגד את אחדות האזרחים. התחילו מקבלים את היהודים לא לצבא אלא ל"משמר הלאומי". ראש המשמר הזה דרש שהמתגייסים לא יגדלו זקן; אולם כשרבים מהם התנגדו לכך, ויתר על תנאי זה, ואז אורגן גדוד של 850 "בעלי זקן", שמילאו תפקידם בגבורה.[359] מרד נובמבר נכשל. רבים מהמנהיגים הצבאיים והרוחניים הוכרחו לצאת בגולה. שם התחילו מפשפשים במעשיהם ויש שהגיעו למסקנה, שאין עם יכול לקנות לו חירותו אם הוא מונע אותה מעם אחר. רגשות החרטה נראו בדבריו של המנהיג והמלומד הדמוקראטי [יואכים] לֶלֶוֶל. הוא הוציא כרוז ליהודים ובו אמר, שעליהם לשכוח את העבר ועלבונותיו ושעליהם לקוות לעתיד,

---

[358] **דברי ימי עם עולם ח'**, עמ' 196.

[359] **דברי ימי עם עולם ט'**, עמ' 150, מפי שר הצבא מורבסקי.

שיביא לעולם נצחון הדמוקראטיה ולהם שוויון זכויות.[360] המשורר **אדם מיצקייביץ'** ראה את האחווה שבין היהודים והפולנים; צד שווה ביהודים, "ישראל הבכור", ובפולנים, "ישראל הצעיר", ששניהם סובלים בפשע עמים זרים.[361]

אחרי דיכוי המרד שלטו בתחומי ה"ממלכה הפולנית" החוקים הקודמים. לאט לאט ניטשטשו שרידי האוטונומיה של הפולנים, וגם היהודים שבשטח זה הושוו בהדרגה לאחיהם שבשאר גלילות רוסיה. בשנת 1842 התחילו לוקחים את יהודי ה"ממלכה" לצבא. בשנת 1843 יצא חוק הפוטר מחובה זו את היהודים העוסקים בחקלאות. בשנת 1863 נסגר בית המדרש לרבנים.[362]

היהודים שמחוץ לאזור ה"דוכסות" וה"ממלכה" עוררו **בתחום רוסיה** שאלה שכבר נפתרה מזמן על ידי שליטי רוסיה בגירוש כל היהודים מגבולות

---

[360] **דברי ימי עם עולם ט'**, עמ' 150. ממנהיגי ההתנדבות לגיוס היה יוסף ברקוביץ', בנו של בָּרָק יוסלביץ' שנזכר לעיל: ראו שם, וכן ראו ברטל, **קיום ושבר א'**, עמ' 361. אנטוני אוסטרובסקי, שהתמנה בשנת 1831 למפקד המשמר הלאומי, השתדל לצרף יהודים לפלוגותיו. הוא פנה לאנשיו בחוזר, שבו ציין כי הקנאה הדתית והמקצועית סותרת את העיקרון הנוצרי של 'ואהבת לרעך כמוך', וכי במצבם של יהודי פולין אשמים הפולנים, משום שהטילו עליהם מגבלות קשות, החזיקו אותם בתנאי עבדות ושללו מהם את האפשרות לעסוק בחקלאות ובמלאכה: **היהודים והמרד הפולני**, עמ' 13. ואולם יחס זה היה חריג, ובמקרים רבים הואשמו היהודים כדבר שבשגרה בריגול ובבגידה, עם או בלי קשר למציאות (שם, עמ' 16).

[361] לנוסח הכרוז של ללוול שמביא גלבר ראו: **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 115-116; ראו גם **דברי ימי עם עולם ט'**, עמ' 151.

[362] גלבר, שם, עמ' 116. מעניין לציין כי במונח זה, "אחינו הבכור", השתמש גם האפיפיור יוחנן פאולוס ה-23 (קרול יוזף וויטילה) - שהיה אף הוא ממוצא פולני - בביקורו בשנת 1986 בבית הכנסת ברומא: קישור לכתבת דיוקן לזכרו מאתר nrg מיום 2.4.05, בה מצויין בין היתר אירוע זה.

ארצם. שלוש החלוקות של פולין הכניסו בתחום רוסיה כמִליון יהודים. הממשלה הצאריסטית התחילה מכנסת ועדות חקירה לחיפוש אמצעים להיפטר מאוכלוסיה טרדנית זו, על ידי השמדה או על ידי שמד. בשנת 1794 נקבע תחום-מושב ליהודים, שכלל בעיקר את המחוזות שבהם דרו יהודים בתאריך זה - זאת אומרת, את המחוזות שנלקחו מידי פולין. עתים הורחב "תחום מושב" זה, אולם בעיקרו נשאר בתקפו עד שנת 1917. הותקן לא גטו בלבד; אף בתחומיו לא היו מותרות כל הפרנסות.

הממשלה נהגה לנמק את גזירותיה בכך, שהיהודים מנצלים את שכניהם, שהם חסרים רגש מוסרי, שהם להוטים אחרי תענוגות. יש לחנכם, לכפותם שישנו את מנהגיהם, את לבושם, את תרבותם. הכוונה היתה ברורה ומבוררה: שמד. יש שהגזירות היו מוּצאות ישר על יד הרשות המרכזית, ויש שהיו נבחרות ועדות שהיו, כרגיל, מציעות תכניות-קיפוחים. מעטים מאד מבין חברי הוועדות היו מבינים את מצבם של היהודים. הטובים שבהם היו מציעים לחנך את היהודים ברכות ובסבלנות. שהיהודים זקוקים לחינוך כילדים קטנים, בכך לא פיקפק איש. מועטים היו מוצאים, שאמנם יש להמתיק את הקשיים בחיי היהודים - לשפר את מצבם הכלכלי, לפתוח לפניהם את שערי המחייה הנעולים. בשנת 1802, למשל, נוסד "ועד לתקנת היהודים" מטעם הממשלה, שהזמין אליו נציגים של הקהילות. בוועד השתתף הרוסי **[מיכאיל] ספֶּראנסקי**, שדרש שוויון זכויות ליהודים; טען, שיש להדריכם, אולם לא בכפייה; "למעט באיסורים ולהרבות בחופש".[363]

אולם שיטת האונס ניצחה. משנה לשנה הלכו ההגבלים וגברו. נאסרה מכירת מַשקים והחזקת פונדקים בכפרים. נאסר להשתמש בתעודות ובפנקסנות בשפה העברית והיידית. יש והממשלה היתה משתדלת להפיץ בין היהודים משלחי-יד פרודוקטיביים והיתה מבטיחה לחקלאים ולאומנים

---

[363] ראו הערה 358.

היהודים זכויות יתר.[364] לעתים רחוקות ניתנה ליהודים אדמה במידה מספקת ובתנאים רצויים.

ידה הקשה של הממשלה נחתה על הקהילות, שבהן ראו הצוררים מעוז כנגד הפורענויות, מעין "ממשלת סתרים", כוח מלכד ומאחד את היהודים למלחמה בשונאיהם. אין תימה, שהממשלה צמצמה את שלטון הקהילה, והפכה אותו למשרד לגביית מסי הרשות בלבד. לרבנים נאסר להשתמש בנידוי, וסמכותם הוגבלה לענייני דת.

אלכסנדר הראשון (1801-1825)[365] הרבה להתעניין בשאלת היהודים. הוחלט על כינוס מועצה יהודית. בשנת 1817 נבחרו 22 בוררים (שניים לכל פלך) והם בכינוסם בווילנה בחרו שלושה מורשים. בשנת 1818 נפתחה בפטרבורג לשכת המשלחת. היא פעלה שבע שנים - לשם שמיעת גזירות בלבד.[366] מגמתו העיקרית של הקיסר בולטת בעובדה שתמך בידי מומרים.

---

[364] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תקסז. דבריו של סְפֶרַנסקי מובאים שם כדלקמן:

"תיקונים שנעשים בכוח הממשלה אין להם קיום בכלל, וביחוד אין לסמוך עליהם בשעה שהממשלה באה להלחם במנהגים שנשתרשו זה מאות בשנים. לפיכך מוטב להדריך את היהודים אל ההשתלמות על ידי שנפתח להם דרכים לטובתם, נתייצב מרחוק לראות את מעשיהם ונסיר מדרכם כל מדחה; אל נפקיד שום פקידות מיוחדת, אל נפעל במקום היהודים אלא נפתח את פעולתם העצמית. למעט באיסורים ולהרבות בחופש - אלה הם יסודי כל תקנה בציבור".

[365] תקנת 1804, סעיפים 7-8 (לעניין לשון המסמכים), 12-19 (לעניין החקלאים היהודים), 21-25 (לעניין בעלי התעשייה ובעלי המלאכה), 34-41 (לעניין איסור חכירת פונדקים ומכירת משקאות); לנוסח תקנת 1804 במלואה ראו: אטינגר, **בין פולין לרוסיה**, עמ' 241-256; בן ציון כ"ץ, **רבנות, חסידות, השכלה** (כרך שני), חלק רביעי, פרק י' - "פקודת תשעה בדצמבר 1804".

[366] כאן, וכן בסקירת מלכי רוסיה בהמשך, אין מדובר בשנות חיים כי אם בשנים שבהן ישבו על כס המלוכה.

בפקודה משנת 1819 נאסר למכור ליהודים קרקעות, אם האיכרים המשועבדים של האחוזה חייבים במס עובד לחוכר.[367]

ניקולאי הראשון (1825-1855) מצא תחבולה יסודית להטמיע את היהודים: הטיל חובת שירות על ילדיהם למשך 25 שנה. באוגוסט 1827 יצאה גזירת הקנטוניסטים (ה"חטופים" בספרות העברית), שלפיה נלקחו ילדים בני 12 לשירות. ידועה היא פרשת החטיפה על כל הכרוך בה, על האמהות שהגנו על עולליהן, על "חוטפים" [חאפערים] שהקשיחו לבם.[368] הקיסר ניקולאי התקין גם צנזורה על ספרי ישראל. כל הספרים הישנים היו טעונים בקורת, ואלו שנתבקרו ונאשרו נחתמו בחותמת; הפסולים נדונו לשריפה.[369]

---

[367] **דברי ימי עם עולם ט'**, עמ' 101-102.

[368] **דברי ימי עם עולם ט'**, עמ' 106-107.

[369] וכך מתאר זאת מנחם אוריאלי בספרו **בשוב בנים לגבולם**:

"במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה היתה הממשלה הרוסית חוטפת ילדים יהודים, לעתים קרובות בעזרת יהודים, ומעבירה אותם לאזורים מרוחקים לשַכְּנם ולחַנכם בין אכרים עדי הגיעם לגיל הצבא, שנאלצו לשרת בו עשרים וחמש שנים. סבל רב עבר עליהם בשנות ילדותם בעשותם כל עבודה קשה בשביל 'מחנכיהם' ולחץ ובוז היו מנת חלקם. רבים מהם לא עצרו כח ומתו בדמי ילדותם. לחלק מהם כשל כח הסבל והתנצרו למען הקל את תנאי חייהם. אולם רבים עמדו בנסיון הקשה עד הסוף ובהשתחררם מהצבא בגיל ארבעים וחמש, חזרו לעיירותיהם אם זכרו, או לעיירה יהודית כלשהי. בבואם זרים היו לאנשי מקומם, כי יידיש נשכחה מפיהם והתנהגותם ודיבורם היו כשל רוסים. היו מהם אשר אף את שמם היהודי לא זכרו ורק דבר אחד ידעו, כי יהודים הם אשר נחטפו בילדותם. ואכן קראו להם היהודים 'החטופים' או חיילי ניקולאי. לא רחוק מביתנו גר בבית קטן יהודי פשוט... עם אביו הזקן, נתנאל הסנדלר, שהיה מה'חטופים'. סופר עליו כי בשובו מהצבא זכר רק שני דברים, כי נולד בנבל ושמו נתנאל. ממשפחתו הקרובה לא מצא אף איש. הוריו מתו ואחיו התפזרו. נמצאו לו קרובים רחוקים שעזרו לו להסתדר בסנדלרות והשיאו לו אשה..." (עמ' 41).

משלא הושגה מטרת הנגישות הללו והיהודים לא נהרו לכנפי הדת הנוצרית, החליטו השלטונות לנקוט טַצְדֵק [תחבולה] יותר תרבותי: הפצת השכלה על ידי משכילים מרוסיה או מגרמניה. בשנת 1844 הוחלט לייסד בתי ספר לילדי ישראל, כדי לדחוק את רגלי ה"חדרים", וגם לפתוח בתי מדרש לרבנים. בשנת 1847 נוסד בווילנה בית מדרש לרבנים מטעם הרשות.

בשנת 1844 הוחלט לבטל את הקהילות ולהכניס את היהודים בעול השלטון הכללי. אולם הקהילה מילאה עד אז שני תפקידים חשובים לממשלה: גביית המסים המוטלים על היהודים והספקת טירונים לצבא. עם ביטול הקהילות מסרה הרשות תפקידים אלו ל"ממוני מגוייסים" ול"גבאי מכס" מיוחדים.[370] ה"ממונים" היו אחראים בפני הממשלה למילוי מכסת הטירונים; אם לא מילאו, נתחייבו בעצמם בשירות צבאי. בשנת 1856 הושוותה חובת הצבא של היהודים לחובתה של כל האוכלוסיה.

בשנת 1846, כשנשמעה זעקת היהודים בחוץ לארץ, החליט **משה מונטיפיורי** לבקר ברוסיה. שהה בווילנה, בוורשה, ונתקבל בשמחה על ידי אחיו. כתב המלצות על המתקת הגזירות, אולם דבריו עלו בתוהו.[371] הוצאה גזירה שאסרה על היהודים ללבוש בגדים מיוחדים, אולם עמדה בתָקפה זמן קצר בלבד.

וראו תפילה לביטול גזירת הגיוס, המובאת מפי ר' נחמן מברסלב, אשר זכתה לשימוש מחודש בימינו: "יוזמה חדשה", "וואלה" 1.10.12. בהסבר לתפילה נאמר, כי היא נתחברה "בעת גזירת הקנטוניסטים ברוסיה", אך לא ברור כיצד מתיישב הדבר עם ייחוסה לרבי נחמן מברסלב (שנפטר בשנת 1810, דהיינו 17 שנה לפני "גזירות הקנטוניסטים". הקישור מאתר "דעת").

[370] **דברי ימי עם עולם ט'**, עמ' 110-117; 121-123; גלבר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 120. לנוסח סעיפים עיקריים בצו משנת 1927 ראו: בקון, **פולין 3**, עמ' 45.

[371] **דברי ימי עם עולם ט'**, עמ' 128-129; גלבר, שם, עמ' 120.

אלכסנדר השני (1855-1881) הראה בפעולותיו מגמה ליברלית, בעיקר בשנות מלכותו הראשונות. בימיו הונהגה השיטה להעניק זכויות מיוחדות לאותם היהודים שקנו להם השכלה או שעסקו באומנות או שנתעשרו. בוטלה הזכות של עיריית וילנה לאסור על היהודים לדור ברחובות מסויימים. משום הליברליות של הממשלה פחתה שנאת היהודים וחשדנותם כלפי ההשכלה. רבים מצעירי ישראל שקדו ללמוד לימודי חול, התדפקו על דלתות בית המדרש בוילנה. הגזירות על החדרים לא הוצאו לפועל. הממשלה לא השתדלה לפתוח בתי ספר מיוחדים בשביל היהודים, כדי לכפות עליהם את ההשכלה; היא חלמה שההתבוללות תבוצע מאליה, ושילדי ישראל ינהרו לבתי הספר הכלליים.

בשנת 1860 הורגשה תסיסה בקרב החברה הפולנית, שהתחילה מתכוננת למרד. בראש קהילת ורשה עמד הרב דב מייזלש, שעבר לכאן מקרקוב. הוא השתתף בתהלוכות הפטריוטיות של האוכלוסיה הפולנית. כשסגרו הכמרים הקאתוליים בוורשה את בתי תפילתם כמחאה על התפרצות חיילים רוסים לתוכם, ציווה מייזלש לסגור גם את בתי הכנסיות. הוא הושם על כך במאסר, אולם שוחרר לאחר שלושה חודשים.

ראש השלטון האזרחי, הרוזן הפולני **[אלכסנדר] ויילופולסקי**, השתדל להעניק זכויות ליהודי ה"ממלכה". ואמנם בהמלצתו חתם אלכסנדר השני (במאי 1862) על פקודה המרשה ליהודים בפולין הקונגרסאית לרכוש אחוזות, להשתקע בערים שהיו קודם לכן אסורות להם, ושהעניקה עוד הנחות קלות. הפקודה ניתנה בתקוה להחשת הטמיעה של הציבור היהודי.[372]

---

[372] **דברי ימי עם עולם ט'**, עמ' 132. על ביקורו של מונטיפיורי באימפריה הרוסית ראו Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore בעריכת Dr. L. Loewe (שיקגו: 1890), בעמ' 328-358.

בינואר 1863 פרצה המרידה השנייה של הפולנים. "הממשלה הלאומית" (הוועד המרכזי של המורדים) הוציאה כרוז "לאחים הפולנים בני דת משה" והטעימה בו את יחסה הרע של רוסיה כלפיהם כנגד יחסה הטוב של פולין לשעבר. כמה מצעירי ישראל נתפסו להבטחות, שהבטיחום ראשי המורדים מן השפה ולחוץ. יהודי ליטא התנגדו למרד, ולכן נהרגו רבים מהם על ידי המורדים. אולם כלל היהודים ניצלו משום כך מנקמתו של הצבא הרוסי, שדיכא באכזריות את המרד.[373]

אחרי המרד פנה אלכסנדר עורף לרעיונותיו הליבראליים ואז החלה ברוסיה ריאקציה, שפגעה, כמובן, בעיקר ביהודים.

בשנת 1881 פרצו פרעות ברוסיה הדרומית ("סופות בנגב"). בדצמבר 1881 התקיים פוגרום בוורשה. התחיל זרם הגירה. הממשלה חדלה להרביץ השכלה בין היהודים. נשתלטה מגמה הפוכה: הגבילו את זכות היהודים להשכלה. היהודים נתקבלו לבתי הספר ביחס של עשרה לתשעים נוצרים.[374]

הקיסרים **אלכסנדר השלישי** (1881-1894) **וניקולאי השני** (1894-1917) מסמלים את שנאת ישראל האטומה והאכזרית. התנועה המהפכנית, שהלכה והתגברה בין המוני העם הרוסי, מצאה לה אוהדים רבים בין היהודים. כשלא הצליחה המהפכה הרוסית הראשונה (1905) והצבא הרוסי נחל תבוסה במלחמתו כנגד יפן, החליט מנהיגי הקיסרות להפנות את יצרי ההמון לקרבן יותר קל ונוח: היהודים. ביזמת המשטרה פרצו פרעות, שבהן השתתפו גם חיילים, בבריסק, שדליץ, לודז', ביאליסטוק - בשנת 1905; בביאליסטוק פרצו שוב פרעות ביוני 1906, ובהן נהרגו

---

[373] **דברי ימי עם עולם ט'**, עמ' 269; גלבר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 117; גרנצרסקה-קדרי, **קיום ושבר א'**, עמ' 318.

[374] **דברי ימי עם עולם ט'**, עמ' 270.

שמונים איש ומאות נפצעו פצעים אנושים. שוב התחילה הגירה בזרם יותר מוגבר מאשר לפני רבע מאה.

המאבק של הפולנים בכל צורותיו לא שיכך את שנאת ישראל הטבועה בלבם. הם שקדו לדחוק את היהודים מעמדותיהם הכלכליות. דגלו בסיסמה: "קנו אצל פולנים". הכריזו על חרם כלכלי כלפי היהודים (1909-1910). בשנת 1912 התקיימו בחירות ל"דומה" (בית הנבחרים) הרוסית. היהודים בוורשה יכלו מחמת מספרם הגדול לבחור להם ציר משלהם, אולם לא רצו לפגוע ברגשות הלאומיים של הפולנים והסכימו לבחור בציר פולני, בתנאי שלא יהיה אנטישמי. הפולנים לא התחשבו בתנאי זה והציגו ציר אנטישמי. אז בחרו היהודים בפועל פולני ובכך העלו עליהם את חמת הפולנים.[375] בשנאת יהודים הצטיינה המפלגה האֶנדֶקית ("הלאומית-דמוקראטית"), שהמשיכה את פעולתה במגמה זו גם אחרי שחרור פולין מעולם של שלושת הכובשים.

הציבור היהודי היה אנוס להסתגל למועקת ההגבלים הפוליטיים והקיפוחים הכלכליים. במידה מרובה סייעה ליהודים התפתחות התעשיה, שפתחה לפניהם מקורות פרנסה חדשים. בניית מסילות ברזל המציאה עבודה לקבלנים, לבלריהם ופנקסניהם. קמה תעשיית אריגים, שמרכזיה העיקריים היו לודז' וביאליסטוק.

ללודז' באו ראשוני היהודים בשנת 1785. בשנת 1822 היה מספרם בקהילה צעירה זו 282, והיה להם בית כנסת של עץ ו"הקדש". תעשיית האריגים התחילה בעיר זו בשנות העשרים [של המאה הי"ט], והיתה בתחילה פרימיטיבית. היהודים קנו צמר, מסרו לאורגים שיְעַבדום, שילמו להם בעד העבודה ואת המוצרים מכרו בעצמם. את פיתוחה של תעשיה זו בקרב היהודים עיכבו כמה גורמים: שמירת שבת, איסור שעטנז, העובדה

---

[375] הגבלה זו של מספר התלמידים היהודים, בייחוד במוסדות ההשכלה הגבוהים, היתה מכונה "נוּמֶרוּס קלָאוּזוּס" ("מספר סגור" בלטינית).

שהגרמנים, שהיו המומחים והמאמנים בענף זה, סירבו ללמד את המלאכה ליהודים. אף על פי כן התגברו היהודים על הקשיים. בשנת 1864 היו כבר בין יהודי לודז' חמשים אורגים עצמאיים, ביניהם בעלי יותר משלושים נולים. התעשיה משכה ללודז' פועלים ותעשיינים יוזמנים. בשנת 1897 יש כבר בעיר זו 315 אלף תושבים ומהם כמאה אלף יהודים. באריגה עסקו כעשרת אלפים יהודים, גברים ונשים. לפני מלחמת העולם הראשונה היו לנוצרים 321 מפעלי תעשיה וליהודים 175 מפעלים. שעות העבודה היו 14-18 ליום.

בביאליסטוק נתפתחה תעשיית-הארג הודות לחיילים סכסוניים, שהיו בצבאו של נפוליאון ושנשארו בעיר לאחר נסיגת הקיסר. לא ארכו הימים והיהודים למדו מהם את מלאכתם והתחילו משנת 1850 ואילך מייסדים מפעלים עצמאיים. בשנת 1857 היה מספר היהודים בקהילה זו (שעוד במאה הקודמת היתה ישוב כפוף ו"סמוך" לטיקטין הקטנה) 9,500, שהם שלושת רבעי האוכלוסיה. בשנת 1897 היה מספר היהודים בעיר ארבעים ושניים אלף, שהם שני שלישים מהאוכלוסיה. בשנת 1898 היו ליהודים יותר משמונים אחוז של בתי החרושת. בשנת 1900 היו כשלושת אלפים פועלים ופועלות יהודים בעשרה מפעלים.

פועלים יהודים רבים היו עסוקים בתעשיות אחרות, בעיקר בענף העורות (וילנה, סמורגון, ביאליסטוק ווסילקוב הסמוכה לה), טבק (וילנה, גרודנה, ביאליסטוק), זיפים.[376]

בחקלאות לא הרבו היהודים להתעסק. בבחינה זו היה מעולה המצב בגליציה, שבה עסקו 116 אלף יהודים בחקלאות. את החקלאות הפיצה חברת יק"א (מיסודו של הברון הירש).[377] הממשלה הרוסית דחתה בתחילה את הצעתו של הברון הירש להקדיש 50 מִליון פראנק ליסוד בתי ספר

---

[376] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תשכ.

[377] הכוונה כנראה לעיבודם לשם ייצור מברשות.

למלאכה וחקלאות בשביל יהודי רוסיה, מכיוון שפחדה מהתחרות היהודים בנוצרים. רק בשנת 1898 הורשתה יק"א להתחיל את פעולתה ברוסיה.

היהודים, שלא יכלו להסתגל לתנאים בארצם, נאלצו להגר. עוד בשנת 1819 קמה קהילת יהודי פולין בארצות הברית. הפרעות הגבירו את התהליך. תנועת חיבת ציון שקדה לכוון את התהליך הטבעי הזה לארץ ישראל.

פרק ט"ז:

בכנפי המסורת

תנחומים מוסריים מצאה היהדות הפולנית הדוויה באוהל התורה. הדור הצעיר נתחנך ב"חדרים" ובישיבות. תלמידי החדרים ישבו כל היום על התורה ועל העבודה. זיקתו של הילד לרבי לא פסקה גם ביום השבת, שבו נהג המלמד לבחון את תלמידיו בבתי הוריהם. לא כל המלמדים היו כשרים לתפקידם. רבים מהם היו יהודים שלא הצליחו במשלחי ידם ובאין ברירה שיקעו עצמם במלמדות. קפדנותם ובורותם של אלה לא יכלו שלא להזיק לחניכים. האולם, שבו היה החדר, אף הוא לא היה תמיד מותאם לתכליתו. תכנית הלימוד היתה רחוקה מרוח הזמן, מדרישות החברה האירופית המתקדמת, מדרישות הפדגוגיה. בוורשה היו בשנת 1905 - 206 חדרים שבהם למדו למעלה מאחד עשר אלף ילדים.

הישיבות, שהיו דרגה עליונה לחדרים, עסקו בהרבצת התלמוד והוציאו מן הכלל לימודים אחרים. במחצית השנייה של המאה הי"ט קמה בישיבות ליטא תנועת המוסר, שהטעימה את הצורך בלימוד המוסר בישיבות ("מסילת ישרים" לר' משה חיים לוצאטו, "חובות הלבבות" לר' בחיי הדיין). בהרבה מהערים והעיירות שב"תחום" נפתחו ישיבות שנקראו "בית יוסף" (על שם מנהיגה של התנועה **ר' יוסף-יוזל**). בתנועת המוסר גופה נתהוו כמה זרמים.[378] בעלי הזרם הקיצוני הפגינו בחוץ את בוזם לעולם הזה על ידי

[378] ראשי תיבות של Jewish Colonization Association.

שהלכו פוחחים [לבושי קרעים], מרופטי בגדים, מפריזים באריכות פיאותיהם. חלומם של כל אב וכל אם היה לחנך את בנם בישיבה, שיזכה להיות רב באחת מקהילות ישראל. היהודים העשירים היו באים לישיבות ובוחרים מבין הבחורים העילויים חתנים לבנותיהם או מלמדים לבניהם.

ללימוד התורה, שבו עסקו גם בעלי ה"כת" (החסידים), הקדישו את מרצם בעיקר המתנגדים. תלמידיו של הגר"א יסדו בשנת 1803 את הישיבה בוולוז'ין. [בישיבות התחנכו] אלפי למדנים, שבצאתם מהישיבה שימשו כרבנים או נעשו סתם בעלי בתים, סוחרים, מוזגים, חוכרים "למדנים". ראש הישיבה הראשון היה תלמידו של הגר"א, ר' חיים.[379]

בישיבה הותר ללמוד קצת הנדסה ורפואה מתוך הנחה, שגם הקדמונים לא הכירו לימודים אלה כחיצוניים. ישיבה זו סטתה מן הפלפול, שהיה נהוג בישיבות פולין ונטתה תמורת זה לעיון מעמיק. על ראשי ישיבה זו נמנה **הנצי"ב, ר' נפתלי צבי יהודה (בן יעקב) ברלין** (1817-1893). נתמנה ראש ישיבה בשנת 1853. מספר התלמידים היה אז 400. משום הלשנת המשכילים נסגרה הישיבה בשנת 1858, אולם הנצי"ב המשיך לנהלה באופן בלתי חוקי. לאחר זמן הצליח לקבל רשיון רשמי לפתיחת הישיבה, אולם המיניסטריון דרש להנהיג לימודי חול ולקצר את זמן הלימודים. הנצי"ב התנגד ל"גזירות" והישיבה נסגרה בשנת 1892.[380] הנצי"ב היה ממנהיגי חיבת ציון.

---

[379] על תולדות התנועה ועל מי שנחשב כמייסדה, ר' ישראל ליפקין מסאלאנט, ראו שולוואס, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 31.

[380] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תקעג; שולוואס, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 25-26.

בישיבת וולוז'ין נתחנכו גם אנשים, שאמנם לא הצטיינו בעולם הרבני, אולם זכו לגדולה בספרות העברית החדשה, כגון **ביאליק, ברדיצ'בסקי**.350[381]א

הזרע, שנזרע על ידי הבעש"ט, נתן פרי רב בכל חלקי פולין. משום שהיו בתחילתם מיעוט נקראו בשם "כת" והתפללו בבתי תפילה בדירות פרטיות, שנקראו "שטיבּלאך".350[382]ב אולם בהדרגה הלך וגבר כוחם והם נהפכו בהרבה גלילות לרוב השליט. נוסח תפילתם נעשה המקובל, בהרבה קהילות עברה לידם המנהיגות.

החסידות התפשטה כמעט בכל פולין, ושלוחותיה הגיעו גם עד מבצר המתנגדים - עד ליטא. במדינה זו, היה מרכז החסידים בקרלין (פרברהּ של פינסק) ולפיכך נקראו בליטא קרלינאים.[383] בסוף המאה הי"ח התלקחה בליטא מלחמה בין שני המחנות, שבה נזקקו שני הצדדים - למרות האיסור החמור משנים קדמוניות - לערכאות. בסוכות תקנ"ח (שנת 1797) נפטר

---

[381] שולוואס, שם, עמ' 30. לסיפורה של הישיבה ראו גם מאמרו של הרב ד"ר שמואל ק. מירסקי, ישיבת וולוז'ין, באתר "דעת"; בן-ציון כ"ץ, **רבנות, חסידות, השכלה** (כרך שני), חלק רביעי, פרק ט' - "ר׳ חיים תלמיד הגר״א והישיבה בוולוז׳ין".

[382] 350א על המעבר מהעולם המסורתי לשבילי ההשכלה סיפר מיכה יוסף ברדיצ'בסקי ב"גּוֹיִם וֵאלֹהָיו", מתוך הקובץ "מערָפלי הנֹעַר":

"...כמו יד נעלמה נגעה בי, והיא מושכה אותי הלאה; ואני מתחמק וקורא בספרים חרש, ספרים שסותרים את הספרים שבבית-המדרש ואשר בבית אבי...".

וחיים נחמן ביאליק כתב בשירו "המתמיד":

"...לֹא-גָרַם מַזָּלִי כִּי-אֹבַד עִמָּכֶם,
עֲמֵלִים עֲנִיִּים - מִסִּפְכֶם נִפְרַדְתִּי.
נָטַשְׁתִּי תוֹרָתִי, פָּשַׁעְתִּי עַל-לֶחֶם,
וּבְדֶרֶךְ אַחֶרֶת לְבַדִּי אָבָדְתִּי..." (הקישורים מאתר פרוייקט בן-יהודה).

[383] 350ב וראו יצחק אלפסי, "בתי התפילה של החסידים" (**מחניים**, גיליון צ"ה, תשכ"ה), מאתר "דעת".

הגר"א וביום קבורתו ערכו החסידים משתה. מתנגדיהם נשבעו על קבר רבם לשלם להם כגמולם. הכריזו חרם על הכת והלשינו בפני הרשות על מנהיגה **ר' שניאור זלמן** (שהיה מייסד תנועת חב"ד - ראשי תיבות של חכמה, בינה, דעת - שיטה חדשה בפילוסופיה הדתית).[384] הוא נאסר, אולם חבריו הצליחו לשחררו בסוף שנת 1798.

החסידים מצדם הלשינו על המלשינים, שהיו פרנסי וילנה, והללו נאסרו ובמקומם נבחרו פרנסים מקורבים לחסידות. אנדרלמוסיה נשתררה בקהילת וילנה. את המצב ניצל **אביגדור חיימוביץ'**, צורר החסידות, שהצליח לעלות על כסא הרבנות. בהשתדלותו נאסר שוב ר' שניאור זלמן, אולם שוב שוחרר.[385]

בנשק המלשינות השתמשו אף חסידי גליציה כלפי המטיף **ישראל ליבל** (מחבר ספרי הפולמוס כנגד החסידים, שהופיעו בוורשה, "ויכוח" ו"קברות התאווה"), שבא לשם מלחמה ב"כת" בגליציה. החסידים העלילו עליו לפני הרשות שהוא תועמלן מסוכן. בפולין הקונגרסאית היתה בתחילה יד המתנגדים על העליונה. אולם החסידות התגברה. בשנת 1870 הצליחו חסידי ורשה להוריד מכסאו את הרב **ר' יעקב גזונדהייט** (שכיהן אחרי ר' דב מייזלש), ומאז לא היה רב ראשי בוורשה.

הראשונים שהפיצו את תורת החסידות בפולין המרכזית היו **ר' ישראל המגיד מקוזניץ**, **ור' יעקב-יצחק הורביץ מלובלין**, שהתנגדו לשוויון הזכויות

---

[384] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תקעב.

[385] משלי ג' י"ט-כ': "ה' **בחכמה** יסד ארץ כּוֹנֵן שמים **בתבונה**; **בדעתו** תהומות נבקָעו ושחקים ירעפו טל"; וכן משלי כ"ד ג: "בחכמה יִבָּנה בית ובתבונה יתכונָן; ובדעת חדרים יִמָּלאו כל הון יקר ונעים". על ראשית תנועת חב"ד ראו **דברי ימי עם עולם**, עמ' תרח.

ליהודים ב"דוכסות". בדור מאוחר התבלט **מנחם-מנדל מקוצק**, אבי השושלת הקוצקית.353א[386]

המובהק בין תלמידיהם של שלושת הרביים הללו היה **ר' יצחק-מאיר רוטנברג אלטר**, בעל "חידושי הרי"ם". הוא נתפרסם עוד בנעוריו כעילוי בתלמוד. שלא כשאר הרביים הדגיש את הצורך בלמדנות.

הוא נעשה ראש השושלת הגורית, שריכזה אלפים ורבבות של חסידים.[387] בני שושלת זו דרו בעיירה הסמוכה לוורשה, גור, ואל "חצרם" היו נוהרים, בעיקר לשבתות וחגים, אלפי מעריציהם. ב"חצרות" הרביים (שמספרם הגיע לעשרות) היו חסידים רבים מבלים לא את ימי החגים בלבד, אלא את כל ימות השנה; נשותיהם היו נאלצות אז לדאוג לפרנסת הבית. החסידים האמינו אמונה בלתי מוגבלת בחכמתו של הרבי, בכוחו לעשות מופתים, לגרש "דיבוקים", לפתוח רחמן של עקרות. הרביים או משמשיהם ניצלו דבר זה לשם בצעם, ודרשו מהחסידים המבקשים לגשת לרבי "פדיונות".

ב"שטיבלאך", שבהם היו החסידים מתכנסים ומספרים סיפורי-הבאי על מופתי הרבי, היו החסידים מבלים רוב שעות היום, מתרחקים מהוויות העולם, ולשם התלהבות והתפשטות הגשמיות היו משתכרים. קווים אלה שימשו מטרה בולטת לחצי הסאטירות בשיר ובפרוזה של המשכילים.

---

[386] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תקעב-תקעד. חיימוביץ' (=בן חיים) עלה על כס הרבנות בפינסק בשנת 1785, לאחר שר' לוי-יצחק מברדיצ'ב נאלץ לעזוב בתום ארבע שנות לחץ מצד הגר"א ומנהיגי קהל וילנה על ראשי קהל פינסק. ראו: מרדכי נדב, "ר' אביגדור בן חיים ומלחמתו בחסידות בפינסק ובליטא", **פנקס פתוח**, עמ' 86; בן-ציון כ"ץ, **רבנות, חסידות, השכלה** (כרך שני), חלק רביעי, פרק ח' - "החסידים במות הגר״א. מלשינות וצנזורה", בעמ' 175; דוד אסף וגדי שגיב, החסידות ברוסיה הצארית: היבטים היסטוריים וחברתיים (בקובץ **תולדות יהודי רוסיה**, עורך איליה לוריא), עמ' 75, בעמ' 97.

[387] 353א ראו מאיר אוריין, רבי מנחם מנדל מקוצק (**מחניים מו**, התש"ך), מאתר "דעת".

כשאסרה ההשכלה מלחמה בחסידות וברבנות נזקקו שתיהן לשיטות הישנות של חרם, הלשנה. אדם שקיצר את מעילו, שספרי-מינים נשרו מחיקו, שלמד שפה זרה, נחשב לכופר בעיקר והקנאים הורשו לפגוע בו וברכושו. בגליציה הצטיינה בקנאתה "אגודת מחזיקי הדת", שריכזה את מורדי האור.[388] **ר' שמעון שרייבר**,[389] רבה של קרקוב, היה מראשי מנהיגיה של אגודה זו. בשנת 1882 התקיימה בגליציה ועידת רבנים, שבה הציע ר' שמעון להרחיק מהנהלת הקהילות אנשים העוברים על ה"שולחן ערוך". הממשלה האוסטרית דחתה את ההצעה. יש וצרכי השעה הכריחו את השמרנים להתחבר עם המתבוללים הקיצונים. הדבר קרה בשעה שהתחילה מתפשטת התנועה הציונית. אז היו החסידים מתחברים עם המתבוללים כדי לסלק את הציונים ממנהיגות הקהילה.

---

[388] שולוואס, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 32. חידושי הרי"ם, מאתר HebrewBooks. על חסידות גור היום, מזווית הראיה החרדית, במאמר חסידות גור: הצצה לעולמה של ממלכה, מאתר "ככר השבת", 31.5.10.

[389] כינוי (בפי המשכילים) למתנגדי ה"אור" שבהשכלה (מקור הביטוי איוב כ"ד, י"ג: "המה היו במֹרדי אור לא הכירו דרכיו ולא ישבו בנתיבותיו"). יש להניח שאלה האחרונים ראו דווקא את המשכילים כ"מורדי אור".

פרק י"ז:

פורצים וגודרים

נושאיה של ההשכלה לא בקנה אחד עלו ולא בתל אחד היו פיותיהם פונים. ממשלה, שרצתה לפתור פתרון יסודי את שאלת היהודים על ידי שמד, ראתה בהשכלה מכשיר לתלישת היהודים משרשם. מנהיגים יהודים בעלי נפש השלו את עצמם, שויתור על מנהגי האבות יפתח בפני היהודים את לבם של אדוני הארץ. היו משכילים, שביקשו להכניס לרחוב היהודי את אור-ההשכלה לשמו, ללא מטרה חמרית. היו משכילים, שלא שאפו לבצע, לא לעצמם ולא לציבור; הם פרצו את גדר הגטו הרוחני, פקחו עיניהם לראות את הדר הטבע, פתחו את לבם להרגיש ביפיו של עולם ושרו על היופי הזה; ויתכן, שאף על פי שלא ניהלו תעמולה קולנית להשכלה, עשו לה יותר נפשות משעשו התועמלנים המובהקים.

רבים מהמשכילים רצו לתקן את השקפות העולם של אחיהם. רבים מהם הוקיעו את המידות המגונות שאחזו בהן היהודים, את הדעות התפלות המושרשות בעם; את ניצול המעמד הנמוך על ידי המנהיגים והמאשרים; את החסידות על אמונותיה ושכרותה. יש שכיוונו את חיציהם כלפי שיטת החינוך המיושנת. היו משכילים, שהיו בעצם יראי שמים ושומרי מצוות, אלא שדרשו ביטולם של מנהגי ההבל שאין להם שורש בתורה שבכתב ובעל-פה.

והיו משכילים, שראו עצמם כשרים וראויים להנהיג שינויים בדת, להתאימה לצרכי הזמן. למחוק מסדר התפילות את הרמזים לאמונה בתחיה לאומית. ויש שפרקו מעליהם לגמרי את מרותה של הדת.

ההשפעה באה בעיקר מגרמניה - מהמשכילים היהודים שבמדינה זו. אולם במשך הזמן נתבלטה גם מגמה רוסיפיקַטורית [של היטמעות בתרבות הרוסית] ונוספה גם נטייה להתבולל בפולנים. אולם מכיוון שהזרם הראשון בא מגרמניה, נחשבה ההשכלה ל"אשכנזית" בעיקרה. אדם, שגילח זקנו או לבש קצרות נקרא "אשכנזי". ה"אשכנזים" הראשונים הופיעו בהמון, כנראה, באזור הכיבוש הפרוסי, בוורשה (לפני שנוסדה ה"דוכסות"). נוסד אז בעיר זו בית כנסת "אשכנזי", בבית פרטי, ובו הטיפו המטיפים בגרמנית. בשנת 1843 עבר בית הכנסת לבניין מיוחד. לאחר זמן נפתח בית כנסת לנאורים ברחוב טלומאצקה, ובניינו הצטיין בפאר חיצוני. במשך הזמן חל שינוי בלשון ההטפה: זו נעשתה פולנית; וכך נשארה עד מלחמת העולם השנייה. הנטייה להתבוללות מצאה את ביטויה בפתיחת בתי ספר מיוחדים למטרה זו.

בשנת 1820 נפתחו ביזמת הממשלה על ידי **יעקב טוגנדהולד** שלושה בתי ספר בוורשה,[390] שבהם לימדו תנ"ך, פולנית, חשבון ועוד. התנ"ך נלמד גם בתרגום פולני. מכיוון שלא היה תרגום כזה הוכרז על פרס לאיש, שיתרגם לפולנית את תרגומו הגרמני של מנדלסון. המשכילים טרחו להקים בית מדרש למורים, שאמנם נוסד בשנת 1826 והתקיים עד שנת 1863. בית מדרש זה הוציא 1,200 תלמיד, ביניהם ראשי המטיפים להתבוללות, ואף לא רב אחד.[391]

---

[390] סופר (בנו של החת"ם סופר): מנקין, **קרקוב**, עמ' 164. על הרב שרייבר ועל "אגודת מחזיקי הדת" ראו שם, עמ' 164-170. ראו גם **תולדות היהודים בקרקוב ב'**, עמ' 955-956.

[391] לוין, **קיום ושבר ב'**, עמ' 117.

המנהל בפועל היה **אנטוני אייזנבוים**, משכיל קיצוני.[392] המורה הראשי ללשון עברית ולתנ"ך היה **אברהם בוכנר**, שהוציא ספר "התלמוד באפסותו".[393]

בסוף המאה הי"ח חלה בגליציה פעולתו של משכיל, שהיה בעל מרץ, אולם לא נמנע לנקוט אמצעים חריפים ומרגיזים כלפי אחיו הדבֵקים במסורתם. זה היה **הרץ הומברג**, יליד פראג. בנערותו נתחנך ברוח התלמוד; אולם אחר כך עשה במחיצתו של מנדלסון והשתתף בחיבור ה"ביאור". התחיל לשנוא את היהדות ההיסטורית, האמין רק במרותו של השכל וחשב, שאפשר להטיל השכלה בכוח הזרוע. בשנת 1787 נתמנה מפקח על בתי הספר מהמין החדש בגליציה. חרף שקידתו במלאכתו לא הצליח למשוך לבתי הספר שלו תלמידים רבים.[394] לפיכך יצאה פקודה, שהתקינה חובת ביקור בבתי הספר ה"גרמניים" ואסרה ללמד תלמוד ב"חדרים" לאותם הילדים, שאינם מביאים תעודה, שלמדו קודם לכן השכלה כללית בבית ספר ממשלתי. הומברג השתמש לביצוע הפקודה בשיטות משטרה. היהודים לא ישבו בחיבוק ידיים. הגישו קובלנות על הומברג,

---

[392] כונה במקורו "בית המדרש למורים ולרבנים": זלקין, **קיום ושבר ב'**, עמ' 407-408. מספר הבוגרים שזלקין נוקב בו הוא 2,000 (שם, עמ' 408). כתיבה ביקורתית על אותו בית מדרש ראו גם במאמרו של י. מישאל, בית מדרש לרבנים תחכמוני בווארשא, בפרק "תכונת המוסד", מאתר "דעת":

"מעטה היא השייכות שבין בית-מדרש זה [תחכמוני, נשוא המאמר] ובין בית-המדרש לרבנים למתוקנים ומתבוללים, שהוקם בווארשא בשנת 1826, ושמתפקידו היה לגדל 'רבנים ומטיפים נאורים ופקידי קהילה מתאימים'."

[393] **דברי ימי עם עולם ט'**, עמ' 149; גלבר, **בית ישראל א'**, עמ' 114; מישאל, בית מדרש לרבנים תחכמוני בווארשא.

[394] "דיע ניכטיגקייט דעס תלמוד'ס": **דברי ימי עם עולם ט'**, עמ' 149; מישאל, בית מדרש לרבנים תחכמוני בווארשא.

וביניהן הוכיחו, שהומברג תמך בהטלת מס הנרות על היהודים משום שַלמוֹנים שהובטחו לו על ידי חוכר המסים. בתי הספר ה"גרמניים" נסגרו בשנת 1806. הומברג פנה אז להוצאת ספרים ללימוד הדת היהודית ברוח פטריוטית. הממשלה האוסטרית הותעתה על ידו להאמין, שספרים אלה בכוחם ל"תקן" את היהודים; לכן נתנה צו, בשנת 1810 להנהיג את ספרי הלימוד של הומברג בבתי הספר היהודים. כן ציוותה, שהצעירים והצעירות היהודים אסור להם ליכנס תחת חופה, עד שלא נבחנו בספרי הומברג. פקודה זו עמדה בתקפה עד שנת 1848.[395]

היהדות השמרנית אסרה מלחמה על המשכילים, אולם הרשות היתה בדרך כלל עומדת לימין המשכילים. וככל שאלה נטו יותר להתבוללות, כן היו חביבים על הרשות. המתבוללים היו כובשים בעזרת הרשות את השלטון בקהילות. בשנת 1840 מסרה הממשלה האוסטרית את הנהלת הקהילה בלבוב למתבוללים. הם יסדו בתי ספר עממיים, פתחו "טמפל", הכניסו את ספרי התפילה הנהוגים בגרמניה והזמינו כרב את **ד"ר אברהם כהן**, חניך האוניברסיטה והישיבה בפראג. הוא הרביץ השכלה בלי סיוע המשטרה. הקהל הלבובי נדהם כשראה דוקטור צעיר, לבוש ככומר, נואם בגרמנית. אחד החרדים, שלא על דעת מנהיגיהם, הרעיל את ד"ר כהן ומשפחתו.[396]

---

[395] לדברי ברוור -

"...אדם יותר פסול למשרה כזו [פיקוח על בתי הספר ליהודים בגליציה] לא יכלה הממשלה למצוא... בלבוב נוסד בית מדרש למורים יהודים. אם עשו החניכים חיל בלימודים אין אנו יודעים, אך לעשן בשבת בפרהסיה למדו על רגל אחת מרבותיהם...": **גליציה ויהודיה**, עמ' 184.

[396] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תקס. לספרו של הומברג, **<u>אמרי שפר</u>**, מאתר HebrewBooks. ביקורת על החלת חובת ליב"ה (לימודי יסוד בחינוך הממלכתי) כיום, ראו: הרב מנחם ברוד, <u>המטרה האמיתית של הכפיה</u>, "בחדרי חרדים" 18.4.2013.

עובדה זו השפיעה על הצטננות הלבבות ועל [אפשרות] התפייסות הצדדים היריבים.

בבחירות לסיים הגליצאי ולבית הנבחרים האוסטרי היו המתבוללים נרתמים למרכבתם של הפולנים, שהיו ברובם צוררי יהודים. רק משהופיעה התנועה הציונית העמיקה בציבור היהודי ההכרה, שעליו לנהל מדיניות עצמאית, גאה.

רבים מהמשכילים הראשונים היו בנים נאמנים לעמם ומושרשים בירושתו הרוחנית, השיבו רוחות חדשות ברחוב היהודי והיו אבותיה של חכמת-ישראל ויוצריה של הספרות העברית החדשה. הדורות הבאים התחילו מתרחקים מגזעם ו"רועים בשדות זרים". הפרעות של שנות השמונים החזירו רבים מהם למוטב, ואלה זכו לחולל את תנועת חיבת ציון. אולם באותו פרק התחולל תהליך חברתי-רוחני אחר: תקומת תנועת הפועלים. ראשיתה ברחוב הנכרי. היא משכה אליה מצעירי ישראל בשגב רעיונה, במוסריות חזונה, ותלשה רבים מהם מקרקע-מַטָּעָם, אלא שגם הם נאלצו בסופם לחזור אל מוצאם.

במאה הי"ט התפתחה התעשיה. גורמיה היו: המיכון וגידול התצרוכת מחמת שחרור האיכרים. לפנים לא היה הבדל גדול בין המעביד לבין העובד. הפועל היה מקווה, שבמשך הזמן יגיע לדרגת אומן עצמאי. הפועלים והאומנים היו מאורגנים באותן החבורות. הסכסוכים שבין האומן ושוולו [שולייתו] היו נדונים באגודה (בין היהודים - בפני הרב). אולם עכשיו אין לפועל האמצעים לרכישת המכונות היקרות. המקור היחידי למחייתו זוהי מלאכת כפיו. הפועלים מתחילים להתארגן ולחפש אמצעי מאבק חדשים. הם נלחמים להרמת המשכורת, להגבלת שעות העבודה (שהיו מגיעות עד 18 ליום).

קיפוחים מיוחדים במינם מונו לפועלים היהודים. האיכרים המשוחררים, שנהרו העירה ונדחקו לתעשייה, דחקו את רגלי הפועלים היהודים. צרכיהם החמריים של הפועלים הנוצרים היו מצומצמים משל היהודים; הנוצרים היו ברובם חסונים מהיהודים. היהודים נזהרו בשמירת שבת. להתקבל לבתי חרושת של נוצרים לא יכלו אפילו לחלום. גם תעשיינים יהודים העדיפו פועלים נוצרים. התעשיה היהודית לא יכלה להידחק לכל הענפים; בקושי יכלו היהודים לפתוח מפעלי תעשיה קטנים. מספר הפועלים הממוצע במפעל לא יהודי בשטח פולין הקונגרסאית הגיע בשנת 1898 ל-101.8 ובמפעל יהודי ל-30.4. ההון היהודי, שהושקע בתעשיות הנחותות, איפשר לפועלים היהודים תעסוקה בתעשיות אלו בלבד. אחוז היהודים בין פועלי התעשיה היה קטן בהשוואה לאחוז האוכלוסיה היהודית באוכלוסיה העירונית. תהליך התיעוש וכמותו תהליך הפרוליטריזציה היה חלש ברחוב היהודי. הפועל היהודי סבל לא בתורת פועל בלבד אלא גם בתורת יהודי.

המצוקה המשותפת של הפועלים חייבה את ההתארגנות. בשנות החמשים [של המאה הי"ט] קם בוורשה ארגון עוזרי המסחר היהודים. בסוף שנות השבעים התחילו הפועלים בביאליסטוק לייסד "קופות" לעזרה הדדית, שהפכו במשך הזמן למקורות סיוע לשובתים. מכיוון שהיהודים עבדו ברובם במפעלים זעירים, קשתה עבודת הארגון והכרזת השביתות. השביתות התחילו בשנות השבעים (בווילנה, ביאליסטוק, לודז', בגליציה). בשנת 1892 התקיימה בקולומיאה שביתת אורגי הטליתות.

תנועת הפועלים הוארה באור התנועה הסוציאליסטית. התחילו מדברים על שחרור המוני העם הרוסי. הסוציאליסטים לא דאגו לשחרור עמם. היו מעוניינים בתחילה רק בגיוס יהודים למהפכה הרוסית. אולם היו נאלצים להיזקק לשפות הרווחות בישראל לשם הפצת תורתם. בעברית הפיץ את הסוציאליזם **שמואל ליברמן**, שהיה מתלמידי בית המדרש למורים

בווילנה (כך נקרא החל משנת 1873 בית המדרש לרבנים לאחר שהוכנסו בו תיקונים). ליברמן נולד בעיירה סמוכה לגרודנה. היה אחר כך מוציאו של העתון הסוציאליסטי העברי הראשון "האמת" (בשנת 1877). הוא השתדל להוכיח, שיסודי הסוציאליזם כלולים בתורה.

הפרעות משנת 1881, שהוכיחו את שנאת היהודים הטבועה בלב ההמונים "האומללים, המשועבדים", עוררה רבים מהמהפכנים היהודים למצבו הירוד של עמם. המפלגה הרוסית "רצון העם",[397] שרבים מהמהפכנים היהודים נשתייכו אליה, דרשה להמשיך בפרעות, שכן הן מסמלות את הפגנת זעם העם כלפי נוגשיו. רבים מהלוחמים-החולמים היהודים התחילו נותנים ידם לחיבת-ציון. רבים התחילו מסיעים [נותנים את] דעתם לבעיותיו המיוחדות של המון העם היהודי. בשנות השמונים מתחילים להופיע קונטרסים ביידיש (בביאליסטוק בשנת 1882).

בראשונה היתה התעמולה בין הפועלים מצומצמת; הקיפה חוגים מוגבלים. המנהיגים חששו, שהתפשטות הרעיון בין השדרות הרחבות תפגום אותו. אולם במשך הזמן התחילה תעמולה המונית. הדרישות היו פוליטיות – מיגור השלטון הרודני, וכלכליות - הגדלת שכר העבודה והתקנת יום עבודה של 12 שעות בלבד. התעמולה נוהלה בקונטרסים, בעל פה, בתהלוכות האחד במאי, בבית המדרש; בחוגי הפועלים ובין תלמידי הגימנסיות. יש שלפני הכרזת שביתה היו הפועלים נשבעים בזוג של תפילין,

---

[397] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תקצד. דובנוב גורס כי הוא לא עשה זאת על דעת עצמו. מדובר למעשה על ראשית התנועה הרפורמית, והמונח "מתבוללים" משקף כמובן את זוויות הראייה של המתנגדים לרפורמה. סקירה על התנועה ראו באתר אנציקלופדיית ייִוואָ: Reform, Religious, הכולל (בחלק על גליציה) גם תיאור רצח ד"ר כהן ובתו הצעירה. לפי האמור שם, דרשתו האחרונה של ד"ר כהן היתה, באופן אירוני, על הדיבר "לא תרצח".

שלא יפרו את השביתה (כך קרה בעיירה קרינקי, הסמוכה לביאליסטוק, בשביתת הבורסקאים בשנת 1897).

התנועה הלכה והתפשטה. בשנת 1892 קמה בגליציה "מפלגת פועלים יהודית". בשנת 1895 הקיף הארגון המקצועי של הפועלים היהודים בווילנה 27 מקצועות עם 850 פועלים. באותה שנה פרצה שביתה כללית בביאליסטוק; השתתפו בה שנים עשר אלף פועלים, ובהם 25% יהודים.

בשנת 1897 נוסד בווילנה ה"בונד".[398] מפלגה זו, שנוסדה בשנת היווסדה של ההסתדרות הציונית, השפעתה היתה מרובה על הרחוב היהודי. הצליחה לארגן באגודותיה המקצועיות רבבות פועלים. גישתה היתה אנטי ציונית מוחלטת. לא הכירה אלא במאבק היהודים, בשיתוף עם תנועת הפועלים הכללית בארצות הגולה. לאט לאט הכירה בזכות התרבות היהודית, אף על פי שניתקה את קשרה למסורת, נלחמה בעברית והיתה המשגב העיקרי של היידישיזם.[399]

אולם בהדרגה התחילה מתבלטת ומתבהרת בקרב דַּבָּרֵי [מנהיגי] הפועלים היהודים הדעה, שאין קיום לפרולטריון יהודי מחוץ לארץ-ישראל ואין לתלות את תקוות שחרור המוני העם העברי במהפכה הכללית. נמצא, שגורל הפועל העברי וחזון עתידו קשור בשיבה לציון.

העזרה שהגישו היהודים לפולנים בשעת מרד ינואר לא שיככה את שנאת הפולנים אליהם. הלוחמים הנלהבים לשחרור האיכרים הרוסים זועזעו על ידי הפרעות, שנערכו על ידי אותם האיכרים. נפגעו לא רק היהודים

---

[398] "נַרוֹדנַיָה וולְיָה" - Народная воля.

[399] "אלגעמיינער יידישער ארבעטער-בונד אין ליטא, פוילן און רוסלאנד" (הברית הכללית של הפועלים היהודים בליטא, פולין ורוסיה): בלטמן, **קיום ושבר ב'**, עמ' 493 ואילך; ובאתר אנציקלופדיית ייִוואָ: Bund. וראו א"ש שטיין, האפופיאה של הבונד, מאתר פרוייקט בן-יהודה; המנון הבונד: Di Shvue, מהאתר Save The Music.

מאריכי הזקן ודוברי יידיש, אלא אף היהודי, שהשכיח מפי ילדיו את מסורת אבותיו.[400]

דבֿרי האומה ראו, שאם יש תקוה לעם אינה אלא דרך השחרור העצמי. להשקפה זו נתפסו צעירים כזקנים, סטודנטים כרבנים, דורבנים [מנהלים] כפועלים. בראש תנועת "חיבת ציון" עמדו בפולין: רב קהילת ביאליסטוק, **שמואל מוהליבר** [או: מוהילבר] (1824-1898), שהצליח להגביר את התעניינות **הברון אדמונד רוטשילד** ביישוב הארץ.[401א367]

שפ"ר (ש.פ. רבינוביץ'), שהיה עורך השנתון רב הכמות "כנסת ישראל" (החל משנת 1886) ומתרגם תולדות ישראל של גרץ לעברית. משנה לשנה רב מספר האגודות של חובבי ציון בפולין, גדל מספר העולים וכן גם מספר תומכיהם. לא חסרו מתנגדים לתנועה מבין המתבוללים השמרנים ומנהיגי הפועלים.

אסיפת קטוביץ' (1884-1885) גיבשה את התנועה החדשה. הוקם אז מרכז לתנועה ברוסיה (באודסה ובוורשה). הוכרז על הקמת הסתדרות "מזכרת משה" (לכבוד יובלו של משה מונטיפיורי, שהעתקי תמונתו הופצו בין היהודים והכניסו סכומים גדולים לקופת האגודה). באסיפת דרוסקיניק בשנת 1887 הוחלף השם ל"חובבי ציון". נקבעו אז שלושה רבנים (מוהליבר, הנצי"ב ואלישברג) בתורת משגיחים על כשרות פעולותיה של החברה.

---

[400] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תשז.

[401] לחששם של מומרים מכך שגזירות תגענה גם אליהם התייחס איציק מאנגר:

"...והרשע המן גוזר גזרות על היהודים,

וזה מרתיח את הדם, גם למשומדים..."

(**שירי המגילה**, שיר 21, בתרגום דוד אסף)

בתנועה נסתמנו חילוקי דעות. הזרם הדתי התנגש בזרם החילוני. **אחד-העם**[402] הפיץ את הדרישה, שהגאולה צריכה להיות לא כלכלית אלא רוחנית, לא גאולת היחיד אלא גאולת הכלל. להפצת רעיונו הסתייע באגודת "בני משה" (שנוסדה בשנת 1889 ונתקיימה עד 1897).[403] מרכזה היה שנים אחדות בוורשה. היא הקימה "חדרים מתוקנים", את הוצאות הספרים "אחיאסף", "השלוח".

בקונגרס הראשון השתתפו שליחים רבים מפולין. הציונים החלו בכיבוש הקהילות. בשנת 1905 הוציאה הלשכה הציונית למדינת פולין כרוז ובו תביעת קהילה יהודית בנויה על בסיס לאומי (לא דתי), וכן גם דרש הכרוז סיים יהודי.

הממשלה הרוסית הביטה תחילה בעין יפה על הציונות. הציונות דרבנה את היהודים להגירה; היא נתנה להמון אידיאלים חדשים להגות בהם ולכן יטו עורף לשורות המהפכנים. בשנת 1902 הורשתה ועידת ציוני רוסיה להתכנס במינסק – הוועידה הציונית הראשונה והאחרונה שהורשתה רשמית. אולם כשהציונים החליטו בוועידת מינסק להתמסר לעבודות יומיומיות, להלחם לזכויות האזרחיות בארץ המגורים, התחילה המשטרה חושדת בציונים ורודפת אותם. בשנת 1903 ביקר הרצל בפולין (בקשר לפגישתו עם ראשי השלטון ברוסיה). בשעה ששהה בווילנה נתקהלו המוני

---

[402] 367א בשו"ת מוהר"ש מוהליבר, בחלק "אורח חיים", בסימן י"ט, שנושאו "בדין ישוב א״י ואתרוגי א״י" כותב הרב מוהליבר, כי –

"הקאלאניע [המושבה] עקרון [=מזכרת בתיה], אשר אנכי יסדתיה על הוצאות השר הנדיב עדמונד דה ראהטשיילד [כך במקור] מפאריס, כאשר פעלתי אצל השר הזה כשלש שנה ויותר עת היותי בפאריס..." (מאתר HebrewBooks, בעמ' 74).

וראו גם אחיעזר ארקין, הרב שמואל מוהליבר זצ"ל ומזכרת בתיה (**המעיין**, טבת תשנ"ג), מאתר "דעת".

[403] אשר צבי גינצברג (1856-1927). כתבי אחד העם, מאתר פרוייקט בן-יהודה.

יהודים לראות את פניו; המשטרה והקוזקים פיזרו באכזריותם הרגילה את היהודים.

בהסתדרות הציונית קמו זרמים, שרצו לשלב את הרעיונות הסוציאליסטיים עם הציוניים ("פועלי ציון", "צעירי ציון" ועוד). לא תמיד הצליח זיווג זה, שכן לפעמים גבר הנימוק הסוציאליסטי. **בר בורוכוב**[404] ראה בא"י את הבסיס הטריטוריאלי היחידי לשחרור המוני ישראל. ההתיישבות – חשב - תשנה את המבנה הכלכלי של עם ישראל ותיצור פרוליטריון, שיהיה נושא השחרור והגאולה.

התנועה הלאומית מצאה את הֶדה בספרות העברית ובתנועה העברית. הספרות העברית זכתה להתחדשות עוד בתקופת ההשכלה. רבים מהמשכילים נזקקו לכתיבה בשפה העברית רק בתורת מכשיר. אולם היו ביניהם רבים, שחיבה עמוקה קשרה אותם לקניין לאומי זה.

ריב"ל[405] דרש ללמוד לשון הקודש ודקדוקה, דבר שלא נכנס בגדר תכנית הלימודים של ה"חדרים". בכל אזורי פולין התחילו מופיעים "חדרים מתוקנים", שנשתנו מה"חדרים" המסרתיים לא בהכנסת השכלה נכרית בלבד, אלא אף בהנהגת לימוד השפה העברית כמקצוע מיוחד. במחצית השניה של המאה הי"ט קמה ברוסיה "חברת מפיצי ההשכלה", שהפיצה את השפה הרוסית בין היהודים כאמצעי להשגת זכויות. תנועת התחיה נלחמה בפעולת ההטמעה של "חברה" זו.

בשנת 1895 הוקמה בגליציה רשת של בתי ספר מיסודו של **הברון הירש**. תכנית הלימודים כללה גם לשון עברית. את הדיבור העברי בין

---

[404] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תשה.

[405] 1881-1917. קישור לביוגרפיה של בורוכוב, מאתר "דעת", לפי יצחק בן צבי, "ב. ברוכוב, כתבים נבחרים", כרך ראשון (תש"ד), עמודים ה-יח. לסקירה על המפלגות הציוניות במזרח אירופה ראו באתר אנציקלופדיית ייִוואָ: Zionism and Zionist Parties.

הבוגרים הפיצו החברות "חובבי שפת עבר" (ברוסיה) ו"שפה ברורה" (בגליציה). בשנת 1904 נפתחה בלידה [שבליטא] ישיבה מתוקנת מיסודו של **הרב ריינס** (מראשי המזרחי). הונהגו בה לימודי תנ"ך, עברית, היסטוריה ישראלית. הותקנה בה שיטת מחלקות ובחינות.[406] בין המורים בישיבה היה **פנחס בן-סירה (שיפמן),** שהיה ממנהיגי התנועה העברית בפולין ועלה אחר כך לא"י.

בציבור היהודי בפולין נמשך ריב לשונות, שהיה בדרך כלל קשור לפולמוס הכללי על הבעיות הלאומיות והמדיניות העומדות ברום-עולמה של האומה. המתבוללים דרשו את השלטת שפת המדינה בדיבור ובבתי הספר. רבים ממתנגדי הציונות צידדו בזכות היידיש. הם טענו, ששפה זו חיה בפי העם, ברחוב, בשוק, ולכן היא צריכה להיות שפת העתיד. בהתנגדותם לעברית דרשו אפילו לעקור מהיידיש את המלים העבריות הרבות, שנכנסו אליה, או לכל הפחות לשנות את כתיבן.

מובן, שעל ידי כך ביטאו גם בשאלה זו את ניתוק קשריהם לעבר. מצדדי העברית לא נרתעו מכל הקשיים והרביצו בעקשנות את שפת העָבָר, הראויה להיות שפת העתיד. בשנאתם ליידיש היו ה"עברים" הקיצונים מכריזים על סיסמה: עברית או רוסית.[407]

---

[406] ר' יצחק בר לוינזון. ראו פרק י"ח להלן, והערה 381.

[407] שולוואס, **בית ישראל ב'**, עמ' 33, וראו גם ד"ר יוסף שפירא, "דרכו של הרב יצחק יעקב ריינס אל הציונות", **שנה בשנה תשס"ב**, מאתר "דעת".

פרק י"ח:

אספקלריית הרוח

חומת הגטו הרוחני נתערערה הן על ידי הסתערויות מבחוץ והן על ידי מאבקי בית. השעה היתה כשרה לעשות חשבונה של היהדות, להעריך את קנייניה, לקבוע, אם הם בעלי ערך נצחי ומוחלט או נחותי ערך. הדחיפה לכך ניתנה ממערב. האנשים מחוגו של מנדלסון, בעיקר אלו שהשתתפו ב"ביאור", נתנו דעתם להעמיק חקר ביצירות הרוח של ישראל. **יצחק סאטאנוב** הוציא את "מחברות עמנואל הרומי". אולם מלבד זה יצר יצירה מקורית, את "משלי אסף", שייחס אותם לקדמונים. חיבר בעצמו את "הסכמות" הרבנים בראש ספרו.[408] **מנחם-מנדל לוין** (**לפין**, 1748-1826) תירגם את "מורה נבוכים" לרמב"ם לשפה המקובלת בזמנו בין החכמים - לשפה המשנית [שפת המשנה]. תרגם כמה מספרי התנ"ך ליידיש.[409]

---

[408] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תשכב. לעתים הרוסית גברה: קליינמן, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 176.

[409] ומסיבה זו, כמו גם מסיבות נוספות, נזכר במקורות מאוחרים יותר כזייפן שנוי במחלוקת.

בן זמנם, **יהודה לייב בן-זאב**, יליד קרקוב, שהשתתף ב"מאסף",[410] תרגם את [הספרים החיצונים] "בן-סירא" ו"יהודית" לעברית. ב"מבוא אל מקראי קודש" (וינה, 1810) נטה אחרי הסְבָרות המתונות של בקורת המקרא, ובזה הרחיק ללכת מיתר בעלי ה"ביאור". אולם עיקר התעניינותו של בן-זאב, היתה בחקר שפת-עבר. הוא כתב ספר דקדוק עברי בשם "תלמוד לשון עברי" ומילון עברי גדול בשם "אוצר השורשים" (1807).

במחצית הראשונה של המאה הי"ט נעשה נסיון מעמיק ליצור השקפה כללית על כל קנייני התרבות הישראלית. בעל נסיון זה הוא אביה של חכמת ישראל בפולין, **ר' נחמן קרוכמאל (רנ"ק).** הוא נולד בעיר ברודי (בגליציה המזרחית) בשנת 1785. בן י"ד נשא אשה מזולקווא (ז'ולקוב) והשתקע בעיר זו בבית חותנו. שיקע עצמו ב"מורה נבוכים" עם הפירוש של שלמה מימון, "גבעת המורה". אחר כך נעשה חוכר. נפטר בן 55. בספרו, שנקרא על ידי מוציאו לאור, צונץ (החוקר המפורסם בגרמניה), בשם "מורה נבוכי הזמן", הוכיח שאין קיום אמיתי אלא לרוחני, והרוחני הוא אשר יצר את הגשמי. ככל שהרוחני מופלג ברוחניות, מאריך הוא ימים מהגשמי. האלוהים הוא הרוחני המוחלט. ירידה רוחנית כעין זו של יוון ורומי מביאה לידי ירידה חמרית. בחייו של כל עם מצויות שלוש תקופות: מועד הצמיחה והגידול, מועד העוז והמפעל, מועד הכליון. לכל אומה סדר זמנים זה. אלא שהאומה הישראלית

---

[410] על לפין ועל אישים נוספים הנזכרים בפרק זה (רנ"ק, ר' צבי הירש חיות, שי"ר, ר' שלמה בובר, יצחק בן-יעקב, רש"י פין, יהודה לייב מיזס, קלמן שולמן, יהושע השיל שור ועוד) ראו קליינמן, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 167-168. על תרגום ספרים מהתנ"ך ליידיש על ידי לפין ועל הוויכוח שפרץ בעקבותיו ראו שם, עמ' 176. תרגום לפין לספר קוהלת, מאתר "העולם היידי", אוניברסיטת חיפה.

נשתנתה מהן: כשמגיע לה המועד האחרון, היא שבה לבראשית, לצמיחה חדשה.376א[411]

בגליציה נולד גם החוקר **שי"ר (שלמה יהודה רפופורט)**. נולד בלבוב בשנת 1790. נבחר לרב בטרנופול, ואחר כך לרב בפראג. מת שם בשנת 1868. כתב מחקרים על סופרים וחוקרים ישראליים (ר' סעדיה גאון, ר' נתן מרומי, אלעזר הקליר).376ב[412] חיבר גם לכסיקון היסטורי בשם "[ערך] מלין".

חכמי גליציה הרבו לכתוב מאמרים במדעי היהדות בצורת אגרות בין חכם לרעהו, שנתפרסמו במאסף "כרם חמד", שהופיע בוינה (1833-1843). גליציה הוציאה את החוקר השמרני **ר' צבי הירש חיות**; את **ר' שלמה בובר**, חוקר הספרות המדרשית ומגלה כתבי יד נשכחים של המדרשים; את **שמעון ברנפלד**, ההיסטוריון וחוקר התנ"ך ותולדות הפילוסופיה העברית.[413] החל משנת 1887 יצא בגליציה "אוצר הספרות" בעריכתו של **שאלתיאל אייזק גרבר**, שהכיל מחקרים רבים בקדמוניות ישראל.

גם מחוץ לגליציה קמו חוקרים רבים: הביבליוגראף **יצחק בן-יעקב**, בעל "אוצר הספרים"; **שמואל-יוסף פין (רש"י פין)**, עורך "הכרמל" בווילנה

---

[411] כתב עת עברי שיצא בשנים 1784-1811, ראו: **דברי ימי עם עולם**, עמ' תקז, תקנו. דובנוב כתב (בעמ' תקז), כי בימינו היו המאמרים שהופיעו בו נכללים בספר לימוד לילדים, אך זו הייתה גם הסיבה לכוח משיכתו. על יהודה ליב בן-זאב ראו שם, עמ' תקסא.

[412] 376א בן-ציון כ"ץ, **רבנות, חסידות, השכלה** (כרך שני), חלק רביעי, פרק י"ט - "ר׳ נחמן קרוכמל וספרו 'מורה נבוכי הזמן'", מאתר HebrewBooks.

[413] 376ב בן-ציון כ"ץ, שם, פרק ט"ז - "ביכורי העתים", בעמ' 206, ופרק כ"ב - "ר׳ שלמה יהודה רפופורט (שי״ר)".

(שנוסד בשנת 1860).[414][377א] הוא כתב דברי הימים לבני ישראל; מחקר על תולדות יהודי וילנה ("קריה נאמנה"), אולם ביחוד קנה לו שם במילונו לשפת התנ"ך והמשנה, "האוצר".

סופרים רבים הפיצו השכלה שימושית, מדעים כלליים, על ידי שחיברו או תירגמו ספרי מדע. על אלה נמנה **מנחם-מנדל לפין** הנזכר לעיל, שחיבר בלשון משנית [לשון המשנה] צחה את הספר "רפואת העם" על מדעי הטבע. **מרדכי אהרון גינצבורג** (1796-1847) תירגם ספר על גילוי אמריקה ("גלות ארץ חדשה") והיסטוריה כללית ("תולדות בני האדם").[415][377ב] **קלמן שולמן** (1821-1899) חיבר בעקבות מחברים לועזיים "דברי ימי עולם", "מוסדי ארץ" (ספר בגיאוגרפיה) ועוד.

רובם של סופרי ההשכלה לא הסתפקו בהפצת ידיעות, אלא גם בהפצת דעות. הספרות היתה בשבילם קשת לקליעת חצים ב"מורדי האור". **ר' מנשה מאיליֶה** (1767-1831), שחי רוב ימיו בעיירות שבפלך וילנה, פירסם בשנת 1807 קונטרס בשם "פשר דבר", שבו הצביע, כי הרבנים נתרחקו מחיי המציאות והמדע. התנגד לזלזול בעבודה גופנית.[416] **ר' יהודה לייב מִיזס** מלבוב (מת 1831) כתב כנגד הרבנות. בתקופה זו נולדה הסאטירה העברית. **יוסף פרל מטרנופול** (מת 1839), מייסדו ומנהלו של בית ספר לילדי ישראל בשפת ההוראה הגרמנית, פירסם בעילום שם את הסאטירה "מגלה טמירין כנגד החסידות".[417] כתב את דבריו בסגנון חסידי, והחסידים חשבו שהמחבר

---

[414] ראו קליינמן, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 173. כתבי שמעון ברנפלד, באתר פרוייקט בן-יהודה.

[415][377א] כתבי שמואל-יוסף פין, מאתר פרוייקט בן-יהודה.

[416][377ב] תולדות בני האדם, מאתר HebrewBooks.

[417] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תרח; קליינמן, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 161. קישור לפשר דבר, מאתר HebrewBooks. ר' מנשה היה מתלמידי הגר"א (שם); בן ציון

הוא מאנשי שלומם. בחיבור סאטירות כלפי החסידים חיקהו **ד"ר יצחק ארטר** מברודי (מת 1851) ועוד עלה עליו (בקובץ סאטירותיו "הצופה לבית ישראל").[418]

ר' יצחק בר לוינזון (**ריב"ל**, 1788-1860) מקרמניץ, מתלמידי יוסף פרל ורנ"ק, הוכיח, שהתלמוד מחייב את ההשכלה. בתמימותו הכיר טובה לממשלה הרוסית, הדואגת להשכלת ישראל.[419] הצביע על הנחיצות ללמוד חקלאות ומלאכה. **יהושע השיל שור** ערך את השנתון "החלוץ", שיצא בהפסקות משנת 1852 עד 1880. התעמק במחקר היהדות, אלא שחסרה לו הפרספקטיבה המדעית, ונתפס למגמת הקינטור. עירער על המנהגים הדתיים, על שלטון הרבנות ורצה להוריד את התורה מקדושתה. בסאטירה נלחם גם באישים היסטוריים, כגון בר' יהודה הנשיא שתלה בו אשמת שאיפה לתקיפות. בכלל דרש שור תיקונים מופרזים בדת. ב"החלוץ" השתתף אברהם קרוכמאל, בנו של רנ"ק. ביטל את ערכן של המצוות,

---

כ"ץ, **רבנות, חסידות, השכלה** (כרך שני), חלק רביעי, פרק י"א - "ר׳ מנשה מאיליה - חלוץ ההשכלה", מספר כי -

"...מדי שנה בשנה היה בא לווילנה לראות פני הגאון, וליהנות מזיו תורתו, אבל בחשאי נסע גם לר׳ שניאור זלמן וישב שם ירחים אחדים. הדבר נודע להגר״א. מובן שהגאון כעס מאד, וכשחזר משם לא נתן לו ידו לשלום... מתקבל על הדעת, שר׳ מנשה מאיליה, ששאלות עיוניות ופילוסופיות היו מטרידות אותו, נסע לר׳ שניאור זלמן ללמוד גם את שיטתו. לבסוף התנגד לה הרבה, אלא שבגלוי לא נלחם בה, מפני אהבת ישראל שמצא בדברי ר׳ שניאור זלמן, והיה זמן שרצה לעשות שלום בין החסידים והמתנגדים.." (עמ' 188).

[418] יצא לאור בווינה בשנת 1819. ראו גם באתר אנציקלופדיית ייִוואָ: Perl, Yosef.

[419] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תרצה-תקצו (על שי"ר, רנ"ק, יוסף פרל ויצחק ארטר). "הצופה לבית ישראל" יצא במהדורה מחודשת בירושלים, תשנ"ו, בצירוף מבוא והערות של יהודה פרידלנדר (הוצאת מוסד ביאליק). עוד על ארטר ועל יוסף פרל ראו קליינמן, שם, עמ' 173.

שחשבן כלבושים חיצוניים בלבד. בבקרו את העבר, הדגיש את הצורך בקשר מהודק לצרכי ההווה ודרישותיו.

את הניגוד שבין דרישות ההווה וההשכלה לבין סבל הירושה הדתית הטעים המספר, **ראובן אשר ברודס** (נולד בווילנה בשנת 1851 ומת ב-1903) בסיפורו "הדת והחיים". בסיפורו "שתי הקצוות"[420] הודה במעלות שיש בשתי ההשקפות והבליט את האפשרות של פשרה בין בעלי ההשקפות. **מרדכי דוד ברנדשטטר** כתב סאטירות על החסידים, תמימותם, אמונותיהם המוזרות. הוא הספיק כבר לראות את באוּשֵי ההשכלה, ולכן תשה התלהבותו ל"חדש" ונתקהה לעגו כלפי ה"ישן".382[421]א

יל"ג (**י.ל. גורדון**, 1831-1892), יליד וילנה, הצטיין בפוריותו וברבגונות יצירתו. כתב פואמות היסטוריות, סאטירות אקטואליות, מְשלים. כמעט בכל יצירותיו בולט המשכיל הנלהב, המאמין באור ההשכלה, הלועג לאדוקים.[422]

ההשכלה לא רק הפיצה ידיעות, לא רק נלחמה בישן. היא פקחה את עיניו של האדם לראות את יפי הטבע, דבר שנחשב עד אז בחזקת איסור; היא פתחה את לבו להקשיב לרגשות ההומים בלבו של כל אדם, ושחומרות הרבנים נידו אותם. הסופרים בתקופה זו הכניסו לתחום הספרות שירי

---

[420] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תרי. על תמימות זו תעיד אולי פתיחתו לספר האפולוגטי **<u>אפס דמים</u>** (ורשה: 1903), שלפיה מדובר ב"ספר התנצלות נגד עלילת דם, שמתעוללים עלינו משטיני היהודים". הקישור מאתר HebrewBooks. ראו גם בן-ציון כ"ץ, **רבנות, חסידות, השכלה** (כרך שני), חלק רביעי, <u>פרק כ"ד</u> - "ר׳ יצחק בר לוינזון (ריב״ל)".

[421] מלשון קָצָה (שמות כ"ה, י"ט). תמונה (מיום 13.8.1939) ששלח ישראל סמיאטיצקי, אחיו של מרדכי סמיד, אשר בה נראית פרידה סמיאטיצקי, אמם, מחזיקה את נכדה ישי, בנו של ישראל, כונתה על ידו בשם זה: "שתי הקצוות". הסבתא, הבן והנכד נרצחו בשואה עם שאר בני המשפחה שנותרו בפולין. <u>עותק סרוק של התמונה</u> ושל הכיתוב שבצדה האחורי מצויים בארכיון "יד ושם", מס' רישום 9159.

[422] 382א כתבי <u>מרדכי דוד ברנדשטטר</u>, מאתר פרוייקט בן-יהודה.

אהבה, שירי טבע. **שלום הכהן** (1772-1845) תיאר את האידיליה שבחיק הטבע בפואמות "ניר דוד" (על המלך דוד) ו"עמל ותרצה" - בדוגמת "לישרים תהילה" של רמח"ל. **מאיר הלוי לֶטֶריס** (1807-1871) כתב שירים ליריים וגם אפוס על החורבן "תפארת ישראל".383א[423]

המרכז הוילנאי (שהוציא פופולריזטורים, כגון **גינצבורג, קלמן שולמן**)383ב[424] ולוחמים להשכלה (כגון **יל"ג**) הוציא משוררים, שקנו להם שם בשדה האֶפיקה והליריקה. חוץ מיל"ג הנ"ל יש להזכיר **את אד"ם (אברהם דב מיכלישקר) הכהן לבנזון** (1794-1879). הוא היה מורה בבית המדרש לרבנים בווילנה. על שיריו נסוכה עצבות. התבונן בסדרי העולם ושאלה כאובה פרצה משפתיו: מדוע אין סדר, אין חמלה ביצירה? כתב גם על העוול החברתי ("דל מֵבִין").[425]

בנו **מיכ"ל** (**מיכה יוסף הכהן לבנזון**, 1828-1852) עלה עליו בעמקות הרגש ובעדינות הביטוי. מנעוריו לקה בשחפת וידע, כי קצו קרב. בשיריו תיאר את רגשותיו עצמו, רגשות של עלם, הכמה לחיים ויודע, שמותו אורב לו. הוא כתב גם פואמות על נושאים היסטוריים (שלמה וקהלת, שמשון, יהודה הלוי ועוד).[426]

---

[423] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תרלט. כתבי יהודה ליב גורדון, מאתר פרוייקט בן-יהודה.

[424]383א כתבי לטריס מאתר פרוייקט בן-יהודה, וביניהם "תפארת ישראל" (שיר ס"א) המוזכר על ידי מרדכי סמיד, ושיר לזכר שלום הכהן (שיר מ"ט); השיר יונה הומיה באתר זֶמֶרֶשֶׁת - פרוייקט להצלת הזמר העברי המוקדם (ביצוע: חבורת שהם; סולנית: רעיה פירסט, 2009).

[425]383ב כתבי קלמן שולמן מאתר פרוייקט בן-יהודה.

[426] **דברי ימי עם עולם ט'**, עמ' 162. עם זאת, כ"ץ מספר עליו, כי -

"אד"ם הכהן היה יותר מאושר ממרדכי אהרן גינצבורג, אף שתולדות חייהם בנעוריהם בעיירות הקטנות שבליטא היו דומות. אד"ם הכהן חי שלושים ושתיים שנה יותר מגינצבורג וזכה לראות בעיניו את גצחון ההשכלה לפי רוחו." (בן-ציון כ"ץ, **רבנות,**

במחצית השניה של המאה הי"ט הגיע תור שגשוגו של המרכז הוארשאי. השגשוג התבטא ברב צדדיות של הנושאים, במו"לות ענפה, בריבוי העתונים. המרכז הזה לא היה כבד-ראש כוילנאי, הצטיין בקלילות ועליזות יתרה, בהתרחבות (ולא בהתעמקות), בנטיה לאירופיות.

בספרות העברית השתלט אז הריאליזם. הספרים בתקופה זו התחילו מתארים את חיי ההווה, בעיקר את דלת העם (כמובן גם בהשפעת תנועת הפועלים), והתעלמו ממגמת ההשכלה. התבלטו בתחום זה **ב. גורין ועזרא גולדין**. בשטח זה יש להזכיר את **בן-אביגדור** [אברהם ליב שאלקוביץ], שנועז בתקופה ההיא להזקיק את השפה העברית לתיאור השוק. אולם תפקיד חשוב יותר מילא בשדה המו"לות. נולד בשנת 1867 בעיירה סמוכה לוילנה ומת בשנת 1921. בשנת 1891 יסד את הספריה "ספרי אגורה", שבאה למלא את החסר בספרות יפה ריאליסטית. ערך את שלושת ה"לוחות" הראשונים של "אחיאסף" (אלו היו שנתונים, שהוצאו על ידי חברת "אחיאסף"). בשנת 1896 יסד לו בוורשה הוצאה משלו, "תושיה" (שהוציאה למעלה ממאתים ספר; ביניהם מיצירות גדולי סופרינו: ביאליק, טשרניחובסקי, ברדיצ'בסקי, פרישמן, פרץ, אש, יעקב כהן, שניאור, ברשאדסקי, ברנר). יסד שבועון לבני הנעורים "עולם קטן" וגם את העתון היומי "הזמן" בווילנה (שהוצא קודם בפטרבורג).[427]

המומנט הציוני בא לידי ביטוי בשנות השמונים בשיריהם של **מנחם מנדל דוליצקי, אבא קונסטנטין שפירא**.386א העסקן של חובבי ציון, **אלחנן**

חסידות, השכלה (כרך שני), חלק רביעי, פרק כ"ה - "המעבר מן ההשכלה ל'חיבת ציון'", בעמ' 248).

[427] **דברי ימי עם עולם ט'**, עמ' 290; על ברודס, יל"ג, אד"ם הכהן לבנזון ומיכ"ל לבנזון ראו קליינמן, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 174-175. כתבי מיכה יוסף הכהן לבנזון מאתר פרוייקט בן-יהודה.

ליב לוינסקי, חיבר אוטופיה "מסע לארץ-ישראל בשנת ת"ת לאלף הששי".[428]

ברב גוניותו ובתבענותו מצטיין **דוד פרישמן** (1860-1922). במאמריו יצא נגד העתונות והספרות העברית בזמנו, ודרש ממנה הכנסת רוח אירופית. כתב שירים וסיפורים. סיפוריו מתארים גם את ההווי בזמנו וגם את העבר התנ"כי. תירגם תרגומים מעולים מגרמנית ואנגלית. היה עורך של הרבה כתבי עת (השבועון "הדור", הירחון "הזמן" בווילנה, "ספרות", "רשפים", היומון "הבוקר").387א[429]

יצחק-לייבוש פרץ (1851-1915) היה בתחילתו אדוק בהשכלה. כתב סאטירות ושירים כנגד החסידות ושאר ה"חשוכים". לאחר זמן חל בו משבר. התחיל מתייחס באהדה לסבלות עמו, ראה בעָניים של המעמדות הנמוכים, מילא פיו תשבחות למאור שבחסידות. כתב ביידיש ונחשב לאחד מאבות הספרות בשפה זו.[430]

מספרים ומשוררים רבים החיים היום התחילו פורשים כנפי שירתם בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה הכ'. רבים מהם יצאו מפולין (ויש שעלו ארצה) קודם שהספיקו להפרות את הספרות העברית בארצם. מלחמת הדעות הצריכה תקומתה של עתונות. ואמנם זכתה פולין לכתבי עת רבים, מהם קצרי ימים, ומהם זכו לאריכות ימים. זקן העתונים הוא "הצפירה".

---

[428] עוד על בן-אביגדור (א"ל שלקוביץ') ראו אצל ורס, **קיום ושבר ב'**, עמ' 172-176. כתביו מאתר פרוייקט בן-יהודה.

[429] כלומר שנת 2040. הספר, שנדפס ב-1892, מספר על החיים העתידיים בארץ-ישראל. **מסע לארץ-ישראל בשנת ת"ת לאלף הששי**, מאתר פרוייקט בן-יהודה. על שמו של לוינסקי נקרא הסמינר למורים (כיום "מכללת לוינסקי לחינוך" בתל אביב).

[430] 387א כתבי דוד פרישמן מאתר פרוייקט בן-יהודה.

יסד אותה בברלין בשנת 1862 **חז"ס** (**חיים זליג סלונימסקי**, 1810-1904).[431] הוא נולד בעיירה סמוכה לביאליסטוק. התעמק בתלמוד, ואחר כך התמחה בלימודי הטבע והמתמטיקה. המציא כמה המצאות וזכה לפרסים ממשלתיים. ב"הצפירה" הקדיש מאמרים רבים להפצת מדעי הטבע בקרב הקוראים היהודים. "הצפירה" הועברה לוורשה בשנת 1875. היא לא הופיעה ברציפות. יש שהיתה נפסקת לשנים ואחר כך היתה מתחדשת כשבועון, כיומון וכדומה. הנסיון האחרון לחדשה היה בשנת 1931, כיומון; אולם לא הופיעה אלא ארבעה חדשים.

בשנת 1879 נכנס לעבוד ב"הצפירה" **נחום סוקולוב** (יליד העיירה וישוגרוד הסמוכה לוורשה), שנעשה עורך-משנה בשנת 1884. בשנת 1885 יסד את השנתון "האסיף".[432] סוקולוב לא היה בתחילתו ציוני. כמו הפולנים בזמנו, שנואשו אחרי מרד ינואר מחידוש מדינתם והתמכרו לחיי המעשה, לעבודה פוזיטיביסטית, כך סבר גם סוקולוב, שעל היהודים אסור לשגות בחלומות שווא. אולם הוא הכיר בערך הדת העברית והספרות העברית. החל מהקונגרס הראשון נעשה ציוני וזכה להיות אחד מראשי הקברניטים של המדיניות הציונית. "הצפירה" בזמנו זכתה לתפוצה גדולה. כל גליון היה נמכר באלפי טפסים (חוץ מלחותמים). בין שאר הנסיונות להוצאת עתון יומי יש להזכיר את "הצופה" (1903-1905) ו"הבוקר" (1911).

הוצאת "אחיאסף" בוורשה הוציאה מלבד "לוחותיה" (שלושה עשר במספר) את מיטב היצירות העבריות מימי הביניים והזמן החדש (**ר' יהודה**

---

[431] כתבי י. ל. פרץ מאתר פרוייקט בן-יהודה; עוד על י. ל. פרץ ראו **דברי ימי עם עולם**, עמ' תשי; קליינמן, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 178. פרץ אסר מלחמה על התופעה של קשרים של העולם התחתון היהודי עם תיאטרונים רבים: שטיינלאוף, **קיום ושבר ב'**, עמ' 335-336.

[432] קליינמן, שם, עמ' 170; צאלה, **קיום ושבר א'**, עמ' 344.

הלוי, אלחריזי, האי גאון; **משה מוריץ גידעמאן** - התורה והחיים, **ברנפלד** - דעת אלהים, **אחד-העם** - על פרשת הדרכים ועוד; סיפורים מקוריים ומתורגמים). לפי תכנית **אחד-העם** ניגשה להוציא אנציקלופדיה בשם "אוצר היהדות", אולם יצאה רק חוברת אחת לדוגמה.

הספרות ביידיש זכתה גם היא לפריחה. גם בה הובעו אידיאלי ההשכלה. בתקופה, שבה התגברה תנועת הפועלים, נכתבו בה קונטרסים וסיפורים המתארים את מצבם העלוב של ההמונים ומעוררים אותם לפריקת העול.

משה מרקוזה פירסם בשנת 1774 "רפואת עזר לישראל" - כנגד בעלי השם. אף הסופרים, שכתבו על פי רוב בעברית, שלחו עטם ביידיש. **מנדל לוין** התחיל מתרגם את התנ"ך ליידיש. **ריב"ל** כתב קומדיה "עולם ההפקר" כנגד בעלי המופת. בשנת 1823 הוציא המשכיל הקיצוני **אנטוני אייזנבוים** את העתון היידי "הצופה על הויסלה".[433]

ביידיש הופיעו סיפורים בשבח ה"צדיקים". אולם בשפה זו הופיעו גם סיפורים על נושאים רחוקים מהחיים היהודיים, על אבירים ואהובותיהם, על מעשי פשע והרפתקות (**שמ"ר**).[434] לאט לאט נצרפה [זוקקה] הספרות היידית מִסִּיגֶיהָ [חלקיה המיותרים].[435] הופיעו מספרים ומשוררים מסוג מעולה, כגון **י. ל. פרץ, שלום אש**.[436] הופיעו גם עתונים, למשל "דער יוד"

---

[433] קליינמן, שם, עמ' 170. כתבי נחום סוקולוב מאתר פרוייקט בן-יהודה. סקירה על העיתונות היהודית ראו באתר אנציקלופדיית יִיווֹאָ: Newspapers and Periodicals.

[434] דער בעאבאכטער אן דער וויכסעל, שהופיע ביידיש ובפולנית. על אייזנבוים ועתונו ראו קליינמן, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 170.

[435] נחום-מאיר שייקביץ', 1846-1905: שטיינלאוף, **קיום ושבר ב'**, עמ' 333.

[436] ראו ישעיה א', כ"ה: "...וְאָצָרְפָה כַּבֹּר סִיגָיִךְ, וְאָסִירָה כׇּל בְּדִילָיִךְ". דווקא בישראל של שנות ה-50' נרדפו היידיש ודובריה; ראו המאמר של רחל רוז'נסקי, "הארץ" 30.3.04,

(שבועון, שיצא בוורשה בשנים 1899-1902). היו עתונים, שהאריכו יותר ימים, למשל "היינט" (שנוסד בשנת 1908) ו"דער מאמענט" (שמייסדו ועורכו היה **צבי פרילוצקי** מראשוני חובבי-ציון), שהתקיימו עד מלחמת העולם השניה.[437] הרבה מכתבי העת היו בטאונים של תנועות חברתיות ופוליטיות. המפלגות הבלתי ליגאליות, כגון "בונד", הוציאו עתונות חשאית. התנועה הציונית השתמשה גם היא בעתונים ביידיש להפצת דעותיה בין אותן שדרות העם, שהשפה העברית לא היתה שגורה בפיהן.

החיים הסוערים השתקפו גם על הבמה. התיאטרון היהודי, שקיבל ממדים אירופיים בשלהי המאה הי"ט, ינק משני מקורות אלו: המשחקים העממיים, שראשיתם נעוצה עוד בימי הביניים (ראו בפרק ז'), שנערכו בעיקר בפורים; הדוגמות של התיאטרון הנכרי. **אברהם גולדפאדן** (1840-1908) חיבר מחזות ואירגן להקה, שנדדה בערי רוסיה ופולין. עמד בראש תיאטרון בוורשה (1885-1887). במחזותיו, המתארים את חיי ההווה ואת העבר

הרשל'ה מאוסטרופולי בבית המשפט, ובו תרגום למאמר של נתן ולפוביץ', שהועמד לדין בעוון העלאת מחזה ביידיש; פורסם בעיתון היידי "לעצטע נייעס", 20.7.51:

"...הנה כל ימי דיברתי יידיש ושיחקתי בתיאטרון יידיש, ועכשיו אני שומע שיידיש אסורה, ממש כאילו יידיש היתה אופיום או איזה מזקקה מחתרתית ליי"ש... אני ניצב בבית משפט יהודי, ועומד למשפט פלילי בשם קולקטיב התיאטרון שלנו באשמת העלאת 'הערשעלע אסטראפאליער' ביידיש".

לפי האומדן המופיע במאמרו של יחיאל שיינטוך "יידיש - חי-מת או מת-חי", **כיוונים חדשים 21** (תש"ע) 140, בעמ' 142, נרצחו בשואה כ-1,200 סופרי יידיש, וכדבריו "היידיש לא מתה, היא נרצחה" (עמ' 141). הוא מצטט בשם ק' צטניק (יחיאל דינור) את האמירה כי "**עברית היא לשון הקודש; יידיש היא לשון הקדושים**" (עמ' 143), ורואה באינטרנט כלי המסייע להישרדותה (עמ' 146). מקבץ קטעי וידאו של מוסיקה ביידיש מהאתר Save The Music.

[437] על י. ל. פרץ ראו בהערה 388. על שלום אש באתר אנציקלופדיית יִיווָא: Asch, Sholem.

(למשל "בר-כוכבא") שילב מנגינות ופזמונים עממיים; וכן זכו רבים משיריו ולחניו המקוריים ליהפך לעממיים.[438] שחקנית גדולה, שזכתה לתואר "אם התיאטרון היהודי", היא **אסתר-רחל קמינסקה** (1870-1925). היא השתתפה בלהקות ששוטטו בערי רוסיה ופולין. גם בעלה [אברהם יצחק

---

[438] כהן, **קיום ושבר ב'**, עמ' 303-312. קישור ל"היינט" מאתר "עיתונות יהודית היסטורית" (הספריה הלאומית; אוניברסיטת תל-אביב). המשורר חיים סמיאטיצקי מטיקטין (בן דודו של מרדכי סמיד), פרסם בכתב העת שירים ביידיש, ביניהם השיר "גאט! דו האסט מיך געקנעטען"(תרגום לעברית, שאול ר.: "אלהים! אתה עיצבתני", למועד - קובץ ספרותי לרגלים, פסח ב', קובץ ו', ירושלים: תש"ז, עמ' 108). להלן שיר יפהפה נוסף של חיים סמיאטיצקי, שתורגם גם הוא על ידי שאול ר. (שם, עמ' 109):

"אמא!
עודך נצבת בדמדומי שבת
ומצפה לשלושה כוכבים
שיציצו בחלונך וירמזו
כי באו ימי חולין
ואת אומרת את 'אלהי אברהם' אשר לך
ומתפללת בעדי, בעד בנך.
כל יום לך סידור
כתוב באותיות שחורות
של סבלי.
ואת בוכה מתוכו לאלהים
בעדי.
אך דעי:
אלהים לי - נהר סואן
ואני - אך צל מה הנשקף בו,
המים זורמים הלאה,
והצל במקומו עומד."

לתולדות חייו של חיים סמיאטיצקי, מאתר אנציקלופדיית יִיווָאָ; על רציחתו בגטו וילנה בשנת תש"ג: **ישורון ט"ז** (תשס"ה). אחיו ר' יצחק צבי (זיידל) סמיאטיצקי היה חבר מועצת הרבנים של אגודת ישראל באנגליה, ונפטר בשנת התשט"ז; תולדות חייו בהקדמה לספרו "**נחלת יצחק**", הקישורים מאתר HebrewBooks. אמם רבקה (לבית קושניר) היתה דודתו של מרדכי סמיד (מצד אמו פרידה), ואביהם ר' מרדכי-שמואל סמיאטיצקי היה אחי סבו של מרדכי (מצד אביו אליהו).

קמינסקי] ובנותיה [אידה ורגינה] התמסרו למשחק בתיאטרון [והבן יוסף הפך למוסיקאי].[439]

היו גם נסיונות של במה עברית. בשנת 1911 נוסדה "הבימה העברית" בלודז' תחת הנהלתו של המשורר **יצחק קצנלסון**.[440] לא התוותה לעצמה מטרות אמנותיות, אלא שקדה להפגין את תחיית השפה העברית. **נחום דוד צמח** יסד בביאליסטוק בשנת 1911 להקה עברית, ששימשה בסיס ל"הבימה" (שנוסדה בסוף מלחמת העולם הראשונה).[441]

---

[439] לדוגמה "ראזשינקעס מיט מאנדלען" (צימוקים ושקדים) מתוך מחזהו "שולמית": שטיינלאוף, **קיום ושבר ב'**, עמ' 333. קישור לגירסה בביצוע עליזה קאשי. עוד על גולדפאדן ראו קליינמן, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 177. מבחר מיצירתו של גולדפאדן מופיע בקובץ **שירים ומחזות** (ההדיר והקדים מבוא: ראובן גולדברג, ירושלים: תש"ל). סקירה על תולדות התיאטרון היידי במזרח אירופה: Yiddish Theater, מאתר אנציקלופדיית ייִוואָ.

[440] שטיינלאוף, **קיום ושבר ב'**, עמ' 336-337. הבת, אידה קמינסקה, שהתה בברית המועצות בעת מלחמת העולם השנייה, שבה לפולין ב-1956 וניהלה את התאטרון הממלכתי ביידיש על שם אמה, אסתר-רחל. בעקבות גל האנטישמיות בפולין ב-1968 נאלצה אידה קמינסקה להגר מפולין: שם, עמ' 347-348. קישור לקטע מהסרט הצ'כו-סלובקי זוכה האוסקר, "החנות ברחוב הראשי" (Obchod na korze). בסרט זה היא משחקת יהודיה מבוגרת, שחנותה מועברת לנגר, המנסה בשעת מבחן להציל את חייה (בימוי: יאן קאדר ואלמר קלוס, 1965). אידה קמינסקה נפטרה בשנת 1980. ראו גם Kaminski Family, מאתר אנציקלופדיית ייִוואָ.

[441] נרצח באושוויץ (1944). קישור לשיר "חמש שנים עברו על דן" של יצחק קצנלסון (ביצוע: אהובה צדוק) באתר זֶמֶרשֶׁת - פרוייקט להצלת הזמר העברי המוקדם; וכן Katzenelson, Yitshak, מאתר אנציקלופדיית ייִוואָ.

פרק י"ט: בעבדות פולין המשוחררת

במלחמת העולם הראשונה השתתפו כל שלוש המעצמות, שלמרותן היו נתונים אזורי פולין-אוסטריה, גרמניה ורוסיה. האוכלוסיה של שטחים אלה נתייסרה בתנועת הקלגסים ומהתנגשויותיהם. באנדרלמוסיה, המהווה חלק בלתי נפרד של כל מלחמה, בחמס ובביזה החוקיים והלא חוקיים. היהודים סבלו ככל התושבים את מכות הרעב, הדבר והחרב, אולם נוספו על אלו צרות מיוחדות. כל גַיס חשד, שהיהודים מסייעים את ידי יריבו. בעיקר הרעו הרוסים, שגזרו אפילו על יציאתן של קהילות רבות מתחום החזית.399[442]א האוסטרים במדיניותם כלפי היהודים כפרו במציאות עם יהודי, והתייחסו

---

[442] תחום חשוב נוסף בתרבות היהודית-פולנית עד מלחמת העולם השנייה הוא הקולנוע. בנושא זה עוסק ספרו של נתן גרוס, **תולדות הקולנוע היהודי בפולין 1910-1950** (ירושלים: תש"ן). מרבית תעשיית הקולנוע בפולין היתה בידי יהודים (שם, עמ' 12). רבים מן הסרטים התקלקלו או אבדו (שם, עמ' 16), אך יש שהשתמרו, כגון סרטו של ג'וזף גרין (שנולד בלודז' כיוסף גרינברג והגיע לניו-יורק ב-1924), "יידל מיטן פידל". הסרט, שאת התסריט לו כתב קונרד תום, ואת שיריו - איציק מאנגר, צולם בשנת 1936 בקז'ימייז', הרובע היהודי של קרקוב (בכיכובה של מולי פיקון, שחקנית יידיש מארה"ב, עם ניצבים מהכפרים באזור; קישור לקטע מהסרט). גרין הפיק שלושה סרטים נוספים בפולין עד 1938, והספיק לשוב לארצות הברית בעוד מועד (שם, עמ' 15, 61-65). על תחום אחר - אמנות ופיסול יהודיים במזרח אירופה - ראו באתר אנציקלופדיית יִיווָא: Painting and Sculpture.

אליהם כאל בני האומה הפולנית. הגרמנים, מאידך, נטו לתמוך בדרישות הלאומיות של היהודים כדי להטיל מחיצה ביניהם לבין הפולנים. היהודים האדוקים בגרמניה, שלא הודו בלאומיות יהודית, השתדלו לתמוך ולארגן את החסידים בפולין ("אגודת ישראל"), שלא דרשו אלא חופש דתי ושלטון עצמי דתי.[443]

אחרי ארבע שנים של מלחמה אכזרית, ושבה הודיעו הגרמנים בלי הפסק על "נצחונות", הוכרחו לבקש שביתת נשק. פולין, שתחייתה הוכרה על ידי מעצמות ה"הסכמה" (שנלחמו כנגד הגרמנים) כאחת ממטרות המלחמה, זכתה לעצמאות בנובמבר 1918. **יוזף פילסודסקי** הוכרז ראש המדינה. המון-העם הפולני, שִכּור הנצחון, המוסת על ידי מנהיגיו המורים, הכמרים, המדינאים, שַטָּאים מקצועיים, הביע את שמחתו בפרעות ביהודים. הפולנים, כאזרחים, כלובשי מדים, התעללו בעוברי-אורח יהודים, בנוסעים ברכבות, גזזו את זקני היהודים האדוקים.[444]

פילסודסקי, שחלם על מעצמה פולנית נרחבה, גרם בתוקפנותו את פלישת הצבא האדום לפולין. הכשלון נזקף על חשבון היהודים, ה"מסייעים לבולשביקים". ב-1920 היתה התנגשות דמים בין האוקראינים והפולנים בשל השלטון בעיר לבוב. היהודים היו נייטראליים - ולכן ערכו בהם הפולנים פרעות.[445]

---

[443] 399א על השלכות המלחמה ראו באתר אנציקלופדיית ייִווָאָ: World War I.

[444] על ייסוד אגודת ישראל ראו האַרטגלאס, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 134; בקון, **קיום ושבר ב'**, בעמ' 470-471; ובאתר אנציקלופדיית ייִווָאָ: Agudas Yisroel.

[445] **דברי ימי עם עולם**, עמ' תשלב. וכך ייחל איציק מאנגר:

"... ובזכותכם לרשע המן עמוד תלייה נקים

ולא יגזוז עוד לעולם זקנם של אדוקים.."

לפי חוזה ורסאי, המאשר את קיומה של פולין בתורת ממלכה חפשית, התחייבה פולין להבטיח את זכויותיהם של המיעוטים הדתיים, הלשוניים והגזעיים; נאסר להכריח את היהודים לעבור על חוקי דתם וביחוד על מנוחת שבת. חוקת מרץ משנת 1921, שהותקנה על ידי ה"סיים" הפולני, הצטיינה ברוחה הדמוקראטית, בהענקת שוויון זכויות לכל הנתינים בלי הבדל המוצא, הדת, הגזע, השפה.[446] למעשה לא זכו "חוזה המיעוטים" ולא סעיפי החוקה הנוגעים לשוויון זכויות להגשמה.[447] אמנם לא נאסרה על היהודים שמירת השבת, אולם יצא החוק על שמירת יום א' - היינו שיהודי שומר שבת נאלץ לשבות ממלאכה, לסגור את חנותו וכדומה, שני ימים בשבוע.[448] לא יצא חוק על קיפוח של איזו זכות שהיא של האזרח היהודי, אולם למעשה נתקפחו מכל הבחינות. יהודים לא נתקבלו לשום משרה ממשלתית (פרט ליוצאים מן הכלל, שהצטיינו בשירות מיוחד למולדת). גם בצבא, המכשיר את כל האזרחים לשפוך את דמם באפיק משותף, לא יכלו היהודים להגיע לקצינות גבוהה. קיפוחים דומים לאלו נהגו במשרות עירוניות.

מספר הדוורים היהודים היה מיעוט זעיר, רוב רובם מאלו שמונו לפני שחרור פולין (בגליציה). בחשמליות לא היה מכונאי ולא כרטיסן יהודי. בבתי הספר העממיים יכלו להתקבל ילדי ישראל, אלא שהוכרחו ללמוד בשבת;

(**שירי המגילה**, שיר 23, בתרגום דוד אסף). שלוש שנים לאחר שראה אור שירו של מאנגר צולם האירוע, אחד מני רבים, המתעד גזירת זקן של יהודי על ידי איש אס אס ושוטרים גרמנים, פולין 1939; מתוך אתר "יד ושם".

[446] גוטמן II, **קיום ושבר ב'**, עמ' 616.

[447] גלבר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 126.

[448] הארטגלאס מציין, כי לשם יישום החוקה היה צורך לחוקק חוקים מיישמים, אך לא נקבע מועד לחקיקתם.. כמו כן נתפרשו אי התאמות בין הנוסח האנגלי לנוסח הצרפתי באופן שאינו מיטיב עם המיעוטים: הארטגלאס, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 137-138.

ללימוד דת ישראל הוקדשו שתיים-שלוש שעות בשבוע. לבתי הספר התיכוניים נתקבל אחוז מינימאלי של תלמידים יהודים. באוניברסיטה היו מחלקות, שבהן לא עלה מספר היהודים על עשרה אחוז (כגון במחלקת הרפואה).[449]

מלומדים מועטים יכלו לזכות בקתדרות בלא שמד. יהודים, שרצו לחנך את בניהם ברוח לאומית, היו מחוייבים לשלוח אותם לבתי ספר עבריים או יידיים, שהתקיימו על שכר הלימוד ועל תמיכות של מוסדות ציבוריים יהודיים; תמיכת העירייה היתה זעומה. בוגרי בתי הספר היהודיים, ששפת הוראתם לא היתה פולנית, לא הורשו להמשיך לימודיהם באולפנות הגבוהות בפולין, והוכרחו לכתת רגליהם לחוץ לארץ.

הגבלים דומים היו בשדה הכלכלה. להנהלת מיני עסקים שונים נדרש רשיון מיוחד; היהודים לא קיבלו רשיונות אלו. כמה מענפי הכלכלה נהפכו למונופולין ממשלתי, וממילא נסגרו שעריהם בפני פעלתנותו של היהודי. בשומת המסים שוב הופלו היהודים; הכנסותיהם ומחזור עסקיהם הוערכו באופן מופרז ומסים כבדים נקצבו עליהם.[450]

בעתונות, בספרות, בסיים, באסיפות עם התנהלה לאין מפריע תעמולה נגד היהודים. "רגש האדנות הטבוע בלבו של כל פולני, רגש הבוז והכעס, שהיהודי הנבזה אינו רואה בו את אדוניו, שיוכל לעשות בו כטוב בעיניו, שאינו מרכין ראשו לפניו" (מדברי יצחק גרינבוים) גרם את שנאת ישראל. רוב המפלגות, שמספרן בפולין לא היה קטן, התחרו ביניהן בשנאת ישראל. הופצו בדותות על מדינה יהודית "אנונימית"; שהיהודי הוא השונא המובהק

---

[449] הארטגלאס, שם, עמ' 138; טומאשבסקי, **קיום ושבר א'**, עמ' 419; נצר, **קיום ושבר ב'**, בעמ' 537; גוטמן II, **קיום ושבר ב'**, עמ' 620.

[450] כלומר לא יכול היה לעלות על אחוז זה ("נומרוס קלאוזוס"), וראו הערה 344 והטקסט שלידה.

של פולין; שהוא מתחבר כנגדה עם הבולשביקים, עם הקפיטליסטים, עם רוסיה, עם גרמניה. המפלגה הליברלית ביותר היתה מפלגת הסוציאליסטים הפולנים (פ.פ.ס.). היא אמנם לא הטיפה לשנאת ישראל, אולם לא הגנה על היהודים, כדי שלא לפתוח פה למשטינים עליה, שהיא משרתת את היהודים.

מנהיגי הקיבוץ היהודי התחילו מטכסים עצה להלחם בפורענויות הללו. בשנת 1919 נעשה נסיון לכונן מועצה לאומית יהודית. אולם מיד נתגלה, שלא האויב החיצוני הוא האשם היחידי. הזרמים השונים שבין היהדות הענפה לא יכלו לבוא לידי הסכם.

בבחירות לסיים בשנת 1922 הצליח המנהיג הדגול **יצחק גרינבוים** ליצור לא בלבד חזית רחבה של היהודים (וה"אגודה" בכלל זה),[451] אלא אף אירגן גוש בחירות, שכלל כמעט את כל המיעוטים הלאומיים.[452] ה"גוש" היתה לו הצלחה גדולה, אף על פי שלא קיבל, בעטיה של שיטת הבחירות ובעטיין של קנוניות הרשות, אותו מספר הצירים שהגיע לו לפי מספר הבוחרים (היהודים קיבלו 35 צירים[453] במקום 44, המגיעים להם לפי האחוז

---

[451] בעקבות הפגיעה שגרמה הרפורמה במסים של שר האוצר ולדיסלאב גְרַבְּסקי בשנות העשרים וההגירה שבאה בעקבותיה, כונתה העלייה הרביעית לא"י "עליית גרבסקי": טומאשבסקי, **קיום ושבר א'**, עמ' 422; ראו גם גוטמן II, **קיום ושבר ב'**, עמ' 626.

[452] בקון, **קיום ושבר ב'**, בעמ' 473.

[453] לפרטים ביוגרפיים על יצחק גרינבוים, מאתר "יד ושם". הזכויות בקישורים ל"יד ושם", כאן ובהערות אחרות, שמורות ל"יד ושם" וליוצרי החומר. הביוגרפיה של גרינבוים מתוארת גם בספרו של רומן פריסטר **ללא פשרה**. יצחק גרינבוים נולד בוורשה בשנת 1879, עלה לארץ בשנות ה-30', כיהן כשר הפנים הראשון ונפטר בשנת 1970. על שמו נקרא כפר הנוער "אלוני יצחק". בנו אליעזר היה קומוניסט ואנטי ציוני, הפך לקאפו באושוויץ-בירקנאו ונהרג במלחמת העצמאות. על פרשת חייו הטראגית של הבן מבוסס ספרו של טוביה פרילינג, **מי אתה לאון ברז'ה**, וראו גם המאמר "היבטים היסטוריים של השואה", מאתר "דעת".

שלהם). המלחמה לזכויות ב"סיים", בעתונות, היתה עקשנית, קנאית, אולם לא יכלה להצליח באווירה של שנאת ישראל, המושרשת בכל שדרות העם.[454] מפלגות רבות היו מיוצגות ב"סיים", ממשלות עלו לשלטון והועברו ממנו. ממשלות מועטות הצליחו להתקיים חדשים רבים. אולם שום ממשלה לא הסכימה להגשים את החוק על שוויון זכויות.

ההנהגה הציונית נלחמה למדיניות בלתי תלויה ברצונו של מישהו. הכירה את מלחמת יהודי פולין לזכויותיהם כחלק ממלחמתו של העם היהודי בכל התפוצות לתחייה תרבותית ומדינית. אולם חזית המלחמה לזכויות נפרצה על ידי היהודים עצמם. בקרב דַּבָּרֵי היהדות הפולנית קמו אחדים, שהכריזו שלא כדאי לדרוש את מלוא הזכויות; מוטב להסתפק בהגשמת אחדות מהן; מוטב לא לדרוש את הזכויות כדבר המגיע ליהודים בדין בתורת אזרחים, אלא כתשלום בעד שירותים מיוחדים שישרתו את ה"אדונים" הפולנים. בעלי אסכולה זו הצליחו לרכז אנשים מכל חוגי הקיבוץ היהודי, ואפילו מבין המנהיגים הציונים שבגליציה. בשנת 1925 הגיעו ראשי חוג הצירים היהודים בסיים (ציונים מגליציה) לכלל "הסכם" ("אוגודה") עם הממשלה, שהיא תספק כמה מדרישות היהודים על מנת שיוותרו על רוב זכויותיהם.[455]

מסיבות מדיניות ואישיות הסתלק פילסודסקי מהשלטון בשנת 1922. ארבע שנים ישב בבדידות, עד שבמאי 1926 החליט "להבריא" את השלטון.

---

[454] 34 צירים של הנציגות היהודית (Koło Żydowskie), וציר נוסף - ממפלגת הפולקיסטים - שהקים סיעת יחיד בשם "הסיעה העממית היהודית": נצר, **קיום ושבר ב'**, בעמ' 539. הנשיא הנבחר, גבריאל נרוטוביץ, נרצח שבוע אחרי הבחירות מכיוון שההכרעה התקבלה הודות לקולות המיעוטים, בפרט היהודים (שם), וראו גם גוטמן II, **קיום ושבר ב'**, עמ' 623-624. גוטמן מציין, כי רצח נטורוביץ הושווה לרצח רבין בשנות ה-90 למאה ה-20 (שם, עמ' 624).

[455] מלחמה סיזיפית זו באה לידי ביטוי בספרו של יצחק גרינבוים, **נאומים בסיים הפולני**.

בעזרת גדודים, שמסרו עצמם לפקודתו, עלה על ורשה.[456] לאחר קרב, שארך ימים מועטים, השתלט על המדינה. הסיים אישר בלא ברירה את הנעשה. פילסודסקי הכיר, ששלטון הסיים וריבוי המפלגות בו מביאים לידי רקבון במדינה. לפיכך הנהיג שלטון פאשיסטי למחצה. יסד מפלגה "בלתי מפלגתית", "סאנאציה" (פירושה "הבראה"), ששלטה (בשינוי שם) עד המלחמה האחרונה.[457]

בשנת 1930 גדל יותר לחצה של הממשלה בבחירות. אסיפות הבחירות של הציונים נאסרו (בניגוד לחוק, המתיר תעמולה חפשית לפני הבחירות). אין תימה, שהיהודים שעייפה נפשם לנגישות, לפיתויים מבית ומחוץ, הצביעו רובם בעד בעלי הזרם הוותרני, ואילו הציונים מסיעתו של גרינבוים, שדרשו מלחמה לזכויות ללא תנאי, נחלו תבוסה.

המפלגות המתנגדות לפילסודסקי דוכאו באמצעים חריפים, חוקיים ולא חוקיים. כדי למצוא נתיבות ללבם של ההמונים, כדי למצוא כר נרחב לפעולה, הגבירו את פעולתן האנטישמית. הכריזו, שתשעה פולנים מפרנסים יהודי אחד (כי היהודים היוו עשרה אחוז מכלל התושבים); שהיהודים רמאים וגנבים; שכל מגמתם להזיק לפולין, למִשקָהּ ולשמה הטוב בחוץ לארץ. תורות אלו מצאו ביטויין בהתנגשויות קלות ובפרעות חמורות. ראשי המדברים היו הסטודנטים. לא יצאה שנה אחת, שבה לא פרצו מהומות כנגד הסטודנטים היהודים, מהומות, שהתפשטו אחר כך בכל הרחובות היהודיים. הארגונים היהודיים, האגודות המקצועיות, הסתדרויות הנוער, היו מתגוננים,

---

[456] הארטגלאס ציין כי גם ההבטחות שניתנו לא קוימו: הארטגלאס, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 142; ראו גם נצר, **קיום ושבר ב'**, בעמ' 542; רודניצקי, **קיום ושבר ב'**, עמ' 565-566.

[457] הארטגלאס, שם, עמ' 143.

והצליחו לא פעם להבריח את הפורעים, בשעה שהמשטרה היתה מעלימה עין מתעלוליהם [ממעלליהם].

פעלתנות אנטישמית זו לא היתה מונופולין של מפלגת האופוזיציה. בשנות השלושים התחילה ה"מפלגה הבלתי מפלגתית" מראה פעילות הולכת וגוברת בשטח זה. בשנת 1934 ביטלה ממשלת פולין באופן חד צדדי את חובותיה כלפי המיעוטים לפי חוזה ורסאי.[458] הידוק הקשרים בין פולין לבין גרמניה שחל בתקופה זו, הקל את מעבר הרעיונות הגזעיים מהשכן המערבי. בשנת 1936 יצא בפולין החוק האנטי יהודי הראשון: צמצום השחיטה לפי דת ישראל (משום שהיא גורמת צער בעלי חיים...), גזירה שגרמה את התייקרות הבשר בשביל המוני הצרכנים היהודים, ופגעה בכבוד הציבור היהודי.[459] פרעות ביהודים נעשו תופעה רגילה: בשנת 1936 במינסק-מאזוביֶצק, בשנת 1937 בבריסק, וכן הלאה.[460]

---

[458] מלחמת העולם השנייה. שם המפלגה היה "גוש על מפלגתי לשיתוף פעולה עם הממשלה": מלצר, **קיום ושבר א'**, עמ' 427.

[459] במקום זאת נקבע (בחוקה מאפריל 1935), כי זכויות האזרח להשפיע על ענייני ציבור תלויות בערך מאמציו ובשירותו למדינה (הממשלה היא שתפסוק מהם הערך והשירות): הארטגלאס, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 148; מלצר, **קיום ושבר א'**, עמ' 432-433. ניסיונות האופוזיציה להתנגד הובילו לדחיית ישיבות הסיים על ידי הממשלה עד שהגיע לסוף מועדו (הארטגלאס, שם).

[460] נצר, **קיום ושבר ב'**, בעמ' 547. יצויין כי בארץ הועלו הצעות חוק שמטרתן האמיתית היא להקטין את הסבל של בעלי החיים בעת שחיטה, כגון הצעת חוק צער בעלי חיים (הגנה על בעלי חיים) (תיקון - הימום לפני שחיטה), התשס"ד-2004. הצעות אלו אינן חשודות כמובן במניעים אנטישמיים, אם כי הן זכו להתנגדות בשל טענות שלפיהן ההימום אינו עולה בקנה אחד עם השחיטה הכשרה. ויכוח סוער קיים כיום לגבי איסורי שחיטה כשרה באירופה; קישור למסמך "שחיטה כשרה באירופה - תמונת מצב" של מרכז המחקר והמידע של הכנסת (כתבה: פלורה קוך דבידוביץ', 25.3.12). בפולין עצמה

אחרי הפרעות ביום השוק בפשיטיק [Przytyk] הושבו על כסא נאשמים אחד הפורעים והמתגוננים; בין אלו ובין אלו נדונו לשנות מאסר.[461] החרם הכלכלי כלפי היהודים נעשה סיסמה כללית של העם הפולני, וקיבל את אישורו הרשמי מפי ראש המיניסטרים, שהכריז על מדיניות "אדרבה" בשדה הכלכלה ("פרעות ביהודים אסורות, חרם כלכלי - אדרבה").[462] כדי לדחוק את הסוחר היהודי מפרנסתו ולהכריחו להגר (לפי הסיסמה "ז'ידים, לפלשתינה") הקציבה הממשלה מאוצרה סכומים גדולים להקמת חנויות של נוצרים; מבחינה כלכלית טהורה לא היה כל צורך בהן, ומטרתן העיקרית לא היתה אלא התחרות ביהודים. חלק גדול מהחנויות הללו לא ארך קיומן, בעיקר משום שבעליהן כוחם לא היה יפה למסחר וגם תאוותם לרווח היתה מופרזת. לא העמידו להן רווח והצלה אף המשמרות, שניצבו ליד החנויות היהודיות ושמתפקידן היה להרחיק מפתחיהן כל לקוח "ארי".

הארס הנאצי העמיק לחלחל. מרגלים גרמנים (ממוצא פולני וגרמני), שהוטל עליהם למַטְמֵט [למוטט] את המדינה הפולנית מבפנים, פרשו את רשתם בכל רחבי הארץ תחת מסווה של הסתה אנטי-יהודית. הם תפשו מקומות מפתח בעתונות, בציבוריות, בשלבי התְשחורת [בולשת] הגבוהים.

אסר זאת בית המשפט, בעקבות פניות ארגוני זכויות בעלי חיים; קישור לכתבה "פולין אוסרת את השחיטה הכשרה", ynet, 27.11.12.

[461] מלצר, **קיום ושבר א'**, עמ' 436-438.

[462] במשפט (שנערך בראדום) לא נתקבלה טענת היהודים להגנה עצמית: מלצר, **קיום ושבר א'**, עמ' 437. על היהודים הוטלו גזרי דין חמורים יותר בנימוק שב"עמדתם האגרסיבית פגעו באיכרים וגרמו למהומות": נצר, **קיום ושבר ב'**, בעמ' 548. ראו גם באתר אנציקלופדיית יִיווֹא: Przytyk Pogrom. בעקבות הפוגרום כתב מרדכי גֶבירטיג את השיר "העיירה בוערת" (ביצוע: רמה סמסונוב, 1957); מאתר זֶמֶרְשֶׁת - פרוייקט להצלת הזמר העברי המוקדם. עוד משירי גבירטיג, מהאתר Save The Music. גבירטיג נרצח בגטו קרקוב בשנת 1942.

בשנת 1938 הוצא סעיף "ארי" בשביל האוניברסיטאות: התקנת ספסלים מיוחדים לתלמידים היהודים.[463] כשגרמניה הצליחה לגנוב את דעת מדינאי אירופה ולהשיג את החלק הסודֶטי של צ'כוסלובקיה, זכתה אף פולין ב"שיירים": בחלק מסלובקיה. את הנצחון הזה חגגו המוני ורשה בפרעות ביהודים. דַבָּרֵי המדינה, שִכּורי ההצלחה, לא העלו על דעתם, שחרב מונחת על צווארם.

[463] בפולנית Owszem, מפי ראש הממשלה סלאבוי-סקלדקובסקי (Składkowski): טומאשבסקי, **קיום ושבר א'**, עמ' 425; מלצר, **קיום ושבר א'**, עמ' 435; נצר, **קיום ושבר ב'**, בעמ' 548; גוטמן II, **קיום ושבר ב'**, עמ' 631; ראו גם יעקב שביט ויהודה ריינהרץ, הדרך לספטמבר 1939, "אלכסון" 28.4.13.

פרק כ: בבית וברחוב

כששבו ונתאחדו בגזירת ההיסטוריה קרעי פולין, נתפגשו[464] שלושה קיבוצים יהודיים, שחיו למעלה ממאה שנה בתנאים מדיניים, חמריים ותרבותיים שונים. באופן חיצוני הובלט הדבר בדיאלקטים השונים ביידיש, שבכל אזור, ובמקצת אפילו בבגדים. בשדה הרוח ניכרו שתי מגמות: האחת - לאיחוי הקרעים, להאחדת הצביון התרבותי של כל החלקים; שניה - דבקות כל קיבוץ בתרבותו שלו, באורח חייו הוא. אולם מוסיף [נוסף] על כך דרש כל קיבוץ להטיל את מרותו, צביונו שלו על שאר הקיבוצים. ראינו כבר, שבגדר המדיניות נשתנו הדעות אפילו בין הציונים יוצאי גליציה ויוצאי פולין ה"קונגרסאית". פילוג זה מסביר את העובדה, שלהרבה ארגונים היו מרכזים מיוחדים בוורשה ובגליציה.

---

[464] בצד שמאל של האולם, שכן השמאליות נתפסה כתכונה שלילית מובהקת בעיני הסטודנטים הריאקציוניים; ראו: **דברי ימי עם עולם**, עמ' תשמא; הסטודנטים סירבו לשבת על הספסלים הנפרדים, שכונו "ספסלי הגטו", ושמעו את ההרצאות בעמידה, דבר שהוביל לאלימות נוספת נגדם; ראו שם, וכן הארטגלאס, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 147, 149; מלצר, **קיום ושבר א'**, עמ' 439-440; נצר, **קיום ושבר ב'**, בעמ' 549; גוטמן II, **קיום ושבר ב'**, עמ' 632. גוטמן מציין כי קבוצה לא קטנה של מורים במוסדות ההשכלה הגבוהה עמדו בשעת ההרצאות לאות הזדהות עם הסטודנטים היהודים, וכי חבורות של סטודנטים, בעיקר מהשמאל, הצטרפו בעת העימותים בנושא לשורות חבריהם היהודים (שם).

יהודי האזור הגרמני היו מועטים. רבים מהם ניצלו את הזכות, שניתנה להם על ידי חוזי השלום, וקיבלו את האזרחות הגרמנית ויצאו לגרמניה. גליציה נתנה ליהדות הפולנית למעלה ממִליון נפשות, עם הטמיעה הפולנית והמשיכה לתרבות ולשפה הפולנית והגעגועים לשלטון הקיר"ה[465] (פרנץ-יוזף), ההתגנדרות בקלות תנועה ופזיזות החשיבה, והחסידות והציונות מאידך. פולין המרכזית דרשה לעצמה את כתר ההנהגה, שכן בה נמצאה עיר הבירה ובה יצאו לאור העתונים היידיים המרכזיים, ובה היה מרכז הספרות והעתונות היידית והעברית עוד מהמאה הי"ט. חמימות ולבביות פיכו מאזורי הסְפָר המזרחי, ובעיקר מחלקו הצפוני, שנקרא בפי היהודים בשם "ליטא" (אף על פי שלא נכנס לגבולות הפוליטיים של מדינה זו). הרבה סופרים ומנהיגים, שהלכו בבגרותם לוורשה, ינקו ראשית לשדם מחבל ארץ זה, שעריו הראשיות היו ביאליסטוק[466] ווילנה.

מספר היהודים בפולין המשוחררת היה למעלה משלושה מליון (כעשרה אחוז מכל תושבי פולין). הקהילה הגדולה ביותר היתה בוורשה. מספר יהודיה, שהגיע בשנת 1781 ל-2,600, עלה בשנת 1882 ל-128 אלף, בשנת 1931 ל-353 אלף וערב המלחמה השניה ל-375 אלף (כלל האוכלוסיה היה אז קרוב למִליון ושלוש מאות אלף). הקיבוץ הפרודוקטיבי ביותר היתה, כנראה, קהילת לודז'. מספר יהודיה הגיע בשנת 1921 ל-156 אלף,[467] שהם שליש האוכלוסיה הכללית. 43% מיהודים אלו עסקו בתורת עובדים או מעבידים בתעשיה. מסחר האריגים בעיר זו היה רובו ככולו בידי היהודים.

---

[465] מלשון פגישה או התנגשות, ונראה ששני הפירושים מתאימים.

[466] הקיסר ירום הודו.

[467] ביאליסטוק היתה עיר הולדתו של מרדכי סמיד. סרטון על החיים היהודיים בביאליסטוק לפני השואה (יצחק גאסקינד, 1939 - ארכיון הסרטים היהודיים על שם סטיבן שפילברג; האוניברסיטה העברית בירושלים); סקירה על ביאליסטוק באתר אנציקלופדיית יִיווָא: Białystok.

בפולין המשוחררת לא היתה עיר, שלא היתה בה קהילה יהודית. בחקלאות לא הרבו היהודים להתעסק (פרט לגליציה). לפיכך דרו יהודים מעטים בכפרים בתורת חכרנים, חלבנים וכדומה. יותר מאחוזם בכלל האוכלוסיה היה אחוז היהודים במקצועות החפשיים, במקצוע הרפואה והמשפטנות (כעורכי דין). וכנגד ריבוי זה היתה מופנית שטנת הצוררים.

לפועל היהודי לא נפתחו גם בפולין המשוחררת שערי המפעלים הגדולים. להיפך, נצטמצם עוד חוג פעולתו על ידי הלאמה ומונופולין של כמה תעשיות. תוצאות ההפליה הגזעית היו חוסר עבודה ועניות מרודה. נפתח כר נרחב לעזרה סוציאלית, למגביות בין האמידים, לארגון חברות לצדקה. התמיכות של היהודים העשירים ואלו שנשלחו מחוץ לארץ (מאמריקה) הצליחו במידה מסויימת להמתיק את חומרת הרעב. בכל עיר ועיר היו אגודות סיוע לעניים, לחולים - בכסף, במזון, בבגדים, בתרופות ("מלביש עֵרומים", "לינת הצדק", "ביקור חולים", "לחם לדל"). היו נסיונות של פעולה קונסטרוקטיבית (הפצת מלאכה על ידי חברת "אורט"), שהופרעה במתכוון על ידי הרשות הפולנית.

הפורענויות המתמידות והיוצאות מן הכלל התסיסו את החיים הרוחניים, דירבנו את המנהיגים למציאת פתרון לשאלות המציקות. תשובות ניתנו, אולם נשתנו זו מזו, והן פתחו פתח לפולמוסים פוליטיים ותרבותיים, שהטרידו את כל שדרות הקיבוץ היהודי.

הציונות הכשירה את הנוער לעליה, השכינה תקוה בלבו של היהודי, השרתה שמחת מעט בסימטות הקודרות. מלבד ההווי של "בית המדרש", של "שטיבל", נוסף נוסח חיים חדש, הווי של "קן", של "הכשרה". נתחדשה מלחמת האבות והבנים. הבן לא היה עכשיו המשכיל, הבורח מבית אביו לשם לימוד השפה הרוסית, אלא לשם כניסה ל"הכשרה".

ברחוב היהודי פעלו עוד מפלגות רבות. רבות מהן התקיימו זמן קצר, שכן מיהרו להתפורר, להתפצל, או להתמזג במפלגה אחרת. השפעה מסויימת נועדה למפלגת ה"פולקיסטים", שבראשה עמד **נח פרילוצקי** (בנו של צבי פרילוצקי, מייסדו ועורכו של ה"מאמענט"), שנשענה על הסוחרים ועל בעלי המלאכה. מפלגה זו הכירה בלאומיות עברית, שאפה לפרודוקטיביזציה, אולם לא הודתה בתחיה בא"י (שנראתה לה חלום), אלא במלחמה לזכויות בארץ המגורים, בפולין.

ההתמרמרות שעוררו הקיפוחים הזדוניים, גרמו לרבים מצעירי ישראל שייספחו למפלגות הקיצוניות, בעיקר לקומוניסטית. מלחמת הדעות ברחוב היהודי הולידה ספרות פולמוס רצינית ודמאגוגית, הרגילה את היהודי להשתתף באסיפות עם, חינכה נואמים ועסקנים.

הנוער קיבל את חינוכו בהסתדרויות הנוער ובבתי הספר. התנועה העברית עשתה חיל בפולין המשוחררת, וביחוד פעלה בשדה החינוך. קמו ספריות עבריות, גני ילדים, בתי ספר עממיים ותיכוניים, בתי מדרש למורים על טהרת הלשון העברית. בעיקר השתרש החינוך העברי השלם באזורי הסְפָר המזרחיים. בהם בלבד התקיימו גימנסיות עבריות. בשנת 1916 נוסד בית הספר העברי השלם הראשון בעיירה גוניונדז (במחוז ביאליסטוק),[468] אחריו בית ספר שני בקרינקי (באותו מחוז), בשנת 1917.

בימי המלחמה התחילה גם מתארגנת ומתבססת הסתדרות "תרבות", שתפקידה היה ליסד ולקיים בתי ספר וספריות עבריים. ועידתה הראשונה היתה בשנת 1922. השתייכו אז ל"תרבות" 227 בתי ספר עממיים, 29 גני ילדים, 4 גימנסיות ו-4 בתי ספר מקצועיים;[469] ברשתה היו למעלה מאלף מורים וכ-35 אלף תלמידים. מספרים אלה הלכו וגדלו משנה לשנה, אף על פי

---

[468] ברגר, **בית ישראל א'**, מאתר "דעת", עמ' 204.

[469] רוזנהק, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 150.

שלבתי הספר לא היו זכויות ממשלתיות, אף על פי שההורים היו חייבים בתשלום שכר לימוד. בשנת 1934-1935 היו ברשת "תרבות" 72 גנים, 183 בתי ספר עממיים, 8 גימנסיות (יש שמספרן הגיע עד 15), 4 סמינריונים למורים, 476 שיעורי ערב למבוגרים. מספר התלמידים ברשת זו הגיע לארבעים אלף בערך.

מלבד בתי הספר של "תרבות" התקיימו מוסדות לימוד, שבהם היתה שפת ההוראה פולנית, אלא שבכל שבוע היו מוקדשות כמה שעות לימוד (עד 10) למקצועות העבריים. גימנסיות דו לשוניות כאלו נמצאו בכל רחבי המדינה.

150 ומעלה היה מספר בתי הספר, שבהם היתה שפת ההוראה יידיש. בהם נתחנכו כ-25 אלף תלמידים בעיקר ברוח ה"בונד", ברוח התקוה במהפכה חברתית בארצות הגולה, בניתוק גמור מערכי העבר ומארץ ישראל. בשנת 1928 נעשתה פשרה בין ה"יידישיסטים" וה"עברים" ואז הוקמה חברה לבתי ספר דו- לשוניים ("שול-קולט")[470] בשוויון זכויות לעברית וליידיש; מצדדיה של מגמה זו היו ברובם מאנשי האגף השמאלי בתנועה הציונית ("פועלי ציון"). בתי הספר המעטים מיסודו של "מזרחי" מיזגו את האידיאלים הדתיים והלאומיים. ה"אגודה" דגלה בחינוך מסורתי של החדרים והישיבות.

בשנת 1930 הוקמה בלובלין, עיר מושבם של רבנים מפורסמים במאה הט"ז והי"ז (ראו בפרק ו') ישיבת "חכמי לובלין", שהצטיינה בסידוריה הפנימיים לרווחת התלמידים ובפארה החיצוני.427[471]א בבתי הספר

---

[470] על גימנסיה "תרבות" בביאליסטוק ראו: יעקב סמיד (עורך), **הגימנסיה העברית בביאליסטוק (פולין 1919-1939)**, חיפה: תשנ"א. סקירה על רשת תרבות מאתר אנציקלופדיית ייִוואָ: Tarbut.

[471] רוזנהק, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 153.

הממשלתיים הוקדשו שעות מועטות ללימודי הדת היהודית, והתלמידים יצאו בורים גמורים בענייני תרבות עמם. ביזמתו של **שמואל-אברהם פוזננסקי** (רב ומטיף לעדת-הנאורים; היה איש מדע והתמסר למחקר תקופת הגאונים והקראות) נפתח בוורשה בשנת 1918 סמינאריון למורי דת-משה בבתי הספר הממשלתיים; הרוח השוררת במוסד זה היתה לאומית.

בשנת 1928 נוסד בוורשה מכון למדעי היהדות, שנועד להכשיר רבנים ומורים עבריים. מכון זה, שבו הרצו גדולי המלומדים במדעי ישראל (חוקר התנ"ך **משה שור**, ההסטוריון של יהדות פולין **מאיר בלבן**, חוקר המדרש והתקופה ההלניסטית **מנחם שטיין**, הסוציולוג **אריה טרטאקובר**, חוקר התלמוד **אברהם וייס** ועוד), הוציא מאות חניכים, שעסקו הן בהוראה והן במחקר תולדות ישראל ותרבותו. מכון זה היה שונה מהמוסדות ממין זה באירופה המערבית ובאמריקה בכך, שהרוח השוררת בו היתה לאומית וששפת ההוראה שלו היתה עברית ולא לועזית.[472]

מוסד מרכזי למדע היה "יִיווֹאָ",[473] שנוסד בשנת 1925 ושמרכזו היה בווילנה. תפקידו היה לחקור ולאסוף חומר לתולדות הלשון והספרות והתרבות היהודית.

בין הספריות הגדולות של יהודי פולין יש להזכיר את ספריית שטראשון בווילנה (30 אלף ספרים) והספריה שליד בית הכנסת ברחוב טלומאצקה

---

[472] 427א על הישיבה ראו: ד"ר הלל זיידמן, ישיבת חכמי לובלין, מאתר "דעת".

[473] על המכון למדעי היהדות בוורשה מאת שבח אדן, באתר "דעת". מרדכי סמיד, מחבר ספר זה, היה תלמיד המכון, והוא מוזכר בחלק ההמשך של המאמר, שם נכתב כי "**אחד המוסמכים של המכון, מרדכי סמיד (קודם סמיאטיצקי), עלה לארץ והמשיך ללמד באוניברסיטה בירושלים. אחר סיום לימודיו התמסר לעבודה מדעית בשטח ההיסטוריה, פרסם מאמרים והוזמן לעריכת קבצים. מותו הפתאומי שם קץ להתחלות מבטיחות אלו.**"

בוורשה. מספר הספריות היהודיות היה כ-1929,[474] מהן יותר מחצי הכילו ספרים עבריים.

בפולין המשוחררת התקיימו הרבה הוצאות מאלו שנוסדו במאה הי"ט. בוורשה הוקם סניף של הוצאת שטיבל,[475] שהוציאה את הרבעונים הגדולים "התקופה", תרגומים מהספרות הכללית, וגם יצירות מקוריות. פרו ורבו הוצאות ביידיש. נעשו נסיונות להקים עתון יומי עברי, "היום", "הצפירה" - אולם כולם נכשלו. לפעמים היה מתקיים ירחון או שבועון עברי ("גלים", "בדרך"). לפרקים יצאו עתונים לנוער ("שבלים", "הכוכב", "בן-כוכב"). מספר חסידי העברית היה גדול ממספר יודעי העברית (ההשתייכות למפלגות הציוניות היתה מחייבת הודאה [הצהרה] בעברית), ומספר יודעי העברית היה גדול ממספר קוראי העברית. למרות גידולה המספרי של התנועה הציונית, לא יכלה להתנגד ביעילות לזרם הטמיעה הלשונית, לגידול מספר קוראי פולנית ודוברי פולנית. חברי התנועה הציונית ונוטיה היו במפקדים רשמיים מכריזים על העברית כעל "שפת אמם", אולם למעשה הנהיגו אפילו דַבָּרי התנועה בביתם את הפולנית כשפת הדיבור. אין תימה, שתפוצת הספר העברי הלכה ופחתה משנה לשנה.

המפלגות השונות הפיצו את דברן בעתונים המרובים ביידיש. משום ריבוי המפלגות ברחוב היהודי הלכו ורבו העתונים. בכל עיר גדולה היה לכל הפחות עתון יומי אחד. בערים הקטנות הופיעו שבועונים. מרכז תרבותי חשוב היתה אגודת הסופרים והעתונאים בוורשה (ברחוב טלומאצקה 13).

---

[474] "יידישער וויסענשאפטליכער אינסטיטוט", המכון המדעי למדעי היהדות. פועל כיום בארצות הברית: ראו סיפור הצלתו של מכון ייוואָ בוילנה, מאתר "יד ושם", וכן אתר יוואָ, ואנציקלופדיית ייוואָ ליהודי מזרח אירופה.

[475] כך במקור; נראה שהייתה כאן טעות דפוס ומדובר בשנה, ואילו מספר הספריות נשמט. על הספריות בווילנה מאתר "יד ושם".

תיאטרונים קבועים ולהקות נודדות הציגו מחזות ביידיש. נעשו נסיונות פעוטים להקמת במות עבריות.

נספחים

נספח א': האחרית[476]

בבקרו של יום ששי לשבוע, בראשון לספטמבר 1939, הפציצו הגרמנים את ורשה. לא יצאו שעות רבות ופולין היתה אחוזה להבות מלחמה. השריון הכבד של הנאצים מחץ וביתק את גוף המדינה המפרפר. מנגנון החבלה של הנאצים הפריע את ההגנה ואפילו את הנסיגה. במחצית השניה של ספטמבר פלשו גיסות רוסיה לפולין. שוב בותרה פולין לשני חלקים. ליהודים של אזורי המזרח, שעברו לידי השלטון הסובייטי, לא נשקפה סכנה של כליה פיסית. היהודים יכלו להיקלט למשק הרוסי, אולם ניטלה מהם האפשרות לטפח את תרבותם הלאומית. השתייכות לתנועה הציונית נחשבה כעבירה חמורה. החשודים כבורגנים וכמנהיגים ציונים נשלחו למעמקי רוסיה. רבים הצליחו לברוח לוילנה (שהיתה אז בידי ליטא ה"עצמאית") ויש שעלה בידם להגיע ארצה. במחתרת התארגנה פעולה חלוצית-הכשרתית. ביוני 1941 התנפלה גרמניה על "בעלת בריתה" רוסיה ובמשך ימים מועטים כבשה את אזורי פולין שברשותה.

הנאצים החלו להנחית את מכותיהם ביהודים לפי שיטות שונות. בתחילה היה מצבם של יהודי כל אזור תלוי בחוקים המיוחדים שבו ובצפרונותו של המפקד המקומי. בדרך כלל התעללו הגרמנים ביהודים ושאפו להכריחם להגירה. בהצעתו של הוגה הדעות הנאצי, אלפרד רוזנברג, הוקם בלובלין וסביבתה ריזירוואט[477] לשם הובאו יהודים לא מפולין בלבד,

---

[476] ראו קליינמן, **בית ישראל ב'**, מאתר "דעת", עמ' 172.

[477] פרק זה נכתב במקורו כחלק מן הספר בתש"ז, זמן קצר בלבד לאחר שהתגלו היקף השואה ומשמעותה. מאז התוסף מידע רב בתחום זה; לכן הותרנו בגוף הספר את הפרקים העוסקים בתקופה שקדמה לשואה, ואילו פרק זה מצורף כנספח.

אלא גם מצ'כיה, גרמניה ואוסטריה. אולם היהודים הצליחו להתפזר בערים אחרות. אחר כך התחילו הנאצים בהקמת גיטאות. יהודי ורשה הועברו לגטו מאוקטובר 1940 עד מרץ 1941. במחצית 1941 נסגרו בגיטאות למעלה ממִליון וחצי יהודים. בגטו ורשה בעצמו נמצאו בתחילה כחצי מליון יהודים. הצפיפות היתה איומה. הקהילה החליטה, שבכל חדר עם חלון מוכרחים לגור שלושה וחצי איש. אחר כך הצטופפו בגטו כבר 10-12 איש בחדר אחד. בגטו לודז' נכלאו בערך 200 אלף איש.

השלטון הנאצי נתן ליהודים "אוטונומיה". בראש הקהילה עמדה מועצת זקנים (או: מועצת יהודים)[478] שנתמנתה על ידי הרשות; ואת פקודותיה של המועצה ביצעה המשטרה היהודית המיוחדת. באמת לא היו אלו אלא מכשיר להפקת זממם של הנאצים. אם לא מילאו ה"זקנים" את דרישות הנאצים, או לאחר שמילאו, היה צפוי להם גורלו של כל יהודי: השמדה.

הרעב והתחלואה בגטו הלכו וגברו. אחת האמתלות של הנאצים להקמת הגיטאות היתה בתחילה הטענה, שבין היהודים נפוצות מחלות מידבקות ולפיכך צריך לבודדם. אולם דווקא בגטו הלכו ופשטו משום הרעב והצפיפות מחלות בין הקטנים והגדולים. האוכלוסיה לא קיבלה לא בשר ולא חמאה. היהודים קיבלו 250 קאלוריות מזון, היינו החצי ממה שקיבלה האוכלוסיה הפולנית. מחיר המצרכים בשוק השחור היה גבוה מאוד, למשל 4 ימי עבודה בעד קילו לחם.

הקהילה השתדלה לספק ככל יכלתה את הצרכים החמריים. בראשונה נתקבלה תמיכה מיהודי אמריקה. הקהילה פתחה גם בתי ספר לילדים. בדאגה למזון הרוחני פתחה הקהילה ספריות. בגטו ורשה נפתחו 24 ספריות

---

[478] מילולית "שמורה", במובן של מקום-ריכוז.

ואולמי קריאה. פעלו שם ארבעה תיאטרונים, שהיו מלאים מפה לפה.434[479]א

היהודים המוכשרים לעבודה הועסקו בבתי חרושת שעבדו למען הצבא הגרמני. הקהילה היתה חייבת לספק אנשים לויסות נהרות, ייבוש ביצות. הרבה מאנשים אלו נהרגו במקומות עבודתם.

מזמן לזמן היו בגטו מתקיימות "אקציות", זאת אומרת, הוצאת יהודים ממקומות מגוריהם לעבודות בחוץ, או גירוש אנשים שאינם כשרים לעבודה. הללו היו מוסעים בקרונות סגורים. רבים מהמובלים היו נחנקים בדרך או נהרגים על ידי חיל המשמר. היו מביאים אותם למחנות לעבודות פרך. את הפסולים לעבודה היו שולחים לחדרי גאזים ולשריפה. במחנות ההשמדה במיידאנק, טרבלינקה, אושוויץ ועוד "חוסלו" באופן כזה אלפי יהודים בכל יום.

רבים מהנוער הכירו כבר בזמן הראשון, כשה"אקציות" לא היו תכופות, שמטרתם הסופית של הנאצים היא השמדה שלמה של הקיבוץ היהודי. לא הסכימו לדעתם של הפרנסים הממונים, שמוטב לקבל את הרע במיעוטו, לוותר לשלטון, ולהתאזר בסבלנות עד נצחון בנות הברית.[480] נתארגנה מחתרת, שמתפקידה היה להכין נשק, להתאמן בקרב, ולהציל יהודים ככל האפשר. מחתרת זו פעלה בתחומיו של כל גטו, אולם הצליחה על ידי חברים, שחירפו את נפשם, שמראיהם החיצוני דמה ל"ארי", לקשור קשרים בין

---

[479] הכוונה כמובן ליודנראט.

[480] 434א יש להזכיר גם את המחנך המופלא ד"ר הנריק גולדשמיט (יאנוש קורצ'ק), שהקים בית יתומים בוורשה, אשר הועבר בתקופת השואה למתחם הגטו. מהחומר הרב עליו בחרתי להביא קישור לקטע מתכנית הרדיו שלו (ששודרה ברדיו הפולני לפני עליית הנאצים לשלטון), דווקא בשל נגיעתו לא לתפיסות עולם מורכבות, כי אם לרגעים הקטנים של ההורות, אשר מחקה השואה, רגעים שבהם "עד לחתונה ודאי יתרפא, לא כל שכן עד לגט": "עצותיי שלי", מאתר "דעת".

הגיטאות. המחתרת הפולנית לא הושיטה עזרה לפרטיזנים היהודים, ולפעמים אפילו נלחמה בהם. יהודים, שהצליחו להתחמק מהגיטאות, שברחו מקרונות המוות, נסתתרו ביערות. הצעירים שבהם היו מְקַצים באויב. הזקנים, הנשים והטף היו חונים במחבואי היערות ומתקינים את צרכי הלוחמים. בסתר היערות של פולין המזרחית ובצותיה נוסדו בתי מלאכה לנשק, מטבחים, בתי חולים ואפילו בתי כנסת. נוצר טיפוס של קהילה יהודית חדשה, קהילת יער. התלאות, הפחד, רגש הנקמה מצאו את הדם בשירה עממית, פשוטת ניב, אולם מרעידה את הלב.

"בחוץ הרוח מילל בשאת,
צעקת ילדי נישאת;
נטשתיו בידי זרה
כי לא היתה ברירה"

שרה אם, שהשאירה את ילדה בידי משפחה נוצרית, שהבטיחה לטפל בו. ואילו הפרטיזן שר:

"מהשונא לא נרצה לא חסד וחן.
דם אחינו צועק וטוען;
לנו הצו - להתנקם".

בשנת 1943 ניגשו הגרמנים לחיסול גמור של הגיטאות ושליחת תושביהם למחנות ההשמדה. הצעירים המעטים, עם מיעוט הנשק שבידם, החליטו למסור את חייהם במחיר יקר. הגיטאות התחילו מורדים. כשנכנסו הגרמנים לגטו ורשה נתקלו בהתנגדות נואשת (ב-19 לאפריל 1943). מפקד הנאצים, שנלחם בחזית הגטו, נדון למיתה בשל כשלונותיו המחפירים. במקומו בא גנרל אחר, שהשתמש בטאנקים ובאוירונים. המאבק נמשך.

אולם הקנאים היהודים נפלו מהאויב במספרם ובנשקם. ב-26 במאי 1943 יכול הגנרל הנזכר לעיל להודיע את מפקדו: "הרובע היהודי בוורשה אינו קיים עוד".[481] אחר כך עברה הכוס על יהודי שאר הגיטאות. כדי להצדיק את הכשלונות, היו המפקדים הנמוכים מוסרים, שבגיטאות מצויים גם לוחמים פולנים ואפילו עריקים גרמניים.

בשנת 1944 התחילה פולין משתחררת מחמת הלחץ של הצבא האדום. במאי 1945 נכנעה גרמניה לבעלות הברית. בשעת השחרור נמצאו בערי פולין יהודים מעטים. הקהילה הגדולה ביותר שניצלה היתה לודז', שבגטו שלה נשארו בחיים כמה רבבות. לערים התחילו מתלקטים היהודים שחיו ביערות. בלבוב, למשל, הופיעו בספטמבר 1944 3,400 יהודי-יער. הרבה יהודים, שניצלו משום שהצטיידו בתעודות "אריות", התחילו מסירים את המסווה. מרוסיה התחילו חוזרים היהודים שהצליחו לברוח לשם או שנשלחו בעוון בורגנות או ציונות. אולם האוכלוסיה הפולנית, ששנאתה ליהודים העמיקה בהשפעת ההלכה והמעשה של הנאצים, רחשה איבה לשרידים היהודים.

הממשלה הפולנית, שהיתה מורכבת מיסודות שמאליים ודמוקראטיים, הגנה על היהודים במידה שלא עשתה שום ממשלה פולנית. תמכה בחוזרים, הקציבה סכומים ניכרים לצרכים התרבותיים, דאגה להשרשת היהודים במשק המתחדש. אולם לא היה בכוחה לעקור את השנאה מלבות רוב האומה. פרעות היו תופעה יומיומית, בעיקר בשנת 1946. ביחוד הצטיינו הפרטיזנים של "הצבא הארצי", שלא היו בסמכותה של הממשלה הורשאית. הם התנפלו על רכבות, פרקו את הנשק מהחיילים, שדדו ורצחו את היהודים.

---

[481] וזכורה לרע קריאתו של חיים רומקובסקי, ראש היודנראט בגטו לודז', להורים למסור את ילדיהם הקטנים בתמורה ל"הבטחת" הגרמנים שלא לפגוע ביתר יושבי הגטו. לתרגום נאומו מאתר "יד ושם" ראו: נאום רומקובסקי.

הבחירות בשנת 1947 הרגיעו במקצת את הרוחות, בעיקר לאחר שהממשלה הכריזה על חנינה לחברי ה"צבא הארצי".

מחמת הפרעות התרכזו היהודים בכרכים. בוורשה גרו 3-4 אלפים; בלודז' - 10 אלפים. רוב היהודים רוכזו במערב, בעיקר במחוזות שנלקחו מגרמניה וסופחו לפולין: ברסלאו, קטוביץ', שצ'צ'ין (על חוף הים הבאלטי), ריכבאך (שמונת אלפים). הם הוכנסו על ידי הממשלה לעבודה במכרות, שהופקעו מידי הגרמנים שגורשו מפולין. אין קביעות לא במקומות המגורים ולא במספרים.

למרות הבטחות הממשלה ודאגתה לא היו היהודים ברובם רואים אפשרות לחדש את חייהם בפולין, ולכן היו יוצאים אותה ופניהם בעיקר לא"י. בשנת 1946 יצאו מפולין בכל יום מאות ואלפי יהודים (יש ומספר הפליטים הגיע לחמשת אלפים ליום). ממאתיים אלף היהודים, שהיו בפולין לאחר חזרת הפליטים מרוסיה, לא נשארו בראשית 1947 אלא 80-90 אלף.

מספר הקהילות בראשית שנת 1947 היה 80 (כנגד 800 שלפני חורבן פולין). ועד הקהילות, שמרכזו בוורשה, טיפל בעניינים דתיים. הוא נתמך על ידי הממשלה. הקים בתי יתומים, מושבי זקנים, בתי "תלמוד-תורה"; עסק בתיקון בתי כנסיות ובפדיון ילדים מידי נכרים. בוועד המרכזי של יהודי פולין היו מיוצגות כל המפלגות למן השמאל הקיצוני ועד הציונים הכלליים (פרט ל"מזרחי" ו"אגודה"). הוא הקים בתי ספר, ששפתם היא יידיש והלשון העברית נלמדת כמקצוע. דאג לפרודוקטיביזציה של היהודים.

כמעט כל המפלגות, שהתקיימו לפני המלחמה, חידשו את פעולתן. הוצאו עתונים, הוקמו נקודות הכשרה. נוסדו גם בתי ספר מסוג "תרבות" ונתחדשה התאגדות הסופרים והעתונאים היהודים, שמושבה בלודז'. בלודז'

נקבעה ועדה היסטורית, שעסקה בכינוס תעודות לתולדות יהדות פולין ושואתה.[482]

[482] במקור "Es gibt keinen jüdischen Wohnbezirk in Warschau mehr" - דו"ח הגנרל יירגן שטרופ. אוסף הצילומים של שטרופ, מאתר "יד ושם".

נספח ב': לוח

תאריכים

תאריכים בתולדות פולין	תאריכים בתולדות היהודים	
	בחיים המדיניים והכלכליים	בחיים התרבותיים
966 מיישקו הראשון מקבל את הנצרות		
	1264 הפריבילגיון של בולסלאב החסיד	1530-1470 ר' יעקב פולק
	1495 גירוש יהודי ליטא	
	1503 חזרת יהודי ליטא	
		1534 יסוד בית הדפוס הראשון
	1549/39 חלוקת יהודי פולין ל"פרטיים" ו"מלכותיים"	
1569 איחוד מהודק של פולין וליטא		
		1572 מות הרמ"א

	1581 (?)[483]* הקמת ועד ד' הארצות	1633-1585 המקובל ר' נתן שפירא
	1607 תקנת היתר עסקא	
	1623(?) הקמת ועד מדינת ליטא	
1648 מרד חמילניצקי	1648 גזירות ת"ח	
1654 פלישת הרוסים		
1655 פלישת השוודים		
		1666 המרת שבתי-צבי
		1670 חרם על השבתאות בוועד ד' הארצות
	1698 עלילת דם בצוזמיר	
		1699 עליית החסידים
		1760-1700 הבעש"ט 1797-1720 הגר"א 1791-1726 יעקב פראנק
	1710 עלילת דם בצוזמיר	
	1734 גזירת ההיידמאקים	
		1753 ועד ד' הארצות מזכה את ר' יונתן אייבשיץ
		1800-1754 שלמה מימון
		1756 חרם על הפרנקיסטים
		1757 הויכוח בקאמיניץ. שריפת התלמוד.
	1760 האפיפיור דוחה את עלילת הדם	

[483] גלי עלייה נוספים היו בשנת 1956 ("עליית גומולקה", על שם מנהיג פולין ולאדיסלב גומולקה, שעם עלייתו לשלטון התיר את יציאתם מפולין של עשרות אלפי יהודים שביקשו לעלות ארצה. גומולקה היה אמנם נשוי ליהודיה, אך מבחינה פוליטית היה יחסו ליהודים בעייתי), ובסוף שנות ה-60', בעקבות אווירה אנטי-יהודית מאיימת שהשתררה בפולין והוכתבה מגבוה. הגל השני היה על רקע מלחמת ששת הימים, והוא כלל פיטורים המוניים של יהודים, גם במחיר סגירת מחלקות שלמות באקדמיה: ישראל גוטמן, **היהודים בפולין אחרי מלחמת העולם השניה**, פרק ששי ("ההתפוררות של הציבור היהודי בפולין", עמ' 107-126). כיום נותרו בפולין כמה אלפי יהודים בלבד, וכן רבים שיהדותם או מוצאם היהודי התגלו רק לאחרונה. בפרק הראשון של סדרת הסרטים **פֹּה-לָן-יָה** (יוצר: אמנון טייטלבאום, מגיש: דוד ויצטום, שירות הסרטים הישראלי, 1998), הגדיר אחד המרואיינים, קונסטנטין גברט, את יחסם של הפולנים ליהודים כ"כאב פאנטום", **כזרוע שנגדעה ועדיין כואבת**.

	1764 ביטול ועדי הארצות	
1772 החלוקה הראשונה של פולין		1772 חרם על החסידים
		1777 עליית החסידים לא"י
		1780 הופעת הספר החסידי הראשון "תולדות יעקב יוסף"
		1787 הומברג מתמנה למפקח של בתי הספר בגליציה
	1789 צו הסבלנות בגליציה	1860-1788 ריב"ל
1791 חוקת ה-3 במאי		
1793 החלוקה [השנייה] של פולין		
	1794 גדודו של בֶּרֶק יוסלביץ'	1878-1794 אדם הכהן
1795 חלוקת פולין השלישית		
	1797 מס הנרות בגליציה	
		1803 ייסוד ישיבת וולוז'ין
1807 הכרזת הדוכסות הוארשאית		
	1808 דחיית שוויון הזכויות ב"דוכסות"	
1815 הקמת "ממלכת פולין"		1815 הופעת "שבחי הבעש"ט"
		1898-1824 ר' שמואל מוהליבר
		1826 הקמת בית מדרש לרבנים בוורשה
	1827 גזירת החטופים	
1830 מרד נובמבר		
		1847 הקמת בית מדרש לרבנים בווילנה
	1849/48 מתן זכויות ליהודי גליציה	
		1858 הופעת "הצופה לבית ישראל" לאֶרטֶר
1863 מרד ינואר		
		1875 "הצפירה" עוברת לוורשה
	1881 פרעות ביהודי ורשה	1881 תנועת חובבי ציון
		1892 סגירת ישיבת וולוז'ין
		1897 הקונגרס הראשון. יסוד ה"בונד"

	1910/09 חרם כלכלי על יהודי פולין הקונגרסאית	
		1916 ייסוד בית הספר העברי השלם הראשון
1918 תקומת פולין העצמאית		
	1920 פרעות ביהודי לבוב	
1921 קביעת החוקה הפולנית		
		1925 ייסוד ייוו"א
1926 מהפכת פילסודסקי		
		1928 ייסוד המכון למדעי היהדות בוורשה
	1936 גזירת השחיטה	
	1937 פרעות בבריסק	
1939 ספטמבר. פלישת הגרמנים והרוסים		
	1940 אוקטובר. כליאת יהודי ורשה בגטו	
1941 יוני. מלחמה בין רוסיה לגרמניה		
	1943 אפריל. מרד יהודי ורשה	
1945 מאי. כניעת גרמניה		
	1946 חזרת הפליטים מרוסיה. פרעות. זרם פליטים לא"י	

מקורות[484]*

[לא כולל מקורות שנוספו כקישורים במהדורה המקוונת]

שם הספר/ מאמר מתוך ספר	קיצור
אטינגר שמואל, **בין פולין לרוסיה** (ירושלים: תשנ"ה)	**בין פולין לרוסיה**
אטקס עמנואל ודוד אסף (עורכים), גלמן אוריאל (עורך משנה), **החדר - מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזכרונות** (תל-אביב: 2010)	**החדר**
אסף דוד, **נאחז בסבך - פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות** (ירושלים: 2006)	**נאחז בסבך**
אסף שמחה (עורך), **מקורות לתולדות החינוך בישראל (מתחילת ימי הביניים עד תקופת ההשכלה)** (תל אביב: תשי"ד), כרך ראשון	**מקורות לתולדות החינוך בישראל**
ברוור אברהם יעקב, **גליציה ויהודיה** (ירושלים: תשכ"ה)[485]	**גליציה ויהודיה**
בירקנטל דב בער, **זכרונות ר' דב מבוליחוב** (מבוא והערות: ד"ר מ. ווישניצר, ברלין: תרפ"ב)	**דב מבוליחוב**
בלבן מאיר, **תולדות היהודים בקראקוב ובקאז'ימייז', 1304-1868** (2 כרכים, עורך מדעי: יעקב גולדברג, תרגום מפולנית: דוד וינפלד, אשר וילכר, סיני לייכטר, אלעזר פרשקר; עורך המקורות העבריים: אלחנן ריינר, ירושלים: תשס"ג)[486]	**תולדות היהודים בקרקוב א', ב'**
ברונובסקי יורם, קוזלובסקי מאצ'יי, **סיפורה של פולין - מדינה בת אלף שנים** (תרגום מפולנית: ירון בקר, ירושלים: תשס"ו)	**סיפורה של פולין**

[484]* זו שנת התקנת התקנה הקדומה ביותר הידועה של הוועד. תחילת פעילותו היא כנראה בשנת 1520. יתכן שמשום כך סימן השאלה שהוסיף מרדכי סמיד לגבי השנה.

[485]* **הרשימה המקורית אבדה. רשימה זו היא ניסיון לאתר בדיעבד את האסמכתאות לספר. חלקים מן החומר המופיע בקבצי המקורות היו כנראה לנגד עיני מרדכי סמיד (כמה מהם בהוצאה מוקדמת יותר), אך במקרים אחרים המובאות הן ממקורות מאוחרים.**

[486] בהקדמה לספרו (בעמ' 7) מספר המחבר, כי ספר קודם שכתב על גליציה בגרמנית, אשר נדפס ב-1919, הושמד בידי הנאצים, כספרי מחברים יהודים אחרים, ואין להשיגו עוד.

ברטל ישראל, גוטמן ישראל (עורכים), **קיום ושבר - יהודי פולין לדורותיהם** (2 כרכים, ירושלים: תשנ"ו) **קיום ושבר א', ב'**

כרך א':

היילפרין ישראל, "היהודים במזרח אירופה מימים ראשונים"

רוסמן משה, "יהודי פולין עד שנת 1648: מגמות פוליטיות, כלכליות וחברתיות"

בארון שלום, "תור הזהב של פולין"

בן-ששון חיים הלל, "ועדי הארצות שבמזרח אירופה"

אטינגר שמואל, "חלקם של היהודים בהתיישבות באוקראינה במאות השש-עשרה והשבע-עשרה"

קליק יהודית, "היחסים בין הכנסייה הקתולית ליהודים בממלכת פולין-ליטא"

טלר אדם, "הפעילות הכלכלית של היהודים בפולין במחצית השנייה של המאה ה-17 ובמאה ה-18"

הונדרט גרשון דוד, "חיי היהודים בפולין-ליטא במאה ה-18"

מאהלר רפאל, "היהודים בפולין ערב תקופת החלוקות"

שטמפפר שאול, "גידול האוכלוסייה והגירה ביהדות פולין-ליטא בעת החדשה"

גרנצרסקה-קדרי בינה, "היהודים בהתפתחותה הכלכלית של פולין במאה ה-19"

צאלה אלינה, "תנועת ההתבוללות בפולין"

ברטל ישראל, "גיבורים או מוגי לב: יהודים בצבאותיה של פולין (1794-1863)"

טומאשבסקי יז'י, "היהודים במשק פולין בשנים 1918-1939"

מלצר עמנואל, "המערך הפוליטי של יהדות פולין נוכח הקצנת האנטישמיות, 1930-1939"

כרך ב':

אסף דוד, "עולם התורה בפולין במאות הט"ז-הי"ז"

לוין סבינה, "החינוך היהודי החילוני במלכות פולין במאה הי"ט"

ורסס שמואל, "הספרות העברית בפולין - תקופות וציוני דרך"

סגל הרולד ב', "הספרות הפולנית והיהודי"

כהן נתן, "עיתונות יומית יהודית בפולין"

שטיינלאוף מיכאל, "התאטרון היהודי בפולין"

זלקין מרדכי, "ההשכלה היהודית בפולין - קווים לדיון"

בקון גרשון, "החברה המסורתית בתמורות העתים: היבטים בתולדות היהדות האורתודוקסית בפולין וברוסיה 1850-1939"

בלטמן דניאל, "הבונד - מיתוס המהפכה ועבודת היומיום"

נצר שלמה, "המאבק הפרלמנטרי היהודי בבית הנבחרים של הרפובליקה הפולנית השנייה בין שתי מלחמות עולם (1919-1939)"

גוטמן ישראל, "המרכז היהודי בפולניה בעיני יצחק גרינבוים"

רודניצקי שמעון, "הנציגות היהודית (ה'קולו') בסיימים של הרפובליקה הפולנית השנייה"	
גוטמן ישראל, "יהודים - פולנים - אנטישמיות"	**גוטמן II**
גליקל, **זכרונות 1691-1721** (ההדירה ותרגמה מיידיש: חוה טורניאנסקי, ירושלים: תשס"ו)	**גליקל**
דובנוב שמעון,439[487]א **דברי ימי עם עולם - מראשית היות העם עד סף מלחמת העולם השניה** (ההדיר והשלים: ברוך קרוא, תל-אביב: תשי"ז)	**דברי ימי עם עולם**
דובנוב שמעון, **דברי ימי עם עולם** (בכרכים נפרדים): כרך ה' (תל-אביב: תש"ח); כרך ו' (תל-אביב: תש"ה); כרך ז' (תל-אביב: ת"ש); כרך ח' (תל-אביב: ת"ש); כרך ט' (תל-אביב: תש"ח)	**דברי ימי עם עולם ה', ו', ז', ח', ט'**
דובנוב שמעון, **תולדות החסידות** (תל-אביב: תשכ"ז)	**תולדות החסידות**
הורביץ, ר' ישעיה, **ספר שני לוחות הברית השלם** (נערך ונסדר מחדש על ידי מאיר כ"ץ, חיפה: תשנ"ב). יצא לאור לראשונה באמסטרדם, תפ"ט	**שני לוחות הברית**
הורודצקי, ש.א., **שלש מאות שנה של יהדות פולין** (תל-אביב:תש"ו)	**שלש מאות שנה של יהדות פולין**
היילפרין ישראל (עורך), **בית ישראל בפולין - מימים ראשונים ועד לימות החורבן** (כרך א', ירושלים: תש"ח; כרך ב', ירושלים: תשי"ד)	**בית ישראל א', ב'**

כרך א':

בלבן מאיר, "קורות היהודים בימי הביניים"	**בלבן I**

[487] המהדורה הראשונה של הספר בפולנית,Majer Bałaban, Historja Żidów w Krakowie i na Kazimierzu, יצאה לאור בקרקוב ב-1931. בלבן מת בגטו ורשה בשנת 1942.

בלבן מאיר, "הקהילות הגדולות בימי הביניים (ערים ואנשים)"	**בלבן II**
בלבן מאיר, "היהודים בפולין במאה הט"ז ובמחצית הראשונה של המאה הי"ז	**בלבן III**
בלבן מאיר, "מעמדם החוקי של היהודים וארגונם"	**בלבן IV**
בלבן מאיר, "חיי ישראל ותרבותם במאה הט"ז והי"ז"	**בלבן V**
בלבן מאיר, "המלחמה הגדולה 1648-1666"	**בלבן VI**
בלבן מאיר, "היהודים בפולין על פרשת המאה הי"ז והי"ח"	**בלבן VII**
גלבר נתן-מיכל, "קורות היהודים בפולין מראשית חלוקתה ועד מלחמת העולם השניה"	
הארטגלאס אפולינרי, "מלחמות יהודי פולין על זכויותיהם האזרחיות והלאומיות"[488]	
שיפר יצחק, "תולדות הכלכלה של יהודי פולין וליטא מימים ראשונים ועד לחלוקת המדינה"[489]	
ברגר ל., "המבנה הסוציאלי-הכלכלי של יהדות פולין (1918-1939)"	

כרך ב':

---

[488] 439א שמעון דובְּנוֹב נורה בריגה על ידי שוטר לטבי. הקישור מאתר "דעת". במגזין הטכניון (סתיו 2008) בעמ' 7 (תחת הכותרת "חכמה ומוסר") מסופר מפי אלי ויזל כי היורה היה תלמידו לשעבר של דובנוב, ראש הגסטפו בריגה יוהאן סיברד, אשר (כרבים מראשי הנאצים) היה בעל תואר "דוקטור".

[489] הארטגלאס היה ממנהיגי הציונים בפולין, ציר בסיים ומראשי הנציגות היהודית בו: **מאבק יהודי פולין**, עמ' 13.

שולוואס משה אביגדור, "התורה ולימודה בפולין וליטא"[490]

שלום גרשום, "התנועה השבתאית בפולין"

אשכלי אהרן-זאב, "החסידות בפולין"

רוזנהק שמואל, "על מערכת החינוך היהודי בפולין בין שתי מלחמות העולם"

קליינמן משה, "תרומת יהודי פולין לתרבות ישראל"

הנובר נתן נטע, **יוון מצולה**; שבתי הכהן (הש"ך), **מגילת עיפה** (טורונטו: תשנ"א). יצא לאור לראשונה בוונציה: תי"ג	**יוון מצולה/ מגילת עיפה**
כהנא, הרב ד"ר דוד, **פרקים בתולדות היהודים בפולין** (ירושלים: תשמ"ג)	**פרקים בתולדות היהודים בפולין**
לוריא, ר' שלמה (מהרש"ל), **ים של שלמה על מסכת בבא קמא** (ירשולים, שנת ים-של-שלמה [תשנ"ה]), יצא לאור לראשונה בפראג: שע"ו	**ים של שלמה, בבא קמא**
מאנגר איציק, **שירי המגילה**; מאנגער איציק, **מגילה לידער** (מהדורהדו-לשונית, עברית-יידיש, תרגם והעיר: דוד אסף, אייר: נעם נדב, תל-אביב: תשע"א), יצא לאור לראשונה ב-1936	**שירי המגילה**
מימון שלמה, **חיי שלמה מימון - כתוב בידי עצמו** (תרגום מגרמנית: י"ל ברוך, תל-אביב: 2009), יצא לאור לראשונה בברלין ב-1792. בעברית יצא לאור לראשונה בתרנ"ט בוורשה, בתרגומו של ישראל חיים טביוב, ובישראל - בתש"ב, בתרגום י"ל ברוך.	**מימון**
נדב מרדכי, **פנקס פתוח - מחקרים בתולדות יהודי פולין וליטא** (תל-אביב: תשס"ג)	**פנקס פתוח**

[490] יצחק שיפר נרצח בשנת 1943 במחנה ריכוז ליד לובלין: רוסמן, **פולין 1 - 2**, עמ' 46. קישור מאתר "יד ושם".

נצר שלמה, **מאבק יהודי פולין על זכויותיהם האזרחיות והלאומיות 1918-1922** (תל-אביב: תש"ם) — **מאבק יהודי פולין**

סמיאטיצקי מרדכי, "חזקת הקהילה בפולין", **המשפט העברי, קובץ חמישי** (ורשה)[491] — **חזקת הקהילה**

ספר שבחי הבעש"ט (ערך והוסיף מבוא והערות: ש.א. הורודצקי, ברלין: תרפ"ב) — **שבחי הבעש"ט**

עגנון שמואל יוסף, **פולין - סיפורי אגדות** (בקובץ "אלו ואלו", תל-אביב: תשנ"ז) — **פולין – סיפורי אגדות**

פולין - פרקים בתולדות יהודי מזרח-אירופה ותרבותם (סדרת האוניברסיטה הפתוחה): — **פולין**

רוסמן משה, "היישוב היהודי בפולין – יסודות דמוגרפיים ומשפטיים", יחידות 1-2 (תל-אביב: תשנ"א)

רוסמן משה, "היהודים בכלכלת פולין' קהילות וועדים – דפוסי ארגון והנהגה", יחידות 3-4 (תל-אביב: תשנ"ד)

אסף דוד, "תורה ותעודה - עולם התורה בפולין, יחידות 5-6 (תל-אביב: תש"ן)

טורניאנסקי חוה, "בין קודש לחול - לשון, חינוך והשכלה במזרח-אירופה", יחידה 7 (תל-אביב: תשנ"ד)

בקון גרשון, "מ'פולין' ל'מזרח אירופה': יהודי מזרח-אירופה לארצותיהם", יחידה 8 (תל-אביב: תשנ"ח)

אטקס עמנואל, "מחבורה לתנועה – תנועת החסידות בראשיתה", יחידות 9-10 (תל-אביב: תשנ"א)

ציגלמן שמואל ארתור, **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח (1648) – מבואות ומקורות מבוארים** (ירושלים: תשנ"א) — **יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח**

---

[491] המאמר התפרסם גם ב**קיום ושבר** ב', עמ' 33.

קיידאנובר צבי הירש, **קב הישר** (מהדיר: הרב עזרא בצרי, ירושלים: תשמ"ו). יצא לראשונה בפרנקפורט, תס"ה — **קב הישר**

ריינר אלחנן (עורך), **קרקא - קז'ימייז' - קרקוב: מחקרים בתולדות יהודי קרקוב** (תל-אביב: תשס"א); המאמרים הבאים: — **קרקוב**

הונדרט גרשון דוד, "ההיסטוריוגרפיה של קרקוב היהודית"

וייז'י וירוזומסקי בוז'נה, "מקורות חדשים לתולדות יהודי קרקוב בימי הביניים"

ריינר אלחנן, " 'אשר כל הארץ הזאת הם תלמידיו' - ר' יעקב פולק, ראשון וראש לחכמי קרקוב" — **ריינר I**

מנקין רחל, "האורתודוקסיה בקרקוב על סף המאה ה-20"

ריינר אלחנן, "רחוב היהודים בקרקוב - מקורות ומבואות" — **ריינר II**

שלמה אפרים מלונטשיץ, **עוללות אפרים**, כרך א' (מהדיר: הרב מיכאל זריהן, ירושלים: תשנ"א. יצא לאור לראשונה בלובלין, שנ"ט). — **עוללות אפרים**

שפירא, ר' נתן, **מגלה עמוקות** (בני-ברק: תשנ"ב). יצא לאור לראשונה בפיורדא, תנ"א. — **מגלה עמוקות**

ספרי הלכה, שו"ת ופנקסי קהילה:

שו"ת הרמ"א;

חזה התנופה (קיצור תשובות הרא"ש, לרבי משה ברושליש);

שו"ת אמונת שמואל (לר' אהרון שמואל קיידאנובר [מהרש"ק]);

שו"ע טור אורח חיים

ש"ך יורה דעה

פנקס המדינה או פנקס ועד הקהילות הראשיות במדינת ליטא (ערוך בצירוף מבוא והערות על ידי שמעון דובנוב (ברלין: תרפ"ה) — **פנקס מדינת ליטא**

פנקס ועד ארבע ארצות, סדורים ומבוארים בידי ישראל היילפרין (ירושלים: תש"ה) **פנקס ועד ארבע ארצות**

פנקס קהל טיקטין (כרך ראשון, ירושלים: תשנ"ז) **פנקס קהל טיקטין**

לעיון נוסף

אוריאלי מנחם, **בשוב בנים לגבולם - תולדות משפחה אחת** (ישראל: 1981)

ארטר יצחק, **הצופה לבית ישראל** (מהדיר: יהודה פרידלנדר, ירושלים: תשנ"ו)

בער יצחק ובן-ציון דינבורג (עורכים), **ציון - רבעון לחקר תולדות ישראל** (כרך ו', ירושלים: תש"א): פולק אב. נ., "התגיירות הכוזרים", עמ' 107 (חלק א'), עמ' 160 (חלק ב'); ורטה מ., "הצעות פולניות לפתרון טריטוריאלי של 'שאלת היהודים' (בשנות 1788-1850)", עמ' 148 (חלק א'), עמ' 203 (חלק ב')

גוטמן ישראל, **היהודים בפולין אחרי מלחמת העולם השנייה** (ירושלים: תשמ"ה)

גולדברג יעקב, **המומרים בממלכת פולין-ליטא** (ירושלים: תשמ"ו)

גולדפאדן אברהם, **שירים ומחזות** (ההדיר והקדים מבוא: ראובן גולדברג, ירושלים: תש"ל)

גלבר נ.מ., **היהודים והמרד הפולני - זכרונותיו של יעקב הלוי לוין מימי המרד הפולני בשנת 1830-1831** (ירושלים: תשי"ג)

גרוס נתן, **תולדות הקולנוע היהודי בפולין 1910-1950** (ירושלים: תש"ן)

גרינבוים יצחק, **נאומים בסיים הפולני** (ערך והוסיף הערות: מרדכי חלמיש, ירושלים: 1963)

היילפרין ישראל, **יהודים ויהדות במזרח אירופה** (ירושלים: תשכ"ט)

היילפרין ישראל, **פנקס קהל טיקטין שפ"א-תקס"ו** (מהדיר: מרדכי נדב [מרקל קציקוביץ], ירושלים: תשנ"ז)

זלקין מרדכי, **מגנזי וילנה - תעודות היסטוריות לתולדות יהודי ליטא** (באר שבע: תשס"א)

טלר אדם, **חיים בצוותא - הרובע היהודי של פוזנן במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה** (ירושלים: תשס"ד)

יעקבסון יורם, **מקבלת האר"י עד לחסידות, אוניברסיטה משודרת** (תל אביב: תשמ"ד)

לוריא איליה, **עדה ומדינה - חסידות חב"ד באימפריה הרוסית תקפ"ח-תרמ"ג** (ירושלים: תשס"ה)

סמיד יעקב (עורך), **הגימנסיה העברית בביאליסטוק (פולין 1919-1939)** (חיפה: תשנ"א)

פרילינג טוביה, **מי אתה לאון ברז'ה - סיפורו של קאפו באושוויץ** (תל-אביב: 2009)

פריסטר רומן, **ללא פשרה - הביוגרפיה של יצחק גרינבוים** (תל-אביב: תשמ"ז)

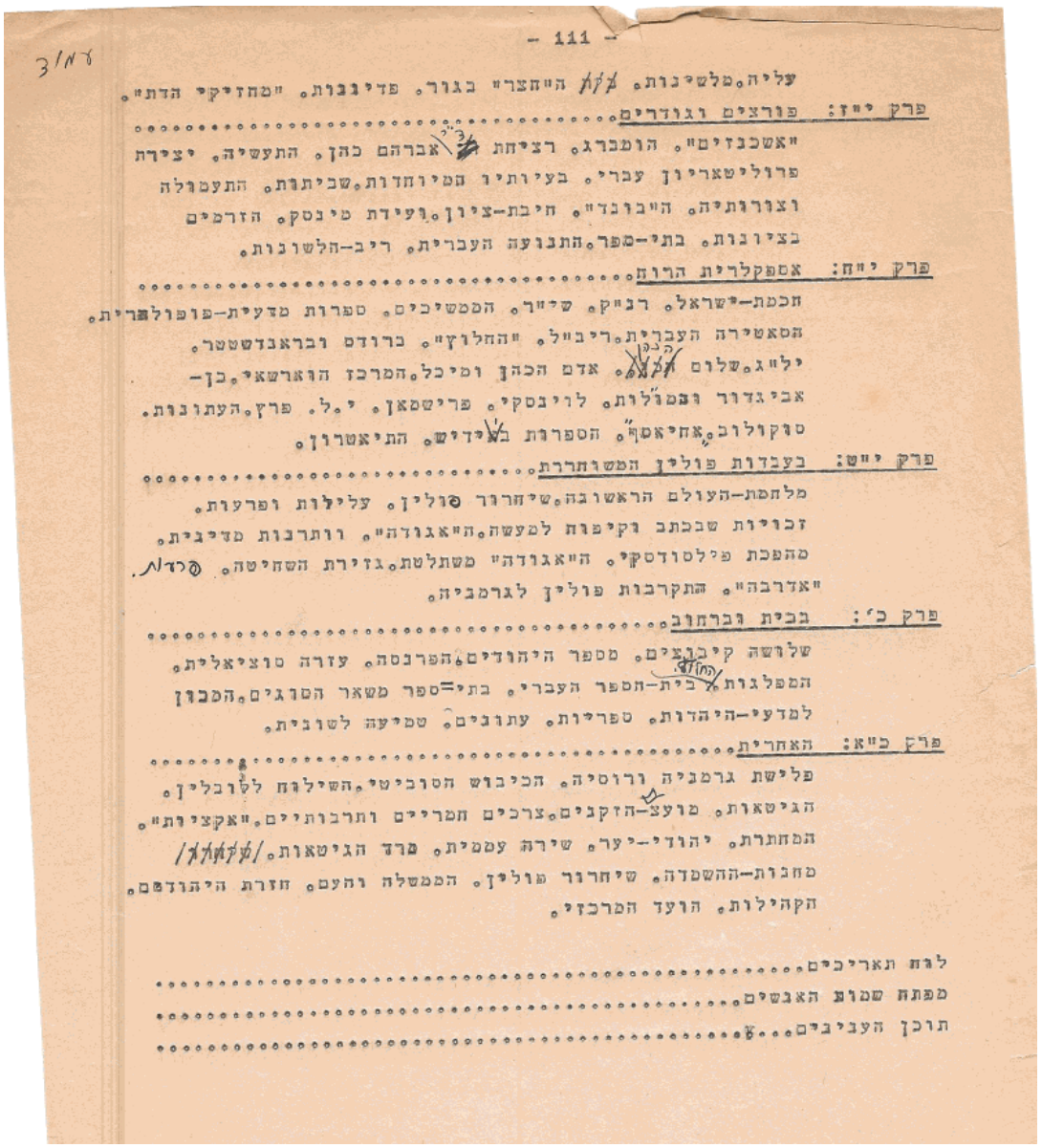
קליק יהודית, **האצולה הפולנית והיהודים בממלכת פולין-ליטא בראי התחיקה בת הזמן** (ירושלים: תשנ"ז)

קסטלר ארתור, **השבט השלושה עשר - ההיסטוריה הכוזרית ומורשתה** (תרגום מרנגלית: חיים לוי, ירושלים: תש"ס)

שיינטוך יחיאל, "יידיש - חי-מת או מת-חי?", **כיוונים חדשים - כתב עת לענייני ציונות, יהדות, מדיניות, חברה ותרבות** (עורך: אלי אייל, סגנית עורך: ליפשה בן ש"ך), גליון 21, תש"ע, עמ' 240-147

שמרוק חנא, **ספרות יידיש בפולין - מחקרים ועיונים היסטוריים** (ירושלים: תשמ"א)

עמוד שנמצא לאחר הוצאת המהדורה המודפסת של הספר לאור, מתוכן העניינים המקורי

- 111 -

עליה. מלשינות. ה"חצר" בגור. פדיונות. "מחזיקי הדת".

פרק י"ז: פורצים וגודרים.....

"אשכנזים". הומברג. רציחת אברהם כהן. התעשיה. יצירת פרולישאריון עברי. בעיותיו המיוחדות. שביתות. התעמולה וצורותיה. ה"בונד". חיבת-ציון. ועידת מינסק. הזרמים בציונות. בתי-ספר. התנועה העברית. ריב-הלשונות.

פרק י"ח: אסיפקלרית הרוח.....

תכמת-ישראל. רנ"ק. ש"ר. המשכילים. ספרות מדעית-פופולארית. הסאטירה העברית. ר"ל. "החלוץ". ברודס ובראנדשטטר. י"ג. שלום עליכם. אדם הכהן ומיכל. המרכז הוארשאי. בן-אביגדור ושמולות. לוינסקי. פרישמאן. י. ל. פרץ. העתונות. סוקולוב. "אחיאסף". הספרות בידיש. התיאטרון.

פרק י"ט: בעבדות פולין המשוחררת.....

מלחמת-העולם הראשונה. שיחרור פולין. עלילות ופרעות. זכויות שבכתב וקיפוח למעשה. ה"אגודה". ותרבות מדינית. מהפכת פילסודסקי. ה"אגודה" משתלטת. גזירת השחיטה. "אדרבה". התקרבות פולין לגרמניה.

פרק כ': גבית וברחוב.....

שלושה קיבוצים. מספר היהודים. הפרנסה. עזרה סוציאלית. המפלגות. בית-הספר העברי. בתי-ספר משאר הסוגים. הכנון למדעי-היהדות. ספרות. עתונים. שפיעה לשונית.

פרק כ"א: האחרית.....

פלישת גרמניה ורוסיה. הכיבוש הסובייטי. השילוח ללובלין. הגישאות. מועצ-הזקנים. צרכים חמריים ותרבותיים. "אקציות". המחתרת. יהודי-ער. שירה עממית. מרד הגישאות. מחנות-ההשמדה. שיחרור פולין. הממשלה והעם. שארית היהודים. הקהילות. הועד המרכזי.

לוח תאריכים.....

מפתח שמות האנשים.....

תוכן העניינים.....

א

אברהם אבן עזרא, ר' (הראב"ע), 77
אברהם בן יעקב (איברהים איבן יעקוב), 26
אברהם גרשון מקיטוב, ר', 125, 141, 142, 149
אגודת ישראל, 205, 208, 216, 224
אוגוסט השלישי, 100, 105
אוגוסט השני, 97, 98
אוויניון, 123
אולברכט, יאן, 42, 46, 55
אומאן, 106
אוסטרה, 73
אוסטריה, אוסטרים, 28, 107, 130, 132, 161, 163, 166, 167, 168, 182, 185, 186, 205, 220
אופנבך, 139
אוקוף (אוקופי), 141
אוקראינה, 24, 35, 56, 93, 94, 101, 116
אושוויץ, 222
אחד-העם, 190, 200
אחיאסף, הוצאת ספרים, 190
אחיה השילוני, 142
איבאן האיום, 49, 88
אידלש, ר' שמואל אליעזר (המהרש"א), 73
איזמיר, 135
איטליה, 54, 76, 123, 130
אייזנבוים, אנטוני, 169, 184, 201
אייזנבורג, הנסיך, 139
אייזנשטדט, מרדכי, 135
איסלם, 130, 135, 137
איסרלש, ר' משה (הרמ"א), 46, 60, 69, 72, 73, 74, 76, 77, 87, 225
איפאטוריה, 54
אלחריזי, 200
אלטונה, 133
אלטר, ר' יצחק מאיר רוטנברג, 181
אליהו בן שלמה-זלמן מוילנה , ר' (הגר"א), 146, 148, 149, 179
אליהו, פנחס, 153
אלימלך מליז'נסק, ר', 146, 150
אלכסנדר I, צאר רוסיה, 172
אלכסנדר II, צאר רוסיה, 174, 175
אלכסנדר III, צאר רוסיה, 175
אלכסנדר, מלך פולין, 42, 47, 55
אמסטרדם, 129, 133
אמריקה, 123, 195, 214, 221
אנגליה, 123
אסתר
  אהובתו האגדית של קאזימיר הגדול, 34
אפטא (אופאטוב), 125
אפיפיור, 37, 96, 105, 138
  בנדיקטוס ה-14, 104
  פאולוס הרביעי, 50
  קלמנס ה-13, 105
  קלמנס ה-14 (גו'בני וינצ'נסו אנטוניו גאנגאנלי), 104
אפרים מלונטשיץ, ר', 68, 69, 70, 87
ארטר, ד"ר יצחק, 196
אריה בן זכריה, ר', 120, 128
אריה, ר', בנו החורג של ר' דוד הלוי, 128
ארץ ישראל, 56, 60, 62, 65, 126, 132, 148, 149, 150, 177, 191, 215, 216, 224, 226, 227
אש, שלום, 199, 202
אשכנזי נתן. *ראו: נתן העזתי*
אשכנזי, החכם צבי, 132, 133
אשכנזי, ר' יצחק לוריא (האר"י), 77, 130, 131, 136, 143, 145, 147

אשכנזי, שלמה, 49
אשר, ר' (הרא"ש), 60

ב

באטורי, סטפאן, 43, 50, 79, 80, 88
בובר, ר' שלמה, 194
בודפשט (אופן), 31, 32, 60, 132
בוהמיה, 26, 28, 54, 123
בוֹטרימוביץ', מטאוש, 158, 160, 161
בוכניה, 37
בולסלאב, 28, 31, 32, 225
בונד, 188, 202, 216, 227
בונפרטה, נפוליאון, 163, 164, 167, 168, 177
בוצ'אץ', 97
בוקובינה, 167
בורוכוב, דב בר, 191
בחיי הדיין, ר', 81, 178
בחצ'יסרי, 54
ביאליסטוק, 81, 176, 177, 187, 188, 189, 200, 204, 214, 215
ביאליק, חיים נחמן, 179, 199
בילה-צרקווה ("שדה לבן"), 94
בלבן, מאיר, 217
בן-אביגדור (שלקוביץ, אברהם ליב), 198, 199
בן-זאב, יהודה לייב, 193, 194
בן-יעקב, יצחק, 195
בן-סירה (שיפמן), פנחס, 191
ברדיצ'בסקי, 179, 199
ברודי, 109, 118, 125, 136, 141, 194
ברודס, ראובן אשר, 197
בריהל, 100
בריסק, 35, 40, 56, 63, 72, 73, 74, 88, 97, 99, 176, 211, 227
הקייבית, 95
ברכיה בן יעקב קורידו, 131
ברלין, 108, 153, 154, 155
ברלין, ר' נפתלי צבי יהודה (הנצי"ב), 179, 190
ברנדשטטר, מרדכי דוד, 197
ברנפלד, שמעון, 195, 200
ברנר, יוסף חיים, 199
ברסלב, 31, 32, 37, 108, 109, 125, 224
ברשאדסקי, שניאור, 199

ג

גאנגאנלי, קרדינל. ראו: אפיפיור, קלמנס ה-14
גדליה מסימיאטיץ', 132
גולדין, עזרא, 198
גולדפאדן, אברהם, 203
גונטה, איוון, 106, 107
גוניונדז, 215
גורדון, י. ל. (יל"ג), 197, 198
גורין, ב., 198
גזונדהייט, יעקב, 181
גטו ורשה, 227
גידעמאן, משה (מוריץ), 200
גינצבורג, מרדכי אהרון, 195, 197
גלוגא, 154
גליפולי, 128
גליציה, 58, 81, 107, 155, 156, 163, 164, 165, 166, 167, 177, 181, 182, 184, 185, 187, 188, 191, 194, 195, 207, 213, 214, 226
גליקל מהאמלן, 124, 125
גנייזנו, 95

גרבר, ש. א., 195
גרודנה, 35, 62, 63, 72, 177, 187
גרינבוים, יצחק, 208, 210
גרמניה (אשכנז), גרמנים, 29, 33, 46, 50, 52, 54, 60, 72, 122, 123, 125, 126, 129, 130, 139, 146, 152, 153, 154, 163, 164, 173, 183, 185, 194, 205, 208, 210, 212, 213, 220, 223, 224, 227
נאצים וגרמניה הנאצית, 220, 221, 223
גרצ'ינסקי, 102

ד

דאנציג, 161
דאנציג, ר' אברהם, 121
דב מבוליכוב, ר', 109, 110, 153
דב-בר, ר', המגיד ממזריץ', 145, 148, 149
דוד מאקוב, ר', 146
דוליצקי, מנחם מנדל, 199
דומיניקנים, 96
דון יוסף נשיא, 49
דלקרוט, ר' מתתיה, 77
דמבובסקי, בישוף קאמיניץ, 136, 137
דנייסטר, 24
דנייפר, 24, 101
דנמה, כת, 131, 135
דרוסקיניק, 190

ה

האי גאון, 200
הולנד, 123
הומברג, הרץ, 155, 156, 184, 185, 226
הונגריה, 54, 109, 123, 130
הורביץ
ר' אברהם, 76, 77
ר' יעקב-יצחק, 168, 181
ר' יצחק, 125
ר' ישעיה הלוי, 77
ר' פנחס, 125
ר' צבי, 125
ר' שמעלקי, 125, 146
הורודוק (גרודק), 62
הורוויץ, ר' יוסף-יוזל,, 178
הייד‌מאקים (גיידמאקים), 101, 106, 118, 121, 226
הייל‌פרין, הרב יחיאל, 120
הירש, הברון, 177, 191
הירשקוביץ', אברהם, 160
היתר עיסקא, 55
הכהן, ר' אליהו מאיזמיר, 120
הכהן, ר' יהושע-פאלק, 73
הכהן, ר' יעקב יוסף, 148
הכהן, ר' יעקב יוסף, 149
הכהן, ר' נחמיה, 128, 129
הכהן, ר' רפאל, 155
הכהן, ר' שבתאי, 74
הכהן, שלום, 197
הלוי, משה, 153
הלוי, ר' דוד, 74, 128
המבורג, 124, 125, 134
הנובר, ר' נתן, 75, 121
העליץ', אליקים, 81
העליץ', אשר, 81
העליץ', שמואל, 81
הצבא האדום, 223

הקליר, אלעזר, 194
השכלה, משכילים, 152, 153, 155, 156, 169, 173, 183, 184, 186

ו

וארטה, 24, 37
וואהל, שאול, 55
וואלנשטין, 88
וירמייזא, ר' קלמן, 72
וולואה, אנרי, 43, 50
וולוז'ין, 179, 226
וולין, 98, 161
ויטבסק, גליל, 107
ויטולד, הארכידוכס, 34, 35
וייזל, נפתלי הרץ, 155
ויילופולסקי, רוזן, 175
וייס, חוקר התלמוד, 217
וילנה, 52, 72, 97, 108, 109, 115, 118, 124, 146, 148, 149, 172, 174, 177, 180, 187, 188, 190, 195, 197, 198, 199, 214, 217, 220, 226
וינה, 193
וישליץ, 32
וישניוביצקי, מיכאל קוריבוט, 96
ולדיסלב הרביעי, מלך פולין, 43, 52
ולדיסלב יאגילו, 34
ולדיסלב לוקייטק ('בעל האמה'), מלך פולין, 32
וסילקוב, 62, 177
ועד ד' הארצות, 55, 57, 63, 64, 65, 82, 104, 108, 115, 119, 122, 136, 225, 226
ועד הגליל של רוסיה האדומה, 118
ועד מדינת ליטא, 63, 114, 123
וצ'ליאה, 37
ורשה, 36, 105, 106, 114, 160, 161, 164, 168, 169, 174, 175, 176, 178, 181, 184, 187, 190, 199, 200, 202, 203, 208, 209, 212, 213, 214, 217, 218, 220, 221, 223, 224, 226, 227
גטו, 223

ז

זאמוט, 146, 161
זאמויסקי, אנדז'יי, 158
זאמושץ', 153
זאמושץ', ישראל, 153
זבלודובה, 62, 63
ז'וכובסקי, סטפאן, 99
זולקווא (ז'ולקוב), 82, 133, 194
זיגמונט
הראשון, 42, 47, 55, 66
השני אוגוסט, 42, 49, 66
השלישי, 43, 50
ז'יטומיר, 104
ז'לזניאק, מקסים, 106
זליג, ר' יעקב (אליקים), 104, 105

ח

חוה, בתו של יעקב פרנק, 139
חורושץ', 62
חזקות
חזקת החכירה, 56
חזקת הקהילה (עירנות), 59
חיבת ציון, חובבי ציון, 177, 179, 186, 188, 189, 190, 199, 202, 226
חיות, ר' צבי הירש, 194
חיים מוולוז'ין, ר', 179
חיימוביץ', אביגדור, 180

חמילבסקי, בנדיקט, 103
חמילניצקי, בוהדן, 75, 93, 94, 225
חסידות, 111, 137, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 180, 181, 183, 196, 199
חריף, ר' משה, 132

ט

טאטארים, 28, 93, 123
טוביה הרופא, 153
טוגנדהולד, יעקב, 184
טולצ'ין, 93
טורון, 161
טורקיה, 42, 47, 49, 56, 93, 97, 111, 123, 127, 128, 131, 137
טיקטין, 63, 81, 109, 177
טיקטינר, רבקה, 81
טרבלינקה, 222
טרוקי, 35
טרטאקובר, אריה, 217
טרנופול, 194
טשרניחובסקי, שאול, 199

י

יאדוויגה, 34
יאמפל, 125
ידידיה האלכסנדרוני, 152
יהודה החסיד, 131, 132
יהודה הלוי, ר', 200
יהודה הנשיא, ר', 196
יהושע, ר' יעקב, 133
יוזיפוביץ', צבי הרשל, 159
יוזף השני, קיסר אוסטריה, 164
יוזפוביץ', אברהם, 47, 55
יוסלֶביץ', בֶּרֶק, 161, 168
יז'יירסקי, פרנצ'ישק, 160
יידיש, 189, 192, 201, 213, 218
ייווא, 217
יעקב בן-יצחק, 81
יעקב מבלזץ, 80
יפה, ר' מרדכי, 74
ירוסלאב, אהרון, 155
ירוסלב, 57, 74
ישו הנוצרי, 130, 138
ישועים, 96
ישעיה בן ר' דוד הלוי, ר', 128
ישראל הבעל שם טוב, ר' (הבעש"ט), 125, 137, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 180, 226
ישראל מפוליצק, ר', 149
ישראל מקוזניץ, ר', 168, 181

כ

כהן, ד"ר אברהם, 185, 186
כהן, יעקב, 199
כהן, ר' שבתי, 87
כזרים (כוזרים), 24, 25
כנסיה, 28, 31, 36, 42, 43, 48, 53, 94, 95, 98, 99, 100, 116
כרמליים, מסדר, 97
כתבי קיום (פריבילגיונים), 28, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 45, 49, 51, 52, 63, 106, 225

ל

לבוב, 38, 39, 47, 48, 54, 65, 72, 94, 96, 98, 109, 111, 128, 132, 133, 136, 137, 138, 149, 185, 194, 206, 223, 227

לבנזון
אברהם דב מיכלישקר (אד"ם) הכהן, 198
מיכה יוסף הכהן (מיכ"ל), 198
לואי ה-14, מלך צרפת, 130
לובומירסקי, מארצ'ין, 110
לובינסקי, ארכיבישוף לבוב, 137
לובלין, 50, 55, 57, 68, 72, 73, 74, 81, 82, 96, 216, 220
לובק, 108
לודביג ההונגרי, 34
לודז', 176, 187, 214, 221, 222, 223
לודמיר, 74
לוי-יצחק מברדיצ'ב, ר', 146
לוין, ר' צבי הירשל, 155
לוינזון, ר' יצחק בר (ריב"ל), 191, 196, 201, 226
לוינסקי, אלחנן, 199
לונטשיץ, 32, 95
לוצאטו, ר' משה חיים, 178
לוצק, 35
לוריא, יחיאל, 40
לוריא, ר' שלמה (המהרש"ל), 69, 73, 74, 75, 76
לטריש, מאיר הלוי, 197
ליבל, ישראל, 181
ליברום וטו, 92
ליברמן, שמואל, 187
ליטא, 34, 35, 38, 47, 48, 50, 54, 55, 56, 61, 62, 63, 64, 69, 71, 94, 95, 98, 108, 109, 114, 115, 123, 124, 135, 146, 149, 154, 157, 158, 175, 178, 180, 213, 220, 225
ליפומאנו, אלואיסיו, בישוף, 50
ליפמן הלר, ר' יום-טוב, 74
ליפסיה, 108
לֶלֶוול, יואכים, 170
לנדא, ר' יחזקאל, 121, 125, 134, 141, 149
לנצקורון, 136
לסינג, 153
לפין (לוין), מנחם מנדל, 193, 195, 201
לשצ'ינסקי, סטניסלב, 97

מ

מאיר בן גדליה, ר' (המהר"ם), 73, 77
מאיר בן שמואל משרברשין, ר', 86, 121
מוהילבר, ר' שמואל, 189, 190, 226
מוייצקי, פשצלאב, 51
מונטיפיורי, משה, 174, 190
מוסקבה, 139
מורביה, 130
מיזס, ר' יהודה לייב, 195
מיידאנק, 222
מייזלש, ר' דב, 166, 174, 175, 181
מֵיישקו (מיטשיסלאב) הראשון, 26
מיכאלוביץ', אלכסיי, מלך רוסיה, 94
מימון, שלמה, 102, 103, 110, 111, 112, 113, 116, 154, 194, 226
מינסק, גליל, 107
מינץ, משה, 40
מיצ'ינסקי, סבסטיאן, 51, 65
מיצקייביץ', אדם, 170
מיקולסקי, ארכיבישוף, 137
מכסימיליאן, דוכס אוסטריה, 79
מלאך, חיים, 131, 132, 133
מלחמת שלושים השנה, 59
מנדל בן יצחק, 79
מנדלסון, משה, 153, 155, 184, 193
מנחם מנדל מוויטבסק, ר', 148, 149, 150

מנשה מאיליֶה, ר', 195
מסים
מס גולגולת, 63, 95, 100, 115, 157, 164
מס חזרה (פוברוטנה), 47
מס נרות, 165, 166
מס על בשר כשר, 165, 166
מס על המסחר, 100
מס על נישואין, 165
מפלגת הסוציאליסטים הפולנים (פ. פ. ס.), 208
מץ, 124
מצרים, 56, 60, 88, 123, 138
מרגלית, יהודה לייב, 153
מרדכי מאייזנשטדט, 130
משה בן אפרים פישל, 66
משה בן מימון, ר' (הרמב"ם), 72, 77, 152, 154, 193
משה מארקוזה, 201

נ

נוביצקי, 51
ניאשבה, 46
ניקולאי I, צאר רוסיה, 173
ניקולאי II, צאר רוסיה, 175
ניקלסבורג, 125
נמירוב, 74
נצרות, נוצרים, 26, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 43, 45, 48, 51, 52, 53, 57, 89, 91, 92, 95, 97, 99, 100, 102, 103, 104, 106, 108, 114, 115, 135, 137, 138, 139, 167, 169, 175, 187, 212, 225
נתן העזתי (נתן אשכנזי), 128, 130, 133
נתן מרומי, ר', 194

ס

סאטאנוב, 136
סאטאנוב, יצחק, 193
סובורוב, גנרל, 161
סובייסקי, יאן, 97
סוחאצ'ב, 50
סוקולוב, נחום, 200
סטאשיץ, סטניסלב, 159
סירפינוביץ', יאן, 99, 100
סירקיש, ר' יואל, 74, 77, 87, 128
סלובקיה, 212
סלומון, חיים, 123
סלונימסקי, חיים זליג (חז"ס), 200
סלוניקי, 131, 132, 135
סלוצק, 115
סן פטרסבורג, 172, 199
סעדיה גאון, ר', 194
ספֶראנסקי, 171
ספרד, 54, 60
סראייבו, 132

ע

עברית, 24, 27, 80, 88, 89, 105, 169, 172, 173, 179, 184, 186, 191, 192, 195, 196, 198, 199, 200, 202, 203, 215, 217, 218, 224
עפשטיין, ר' אברהם מאיר הלוי, 118

פ

פדובה, 76, 79, 133, 153
פודוליה, 97, 98, 111, 131, 135, 136, 161

פוזנה, 36, 39, 40, 48, 50, 54, 73, 76, 97, 98, 115, 164
פוזנה, גליל, 123
פוזננסקי, שמואל-אברהם, 216
פוטוצקי, יוזף, 109
פולין, 2, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 59, 66, 68, 70, 71, 75, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 90, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 139, 140, 145, 146, 148, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 167, 168, 171, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 187, 188, 189, 190, 191, 194, 200, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227
פולין גדול (וויילקופולסקה), 59, 107, 161
פולנאה, 78
פולנים, 52, 56, 57, 65, 93, 94, 95, 97, 101, 106, 157, 159, 161, 163, 166, 167, 168, 169, 170, 175, 176, 183, 186, 189, 200, 205, 206, 208, 209, 210
פולק, ר' יעקב, 55, 71, 72
פומרניה, 107
פוניאטובסקי, סטניסלב-אוגוסט, מלך פולין, 106, 154
פופיֶיל, 24
פטר הראשון, מלך רוסיה, 98
פיאסט, 25, 26, 32
פילסודסקי, יוזף, 205, 206, 209, 210, 227
פין, שמואל יוסף (רש"י פין), 195
פינסק, 63
פישל, אפרים, 55, 66
פלוצק, 95
פראג, 27, 69, 71, 81, 125, 134, 185, 194
פראגה, פרוור ורשה, 161
פראנק, יעקב, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 177, 226
פרוחובניק, אברהם, 24
פרוסיה, 107, 161, 163, 164, 168
פריבילגיונים. *ראו: כתבי קיום*, *ראו: כתבי קיום*
פרילוצקי
נח, 215
צבי, 202, 215
פרישמן, דוד, 199
פרל, יוסף, 196
פרנס החודש, 61, 84
פרנץ הראשון, קיסר אוסטריה, 165
פרנץ-יוזף, קיסר אוסטריה, 166, 167
פרנקיזם, פרנקיסטים, 104, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 144, 226
פרנקפורט, 77, 125, 139
פרץ, יצחק לייבוש, 199, 202
פשיטיק, 211

צ

צוזמיר (סנדומייז'), 39, 99, 100, 225, 226
צונץ, 194
צורף, השיל, 130
צ'יגירין, 93
ציונות, ציונים, 190, 192, 200, 209, 210, 215, 218, 220, 224
צ'כוביץ', מרטין, 80
צ'כיה, צ'כוסלובקיה, 27, 28, 130, 212, 220
צמח, נחום דוד, 204
צ'נסטוכובה, 139
צ'רניצקי, סטפאן, 95

ק

קאזימיר הגדול, 32, 33, 34
קאזימיר היאגילוני, 37
קאזימיר, יאן, 94, 95, 96, 108, 123

קאליש, 28, 36, 52, 95
קאמיניץ, 136
קאפה, 54
קהילות אלטונה, המבורג וונדסביק (אה"ו), 155
קובּרין, 109
קוזמיר (קאז'ימייז')
פרוור קרקוב, 46, 47
קוזקים, 78, 93, 94, 98, 190
קוליסקר, ר' אברהם הכהן, 149
קומרנה, 128
קונסטנטינוב, 136
קורולובקה, 135
קורידו, יעקב, 131
קוריץ, 148
קושצ'יושקו, טדיאוש, 161
קטוביץ', 190, 224
קיוב, קייב, 98, 161
קיידאנובר, ר' אהרון שמואל, 125
קיידאנובר, ר' צבי הירש, 117, 118, 120, 126
קלהורה, מתתיהו, 95, 127
קמחי, ר' דוד, 81
קמינסקה, אסתר-רחל, 203
קניגסברג, 108
קפיסטרנו, יאן, 37
קצנלסון, יצחק, 203
קראים, 35, 54
קרוכמאל
אברהם, 196
ר' נחמן (רנ"ק), 194, 196
קרים, 47
קרינקי, 215
קרל ה-12 מלך שוודיה, 97
קרל העשירי גוסטאב, מלך שוודיה, 95
קרקוב, 34, 36, 38, 43, 46, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 59, 61, 66, 71, 72, 74, 80, 81, 82, 96, 97, 106, 109, 115, 121, 127, 128, 130, 132, 134, 139, 149, 166, 182, 193

ר

ראם ראובן, 108
רבינוביץ', ש. פ. (שפ"ר), 189
רודולף השני, 80
רוזינוי, 95
רוזנברג, אלפרד, 220
רוטשילד, הבארון אדמונד, 189
רומא, 26, 52, 96, 104
רוסיה, 27, 63, 94, 97, 98, 101, 107, 118, 139, 161, 163, 166, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 190, 191, 203, 208, 220, 223, 224, 227
האדומה, 118
הלבנה, 94, 149
ריינס, הרב, 191
רייסן, 146
ריישא, 155
ריכבאך, 224
רפופורט, ר' חיים, 137
רפופורט, שלמה יהודה (שי"ר), 194

ש

שאול, רב קרקוב, 132
שבתאות, שבתאים, 128, 129, 131, 132, 133, 136, 139
שבתי-צבי, 96, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 225
שדלייץ (שידלוב), 131

שוודיה, שוודים, 95, 97, 98, 225
שולמן, קלמן, 195, 197
שור, ד"ר משה, 217
שור, יהושע השיל, 196
שטיין, מנחם, 217
שכליץ, 176
שכנא, ר' שלום, 72, 73
שלום ממזריץ', ר', 155
שליסקובסקי, סבסטיאן, 51
שלמה מדובנא, ר', 155
שלקוביץ, אברהם ליב. *ראו: בן אביגדור*
שמעון בן וולף, 118
שמשון מאוסטרופולי, ר', 77, 78, 93
שניאור-זלמן מלאדי, ר', 146, 148, 149, 180
שפירא, קונסטנטין, 199
שפירא, ר' ברכיה ברך, 128
שפירא, ר' נתן, 77, 78, 128, 225
שצ'צ'ין, 224
שקלוב, 148
שרייבר (סופר), ר' שמעון, 182

ת

תרבות, רשת, 215, 216, 224

מרדכי סמיד, אבי, נולד בשנת 1912 בפולין. עלה ארצה בשנת 1939, ונפטר בשנת 1949, בהיותי בת שנה. גדלתי כבת יחידה לאמי, פנינה. כל שנות חיי סופר לי על כך שאבא היה אדם משכיל ואיש אשכולות. מידי פעם עיינתי בחומר הכתוב הרב שהותיר אחריו, חלקו בכתב ידו וחלקו מודפס במכונת כתיבה. הנושאים בהם עסק היו מגוונים ביותר: תרבות, היסטוריה, פילוסופיה, ספרות, בלשנות ועוד.

לאחר מות אמי, בשנת 2010, גמלה בלבי ההחלטה להוציא לאור את חיבורו של אבי, תולדות יהודי פולין מראשית התהוות היישוב היהודי בפולין עד השואה. עשיתי זאת בעידודו של אריה, אישי זה למעלה מארבעים שנה.
הדבר התאפשר הודות לאחיו של אבא, יעקב סמיד ז"ל, ששמר על אחד מעותקיו של החיבור, למעלה משישים שנה. כמו כן, ניתן היה להשלים את התמונה בחומר כתוב בכתב ידו של אבי, שמצאנו בעיזבונה של אמי ז"ל.
יפעת רווה, קרובת משפחתנו, השקיעה לילות כימים בהבאת החיבור לידי מימושו כספר.

אך סמלי הוא הדבר, שספר זה יוצא לאור בשנת המאה להולדתו של מרדכי. תקוותי היא שיהווה גשר בין דור השואה לדור העתיד.

עדנה ורד

הצילום על העטיפה: אריה ורד, 2010 (ב